

वैशेषिकदर्शनम् ।

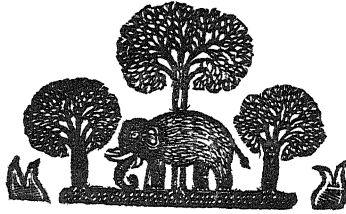
कथादशुनिप्रणीतम् ।

श्रीमद्भारमित्रकृतवैशेषिकसूत्रोपस्कार-
समलङ्कृतम् ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

संस्कृत्य प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्यां

सरस्वती वन्दे मुद्रितम् ।

इं ३६८६ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২ নং রমানাথ মজুমদারের ষ্ট্রীট। কলিকাতা

প্রিণ্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহনমুখোপাধ্যায়
আমহাষ্ট্র ষ্ট্রীট ৫৬ সংখ্যকভবন।

वैशेषिकदर्शनस्य निर्घण्टपत्रम् ।

प्रथमाध्यायः ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
मङ्गलचरणधर्मनिरूपणप्रतिज्ञादि ...	१	४
धर्मलक्षणम् ...	३	७
वेदप्रमाणकथनम् ...	३	२४
प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रदर्शनम् पदार्थोद्देशश्च	४	२८
द्रव्यविभागसूत्रम् ...	८	२२
गुणविभागसूत्रम् ...	९	१२
कर्मविभागसूत्रम् ...	१०	१२
द्रव्यादित्यसाधर्म्यकथनम् ...	१२	९
कर्मणोद्रव्यगुणवैधर्म्यकथनम् ...	१३	७
द्रव्यस्य गुणकर्मवैधर्म्यकथनम् ...	१४	२
द्रव्यलक्षणम् ...	१४	१९
गुणलक्षणम् ...	१५	१५
कर्मलक्षणम् ...	१६	५
द्रव्यगुणकर्मणां कारणसुखेन साधर्म्यकथनम्	१६	१९
एकस्मिन् कार्ये बहूनामारम्भकत्वम् ...	१८	४

प्रथमाध्यायस्य प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

कार्यकारणभावव्यवस्थापनम् ...	२१	११
सामान्यपदार्थस्य लक्षणादिकथनम् ...	२२	१२
सत्तासामान्यव्यवस्थापनादिकम् ...	२७	७
द्रव्यत्वसामान्यव्यवस्थापनादि ...	२८	१०

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्ताङ्काः ।
गुणत्वसामान्यव्यवस्थापनादि	... २८	२५
कर्मत्वजाजिव्यवस्थापनादि	... २९	८
सत्ताया नानात्वनिराकरणम्	... २९	१८

प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

पृथिव्या लक्षणम्	३०	८
जललक्षणम्	३२	७
तेजोलक्षणम्	३४	२८
वायुलक्षणादि	३५	३६
वायुसाधनप्रकरणम्	३७	२०
ईश्वरानुमानप्रकरणम्	४४	५
आकाशनिरूपणम्	४५	१२

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाङ्कसमाप्तिः ।

गन्धस्य स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वादिकथनम्	...	४९	९
उष्णस्पर्शस्य तेजोमात्रनिष्ठत्वकथनम्	५०	९
शीतस्पर्शस्य जलमात्रवृत्तितामतिपादनम्	...	५०	१७
कालनिरूपणम्	५१	२
दिशोलक्षणादिकम्	५२	१०
शब्दपरीक्षार्थसंशयव्युत्पादनम्	५५	२५
शब्दव्यवस्थापनादि	५८	३५

द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।

आत्मपरीक्षाप्रकरणम्	६४	२२
व्याप्तिज्ञानस्य न्यायोपयोगित्वादि	६८	२४
प्रसङ्गतोहेत्वाभासनिरूपणम्	७२	७
आत्मसाधने ज्ञानहोतोरनाभासत्वकथनम्	...	७४	२४
परात्मानुमानप्रकारः	७६	३

तृतीयाध्याय-प्रथमाङ्कसमाप्तिः ।

वैशेषिकदर्शनस्य निर्घण्टुपत्रम् ।

३

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
मनोनिरूपणम् ...	७६	१३
आत्मसाधकसिद्धान्तरकथनादि ...	७८	२४
नित्यज्ञानस्यात्मतानिराकरणम् ...	८६	१७
आत्मनानात्वप्रकरणम् ...	८७	१९

तृतीयाध्यायसमाप्तिः ।

परमाणुसंस्कारव्यवस्थापनादि ...	८८	१९
परमाणोरनित्यतानिराकरणादि ...	९०	४
परमाणोरतीन्द्रियत्वोपपादनादि ...	९१	२
गुणप्रत्यक्षताप्रकरणम् ...	९२	६
परमाणुरसादीनामप्रत्यक्षता ...	९२	२७
गुरुत्वादेरप्रत्यक्षताप्रतिपादनम् ...	९३	३२
द्वीन्द्रियप्राज्ञगुणकथनम् ...	९४	५
अयोग्यवृत्तीना तेषामप्रत्यक्षत्वप्रतिपादनम्	९४	२२
सत्तागुणत्वयोः सर्वेन्द्रियप्राज्ञताप्रतिपादनम्	९५	२

चतुर्थाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

अनित्यद्रव्यविभागः ...	९५	१३
शरीरस्य चातुर्भौतिकत्वप्राञ्चभौतिकत्वयोर्निराकरणम्	९६	६
शरीरस्य भूतत्वयारब्धतानिराकरणम् ...	९६	२०
शरीरविभागः ...	९७	१०
अयोनिजशरीरविशेषोत्पत्तिप्रकारः ...	९८	७
अयोनिजशरीरविशेषसत्त्वे मानादिकथनम्	९८	२५

चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।

कर्मपरीक्षारम्भः प्रयत्ननिष्पाद्यकर्मप्रतिपादनम्	१००	१०
चेष्टाधीनकर्मप्रतिपादनम् ...	१००	२०
चेष्टाव्यतिरेकेण जायमानकर्मप्रतिपादनम्	१०१	४

प्रकरणम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्यङ्काः ।

मूषलेन सहोत्पततोहस्तस्य कर्माणि कारणाभि-

धानम्	१०१	५
प्रतिबन्धकाभावसञ्जनस्य गुरुत्वस्य पतनकारण-				
त्वाभिधानम्	१०२	१३
लोटादिक्रियाविशेषे हेतुविशेषकथनम्	१०२	२२
आततायिबन्धजनककर्माणि पुरय्यपापाहेतुत्वकथनम्	१०३		१०३	१७
यत्नानधीनकर्मकथनम्	१०३	२७
अभिसन्वितकांक्षादेशस्काराभिसुखम-				
मनस्य सूच्यादीनामयस्कान्ताभिसुख-	}		१०४	८
गमनस्य दृष्ट्यादेरुणकान्ताभिसुख				
गमनस्य चादृष्टाधीनत्वकथनम्				
वाणक्षौपादिस्यले उपरमपर्यन्त कर्मणा नानात्वम्	१०४		१०४	१६
वेगजनककर्मकथनम्	१०५	५
वेगनाशनन्तरशरादिपतने हेतुकथनम्...			१०५	२१

पञ्चमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

नोदनादेः कर्महेतुताकथनम्	१०६	१२
भूकम्पादौ हेतुविशेषकथनम्	१०६	१२
द्रवद्रव्यकर्मपरीक्षा	१०६	२२
जलादीनां स्यन्दने हेतुविशेषकथनम्	१०७	५
भूस्यजलस्रोर्द्ध्वगमने हेतुकथनम्	१०७	१०
उच्चमूले सित्तजलस्य दृष्ट्याभ्यन्तरेषोर्द्ध्वगमने हेतु-				
विशेषकथनम्	१०७	२४
हिमकरकादेस्तप्तिप्रकारः	१०८	६
वज्रनिर्घोषे हेतुकथनम्...	१०८	४
दिग्दाहभाज्जादौ हेतुविशेषकथनम्	१०८	१४
ऊर्ध्वज्वलनादौ हेतुविशेषकथनम्	१०८	२१

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
इन्द्रियसंयोगजनकमनःकर्माणि हेतुविशेषकथनम्	११०	४
मनःकर्माणि मानकथनम्	११०	१२
मनसः स्वैर्यसम्पादने हेतुविशेषकथनम्	११०	
भरथावस्थायां मनसो देहादुत्क्रमस्य देहान्तर- प्रवेशे च हेतुविशेषकथनम्	१११	१४
तमसोऽभावस्वरूपत्वकथनम्	११२	१६
आकाशादीनां निष्क्रियत्वकथनम्	११२	७
गुणादिसम्बन्धस्य समवायस्याजन्यत्वकथनम्	११२	१७
गुणादीनामसमवायिकारणताकथनम्	११३	२२

पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।

वेदप्रामाण्योपपादनम्	११५	२
धर्मादीनां स्वाधिकरण स्वर्गादिजननम्	११६	११
आडादौ दुष्टब्राह्मणभोजनाया फलाभावः	११७	१४
दुष्टब्राह्मणत्वचरणम्	११७	२१
दुष्टसंसर्गादपि दोषोत्पत्तिः	११७	२५
दुष्टब्राह्मणद्वारा कर्मसम्पादने पुनस्तत्कर्मणः अदुष्टद्वारा कर्तव्यताकथनम्	११८	८
उत्तमालाभे हीनसमादुष्टब्राह्मणप्रवृत्तयम्	११८	१५
हीनसमविशिष्टेभ्यः प्रतिग्रहे फलतारतम्यम्	११८	२०
प्राणसशये परस्वप्नचरणे न दोषः एतं तदुत्पत्त्यप्रति- कूलस्य वधे न धर्महानिर्न वाऽधर्मोत्पत्तिः	११९	७
तत्र हीनसमविशिष्टेषु विशेषः	११९	१५

षष्ठाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।

वैधर्म्यफलविवेचनम्	१२०	८
अदुष्टफलककारितयवर्त्मप्रदर्शनम्	१२१	६
अधर्मसाधनकथनम्	१२१	२४

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
शुच्यशुचिन्निरूपणम् ...	१२२	१०
संयमस्य कर्मसहकारिताकथनम् ...	१२३	२
दोषनिदानकथनम् ...	१२३	१६
दोषाणां प्रष्टत्तिद्वारेण धर्मादिहेतुत्वम्...	१२४	२५
धर्मादीनां प्रेत्यभावनिदानत्वकथनम् ...	१२५	१०
नोक्षोपायकथनम् ...	१२५	१७

षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।

नित्यानित्यरूपपादिकथनम् ...	१२६	१६
केषाञ्चित् कारणगुणपूर्वकत्वं केषाञ्चित्पाकजत्वञ्च	१२८	७
पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजत्वसाधनम्	१३२	२०
परिमाणपरीक्षा ...	१३३	४
परिमाणानित्यत्वादि ...	१३६	२७
आकाशादौ परिमाणविशेषकथनम् ...	१३८	५
मनसो सहत्वाभावः ...	१३८	२२
दिग्गादीनां परमसहत्त्वकथनम् ...	१३९	८

सप्तमाध्यायप्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

साङ्ख्यपरीक्षा ...	१४०	७
पृथकत्वपरीक्षा ...	१४१	४
गुणादीनां निःसंख्यत्वम् ...	१४२	५
गुणःदावेकत्वादिवुद्बोर्ध्वमत्वम् ...	१४२	१५
अवयवावयविनीरभेदनिराकरणम् ...	१४३	२
संयोगपरीक्षारम्भः ...	१४७	२१
विभागे तदतिदेशः ...	१४९	११
अवयवावयविनोः संयोगविभागाभावः	१५३	२
पदपदार्थयोः साङ्ख्यैतिकसम्बन्धसाधनप्रकरणम्	१५३	७
परत्वापरत्वपरीक्षा ...	१५५	२१

वैशेषिकदर्शनस्य निर्घण्टपत्रम् ।

७

प्रकरणम् । पृष्ठाङ्काः । पङ्क्त्यङ्काः ।

समवायपरीक्षा ... १५८ २३

सप्तमाध्यायसमाप्तिः ।

बुद्धिपरीक्षारम्भः ... १६१ १७

प्रत्यक्षहेतुसन्निकर्षविशेषकथनम् ... १६४ १४

विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुविशेषादिकथनम् ... १६६ ७

अष्टमाध्याय प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

अर्थपदपरिभाषा ... १६८ ६

इन्द्रियविशेषाणासुपादानविशेषस्य यास्यविशेषस्य
च कथनम् ... १६८ १८

अष्टमाध्यायसमाप्तिः ।

अभावप्रत्यक्षकथने भूमिका ... १६९ १३

ध्वंसप्रत्यक्षसामग्रीकथनम् ... १७१ २३

प्रागभावे तदतिदेशः ... १७२ १०

अन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रकारः ... १७२ १९

अत्यन्ताभावप्रत्यक्षप्रकारः ... १७३ १०

योगजसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षकथनम् ... १७४ २०

नवमाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

लौकिकज्ञानरूपणम्... १७७ २

शाब्दबोधस्यानुभूतिवन्तर्भावः ... १८० ४

उपमित्यादीनामनुभूतिवन्तर्भावः ... १८३ २

सूत्रतिरूपणम् ... १८४ २५

स्वप्नहेतुतिरूपणम् ... १८५ १५

स्वप्नान्तिकज्ञानहेतुकथनम् ... १८६ ८

भ्रमज्ञाने हेतुकथनम् ... १८६ २३

अविद्यालक्षणम् ... १८७ ४

विद्यालक्षणम् ... १८७ ११

८ वैशेषिकदर्शनस्य निर्घण्टपत्रम् ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः
आर्षेज्ञानविशेषहेतुकथनम् ...	१८७	१५
नवमाध्यायसमाप्तिः ।		
सुखदुःखयोर्भेदप्रतिपादनम् ...	१८८	९
तयोर्ज्ञानानन्तर्भावकथनम् ...	१८९	६
शरीरावयवाणां परस्परभेदसंस्थापनम्	१९१	७
दशमाध्यायप्रथमाङ्कसमाप्तिः ।		
त्रिविधानां कारणानां विशेषविवेचनम्	१९२	२
आम्नायप्रामाण्यस्य दाढ्यसम्पादनम् ...	१९४	३

दशमाध्यायसमाप्तिः ।

वैशेषिकसूत्राणां निर्घण्टपत्रं समाप्तम् ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारस्य निर्वण्टपत्रम् ।

प्रथमाध्यायः ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
मङ्गलाचरणादि	१ ५
धर्मव्याख्यानप्रतिष्ठावतरणिका	...	१ ११
मङ्गलविचारः	२ ४
श्रुतेरप्रामाण्यसाधिकानां बोद्धोक्तानां युक्तानां कथनम्	३ २५
तत्त्वखण्डनम्	४ १८
सुम्निविचारः	५ १४
एवकारार्थविचारः	८ १०
कर्मविचारः	१० २५
एकतन्तुकपटनिराकरणम्	१८ ८

प्रथमाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

कार्यकारणभावसिद्धिप्रकारः	२१ १५
साख्यानं सत्कार्यवादस्य निराकरणप्रकारः	...	२२ ७
जातिविचारः	२३ २६
द्रव्यत्वादजातिसिद्धिः	२४ २
आदित्वगत्वसुमान प्रकारः	२४ २२

प्रथमाध्यायसमाप्तिः ।

पृथिवीलक्षणानि	३० ११
व्यतिरेकिहेतुस्थले दोषः	३१ ७
तत्परोहारः	३१ २४

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्ताङ्काः ।
जले शुक्लरूपमधुररसशीतलस्यार्थव्यवस्थापनम्	३३	१०
तेजस उद्भूतरूपस्यार्थादिभेदेन चातुर्विध्यकथनम्	३५	११
वायुलक्षणानि	३५	१८
आकाशे शुक्लनीलरूपम्वान्तौ बीजकथनम्	३५	२७
सुवर्णादीनां तेजस्त्वसिद्धिप्रकारः ...	३६	२५
वायोरनुमानप्रकारः	३८	२०
वायोरतीन्द्रियत्वव्यवस्थापनम् ...	३८	१२
परमाणुसिद्धिप्रकारः	४१	१०
ईश्वरानुमानप्रकारः	४४	१३
चित्त्वादिगुणकथनम्	४८	२४

द्वितीयाध्याय-प्रथमाङ्कसमाप्तिः ।

महाकालसिद्धिप्रकारः	५१	७
तदेकत्वव्यवस्थापनम्	५२	१२
टिक्सिद्धिप्रकारः	५३	१७
शब्दे पिप्रतिपत्तयः पञ्च	५६	४
न्यायभाष्योक्तसंशयपञ्चविधत्ववार्त्तिकोक्तत्वैविध्ययोः		

खण्डनम् एकविधत्वव्यवस्थापनञ्च ...	५६	२१
संशयनक्षणकथनम्	५७	४
स्फोटवादनिराकरणम्	५८	२२
शब्दस्यैर्यं विचारः	५९	२३

द्वितीयाध्यायसमाप्तिः ।

प्रसङ्गाद्याग्निनिरूपणम्	६८	५
उपाधिविचारः	७०	२८
अचुकूवतर्त्तभावादेरसिद्धिमध्ये प्रवेशः ...	७३	८
हेतोः कोशान्वय्यादिभेदेन त्वैविध्यकथनम्	७३	१२
हेत्वाभासश्च त्वैविध्यकथनम्	७४	१६

प्रकारस्यम् ।

पृष्ठाङ्काः ।

पङ्क्त्याङ्काः ।

अष्टिकाविज्ञानात्मवादस्य योगाचारोक्तस्य निरा-

करणम् ७५ २

तृतीयाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

मनोऽणुत्वविचारः ७६ २२

देहात्मवादविचारः ७६ २७

तृतीयाध्यायसमाप्तिः ।

परमाणौ विप्रतिपत्तिनिरासः ८६ १२

परमाणोरनित्यताया ज्ञेयत्वः पराभिमतताः ८० १७

अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रत्यक्षोपयोगिताव्यवस्थापनम् ८१ ११

उद्भूतत्वादनिर्वचनम् ८२ १८

सङ्करस्य गुणगतजातिबाधकत्वाभाववादिसतम् ८३ २

अभिभवस्वरूपकथनम् ८३ १४

मतविशेषे गुरुत्वस्य स्मार्शनप्रत्यक्षकथनम् ८४ ८

चतुर्थाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

शरीरत्वस्वरूपनिर्वचनम् ८५ १७

इन्द्रियत्वनिर्वचनम् ८५ १८

विषयत्वनिर्वचनम् ८६ २

इन्द्रियाणां विशेषधर्मकथनम् ८८ १५

ब्राह्मादीना पार्थिवत्वसाधनप्रकारः ८८ १८

पृथिव्यादीना विषयाभिधानम् ८८ २३

विषयरूपतेजसश्चात्तुर्विध्यकथनम् ८८ २८

चतुर्थाध्यायसमाप्तिः ।

चेष्टास्वरूपकथनम् १०० १७

घटनप्रतिबन्धककथनम् १०२ १७

आततायिककथनम् १०३ २०

कर्मनाशप्रकारः १०४ २२

पञ्चमाध्याय-प्रथमाङ्किकसमाप्तिः ।

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः
हिमकरकादौ द्रवत्वाभावकथनम् ...	१०८	११
जलमध्ये दिव्यतेजोऽनुप्रवेशे प्रसायम्...	१०९	२
अपवर्गात्मन्तिप्रकारः ...	११२	३

पञ्चमाध्यायसमाप्तिः ।

वेदस्य लक्षणाभिधानम्...	...	११४	१३
पुत्रकतश्चाद्वादेः पितृस्वर्गादिजनकनामिचारः	११६	१७	
क्षुधापीडितात्मादिरक्षणार्थं सप्तमदिवसादौ शूद्रादि- धनापहारे दोषाभावः ...	११९	२	
आत्मरक्षणार्थं परद्रव्यापहारसमये तत्प्रतिकूलस्य बधादौ दोषाभावे प्रसायम् ...	११९	३३	

षष्ठाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

प्रष्टत्तिविशेष प्रतिपादनम् ...	१२५	५	
आत्मकर्म स्वरूपकथनम् ...	१२५	२०	

षष्ठाध्यायसमाप्तिः ।

गुणलक्षणानि	१२६	१३
नीलादेरेकताखण्डनम्...	...	१२८	२०
नीलादेर्द्रव्यभिन्नत्वप्रतिपादनम् ...	१२८	२७	
चित्ररूपकथनम्	१२९	१४
कर्कश्यादौ माधुर्यव्यवस्थापनम् ...	१२९	२२	
पाकजप्रक्रियाभिधानम्...	...	१३०	११
पार्थिवपरमाणुरूपपादीनां पाकजत्वसिद्धिप्रकारः	१३२	२३	
परिमाणुचातुर्विध्यादिकथनम् ...	१३३	२४	
दोषत्वादिपरिमाणानङ्गीकर्तव्यमतम् ...	१३३	२८	
जन्यपरिमाणानां हेतुविशेषकथनम्...	१३४	७	
परिमाणुनाशकादिकथनम् ...	१३७	४	

सप्तमाध्यायप्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।

एकत्वसंख्यायाः सामान्यत्वखण्डनम् ...	१४०	१४	
--------------------------------------	-----	----	--

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्ताङ्काः ।
भक्षणमतखण्डनम्	१४०	२२
पृथक्त्वस्यान्योन्याभावरूपताखण्डनम्...	१४१	८
पृथक्त्वस्य वैधर्म्यरूपतादिखण्डनम् ...	१४२	१६
द्वित्वाद्युत्पादविनाशक्रमाभिधानम् ...	१४४	५
सयोगे प्रमाणाभिधानम् ...	१४७	२३
सयोगजसयोगोत्पत्तौ विशेषाभिधानम्	१४८	९
विभूद्वयसंयोगनिराकरणम् ...	१४८	१७
संयोगनाशकहेतुकथनम्... ..	१४८	२४
सयोगस्य द्व्यारम्भे निरमेन्नत्वं गुणार्थारम्भे सादे-		
क्षत्वमव्यायष्टित्तत्वञ्च	१४९	२
विभागजविभागविभागादि	१४९	१९
विभागस्य संयोगाभावादिनाऽन्यथासिद्धत्वखण्डनम्	१४९	२४
विभागनाशककथनम्	१५०	८
विभागस्य कार्यविशेषकथनम्	१५०	२०
विभागनाशे विशेषाभिधानम्	१५१	२५
सङ्घे तस्याऽऽकहेतुगणाभिधानम्	१५४	२४
जातिशक्तिवादिभट्टमतभिधानम्	१५५	१५
प्राभाकरमताभिधानम्	१५५	१६
नैयायिकमताभिधानम्	१५५	१८
परत्वापरत्वयोः सम्प्रदाविनाशप्रकारः...	१५६	२१
कालिकपरत्वापरत्वनाशे विशेषः	१५८	७
अयुतसिद्धेर्लक्षणम्	१५९	४
समवायस्यैकत्वनित्यत्वव्यवस्थापनम् ...	१५९	११
समवायस्य नानात्वनित्यत्वञ्चेति प्राभाकरमतः		
खण्डनम्	१६१	८
समवायस्यातोन्द्रियत्वव्यवस्थापनम् ...	१६१	१०

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
साख्यमते वृद्ध्यादिनिरूपणम् ...	१६२	४
तन्मतखण्डनम् ...	१६२	१६
विद्यादिभेदेन ज्ञानवैविध्यम् प्रत्य- क्षादिभेदेन विद्यायाश्चातर्विध्यम्, संशयादिभेदेनाविद्यायाश्चातर्विध्यञ्च	१६३	३
सर्वज्ञीयादिभेदेन प्रत्यक्षवैविध्यम् ...	१६३	९
सवित्पक्षनिर्वित्पक्षभेदेनासर्वज्ञीयप्रत्यक्षवैविध्यम्	१६३	१६
अष्टमाध्याय प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।		
प्राणादीना गन्धादिमत्त्वे प्रमाणकथनम्	१६८	२१
अष्टमाध्यायसमाप्तिः ।		
प्रागभावस्य प्रतियोगिजनकत्वादि ...	१७०	६
अन्योन्याभायप्रत्यक्षे विशेषः ...	१७२	२४
अत्यन्ताभायप्रत्यक्षे विशेषः ...	१७३	१५
नास्तिषट्ठोगेहे इति प्रतीतिविवेचनम्...	१७४	४
युक्तवियुक्तयोः स्वरूपकथनम् ...	१७४	२२
असमाहितान्तःकरणस्य प्रत्यक्षप्रकारः...	१७५	१६
योगजधर्मस्य प्रभावविशेषकथनम् ...	१७६	८
नवमाध्याय-प्रथमाङ्गिकसमाप्तिः ।		
पक्षतानिर्वचनम् ...	१७७	८
ज्ञायमानलिङ्गस्थानुमितिकरणत्वव्यवस्थापनम्	१७७	२०
अनौपाधिकत्वनिश्चयप्रकारः ...	१७९	६
स्वार्थपरार्थभेदेन अनुमानवैविध्यादिकथनम्	१७९	१३
न्यायतदवयवादिबलक्षणाभिधानम् ...	१७९	१८
शब्दजन्यबोधस्थले अनुमानिकबोधप्रकारः	१८०	८
चेष्टायाः प्रमाणांतरत्वखण्डनम् ...	१८१	२१
करणगतवैविध्याभिधानम् ...	१८२	१८

प्रकरणम् ।	पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
उपमानस्यानुमानान्तर्भावप्रकारः ...	१८३	८
अर्थापत्तेरनुमानान्तर्भावप्रकारः ...	१८४	२४
नग्नवस्थानुमानान्तर्भावप्रकारः ...	१८४	१०
अभावस्य मानान्तरत्वखण्डनम् ...	१८४	१५
अनुपलब्धेः प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावः ...	१८४	१७
येतिह्यस्य प्रमायान्तरत्वखण्डनम् ...	१८४	२०
आर्षज्ञानविशेषकथनम् ...	१८५	३
स्वप्नज्ञानस्य त्रैविध्यादिकथनम् ...	१८५	२०
सिद्धदर्शनस्य विशेषाभिधानम् ...	१८७	२७

नवमाध्यायसमाप्तिः ।

सुखस्य चातुर्विध्यकथनम् ...	१८६	१६
सुखदुःखयोरनुभवभेदानुमानप्रकारः...	१८९	५

दशमाध्यायप्रथमाङ्कसमाप्तिः ।

असमवायिकारणत लक्षणविभागौ ...	१९२	१५
अवयवावयवसंयोगस्यावयविकारणतामतम्	१९३	१३
वेदानाम्प्रोक्तत्वसाधनप्रकारः ...	१९५	४
अन्यकर्तृर्नामार्तापितोर्नामानुकीर्तनम् अन्यकर्तृर्नाम- कीर्तनञ्च ...	१९५	१५
अन्यस्य समत्सरानादरणीयत्वेऽपि निजशिष्यपर- म्परादररणीयत्वाभिधानम् ...	१९५	१७

दशमाध्यायसमाप्तिः ।

वैशेषिकसूत्रोपस्कारस्य निर्घण्टपत्रं सम्पूर्णम् ।

वैशेषिकदर्शनम् ।

—•••—

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

—•••—

वैशेषिकसूत्रोपस्कारः ।

● पथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ *

कर्तुं बद्धजटाजूटक्रोडक्रीडत्यु रापगम् ।

नभामि यामिनोकान्तकान्तभान्खखलं हरम् ॥ १ ॥

याभ्यां वैशेषिके तन्त्रे सम्यग् व्युत्पादितोऽस्त्रहम् ।

कथादभवनाथाभ्या ताभ्यां मम नमः सदा ॥ २ ॥

सूत्रमात्रावलम्बेन निरावलम्बेऽपि मच्छतः ।

खे खेखेवन्माम्यत्र साहसं विद्विमेध्यति ॥ ३ ॥

तापत्रयपराहता त्रिविकिनस्तापत्रयनिवृत्तिनिदानमनुसन्धाना
नानाश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेष्वालम्बितत्त्वसाक्षात्कारमेव तदुपायमाकल-
याम्बभूवुः । तत्राग्निहेतुमपि पन्थानं जिज्ञासमानाः परमकारुणिकं
कथादं मुनिमुपसेदुरथ कथादो मुनिस्तत्त्वज्ञानवैराग्यैश्चर्यसम्पन्नः
पन्थां पदार्थानां सधर्मैर्वैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्वसाक्षात्कार-
प्राप्तये परमः पन्था इति मनसि कृत्वा तच्च निवृत्तिलक्षणाद्दर्शनादेतेषा-
मनावासेन सेव्यतीति लक्ष्यतः सङ्कपतश्च धर्ममेव प्रथममुपदिशा-
म्यनन्तरं प्रकृपि पदार्थानुद्देशलक्षणपरीक्षाभिरुपदेक्षामीति हृदि
निधाय तेषामवधानाय प्रतिजानीते ।

अथेति शिष्याकाङ्क्षानन्तर्यं साह । अत इति । अतः अत्र-
न्नादिपदवोऽनसूत्रयकाञ्चान्तेवासिन उपसेदुरित्यर्थः । अथा अथयद्दो
मङ्गलार्थः । तदुक्तम्,

“ओङ्कारश्चाथब्दश्च ह्यानेतो ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्घातौ तेन साङ्गच्छिकावुभौ” ॥ इति ।

युक्तञ्चेतत् कथमन्यथा सदाचारपरम्परापरिप्राप्तकृतं व्यताकस्य
मङ्गलस्य वैशेषिकशास्त्रं प्रथयतो महाशुनेरनाचरणं सम्भाव्यते । न
च इतमङ्गलस्यापि फलादर्शनादइतमङ्गलस्यापि फलदर्शनादननुष्ठानं
न हि निष्कले प्रेक्षावान् प्रवर्तत इति वाच्यम्, अकरणस्थले जन्मान-
न्तरीयस्य करणस्थले चाङ्गैरुपयस्य कल्पनया सफलत्वनिश्चयात् । न
हि शिष्टाचारानुमितश्रुतिज्ञोधिद्वक्त्रं व्यताकस्यापागतः फलादर्शन-
भात्वेषाकारणत्वशङ्कापि न चैहिकमात्रफलकत्वाच्च जन्मान्तरीयाहु-
मानं पुत्रोष्टिर्दैहिकमात्रफलकत्वानुपपत्तेः । कारीर्यादौ तु तथा
कामनयैवानुष्ठानादैहिकमात्रफलकत्वम् । अत्र च समाप्तिकामोऽधि-
कारी स्वर्गज्ञान इव यागे तत्रापूर्वं द्वारमिह तु विघ्नध्वंस इति
विशेषः निर्विघ्नभारम्भं समाप्त्यामिति कामनया प्रवृत्तेः । न च
विघ्नध्वंसमात्रं फलं समाप्तिस्तु अकारणादेवेति वाच्यम्, तस्य स्वतो-
ऽपुरुषार्थत्वात् समाप्तेस्तु सुखसाधनतया पुरुषार्थत्वात् उपस्थितत्वाच्च,
किञ्च दुरितध्वंसमात्रं न फलं तस्य प्रायश्चित्तकौत्सं न कर्मनाशापार-
गमनादिसाध्यतया व्यभिचारात् प्रारब्धपरिसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरित-
ध्वंसत्वेन फलत्वे समाप्तेरेव फलत्वोचितत्वात् तत्रापि च हिरण्यदान-
प्रयागस्नानादिजन्यत्वेन व्यभिचारात् तेषामपि मङ्गलत्वाभिधानं
साहसम् । किञ्च मङ्गले सति समाप्तेरावश्यकत्वमित्येवं मङ्गलस्य
कारणता तदुक्तम् “श्रौतात् साङ्गात् कर्मणः फलावश्यभावनिश्चि-
त्वात्” इति । अतएव विकल्पितमपि कारणं कारणमेव फलानन्वर्थ-
नियमस्यैव वैदिककारणत्वात् विकल्पे तु वैजात्यकल्पनं वैजात्यमेव ।
इत्थान्वयव्यतिरेकगम्या कारणता तत्र फलपूर्वभावनिश्चयो याज्ञो न
तु वेदेऽपि तत्र व्यतिरेकभागस्य गुरुत्वेनानुपस्थितेः तथा च साङ्गे
मङ्गले समाप्तिरावश्यकीति न व्यभिचारः समाप्तिस्तु अस्मिन् अनुष्ठिते
सम्पूर्णमिदं कर्मोति प्रमा सा च पन्थादौ चरमवाक्यविबन्धने यागादौ
चरमाहुतौ पटादावन्वतन्तुसंयोगे यामगमनादौ यामचरणचरम-

संयोगे एवं तत्र तत्रोक्तनीयमिति मङ्गलजन्मसमाप्तौ वैजात्यकल्पनेऽपि नोभयथा व्यभिचारः । मङ्गलञ्च विप्रध्वंसद्वारकसमाप्तिफलकं कर्म तच्च देवतानमस्कारादिरूपमेव स्वतःसिद्धविप्लाभावस्थलेऽपि सामान्यतो ष्टहीतस्य विप्रध्वंसद्वारकत्वस्थानपायात् नमस्कारादीनां ताद्रूप्यैव विप्रध्वंसद्वारकत्वप्रतिपत्तेर्नाव्याप्तिरिति दिक् ॥ १ ॥

* यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥ *

अथ प्रतिज्ञातार्थमाह ।

अभ्युदयस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः तदुभयं यतः स धर्मः अभ्युदयद्वारकं निःश्रेयसमिति मध्यपदलोपी समासः पञ्चमीतत्पुरुषो वा स च धर्मो निवृत्तिबलक्षयो वञ्चते, यदि तु निदिध्यायनादियोगसाध्यो धर्मोऽदृष्टमेव तदा विधिरूपः । वृत्ति-कृतस्तु अभ्युदयः सुखं निःश्रेयसमेककार्त्वीनसकलात्मविशेषगुणध्वंसः प्रमाखञ्च धर्मो देवदत्तशरीरादिकं भोक्तृविशेषगुणप्रेरितभूतपूर्वकं कार्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात्तन्निर्मितस्त्वदित्याहुः । तदेतेह्या-ख्यानं प्रत्येकसमुदायाभ्यां न व्यापकम् इत्यर्वाचीनैरुपेक्षितं वस्तुतस्तु को धर्मः किञ्चक्षतेति सामान्यतः शिष्यजिज्ञासायां यतोऽभ्यु-दयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते तथा च यतोऽभ्युदयसिद्धिर्वतस्य निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्मः एवं पुरुषार्थासाधारणकारणं धर्म इति वक्तव्ये परमपुरुषार्थयोः सुखदुःखाभावयोर्विशेषतः परिचयार्थ-मभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युक्तं स्वर्गापवर्गयोरेवान्येच्छानधीनेच्छावि-षयत्वेन परमपुरुषार्थत्वात् साधयिष्यते च दुःखाभावस्यापि पुरुषार्थ-त्वम् ॥ २ ॥

* तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥ *

ननु निवृत्तिबलक्षयो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतुरित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रतिपद्यामहे अन्तर्व्याघात-पुनरुक्तदोषेभ्यः पुनरेतौ कृतावामपि पुनस्तत्प्रादादन्तर्गतत्वम् “उदिते

जुहोति अहुदिते जुहोति समवाधुषिते जुहोति” इति विष्टेः
 प्राप्त एवोदितादिकाले होमो व्याहृत्यते “श्लावोऽस्याहुतिसमभ्यवहर-
 रति च उदिते जुहोति शवबोऽस्याहुतिसमभ्यवहरति योऽहुदिते
 जुहोति श्लावशवबोऽस्याहुतिसमभ्यवहरतो यः समवाधुषिते
 जुहोति” इत्यादिना । तथा “त्रिः प्रथमासन्वाह त्रिरुत्तमासन्वाह”
 इत्यनेन प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्रिरुत्तरण्याभिधानात् पौनरुक्तमेव ।
 न चान्नायप्रामाण्यप्रतिपादकं किञ्चिदस्ति नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्य-
 निर्दोषत्वमपि सन्दिग्धं पौरुषेयत्वे तु अमप्रमादविप्रतिपत्तिकरणा-
 पाटवादिबन्धावनया आप्नोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवति न निःश्रेयसं न
 वा तत्र तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्म इति सर्वमेतदाहुतसमत व्याह ।

तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धतयेश्वरं परान्दयति यथा
 “तदप्रामाण्यसन्दतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः” इति गौतमीयसूत्रे
 तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेदः परान्दयते । तथा च तद्वचनात्ते-
 नेश्वरेण प्रथयनादान्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वा तदिति सन्निहितं
 धर्ममेव परान्दयति तथाच धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् चान्नायस्य
 वेदस्य प्रामाण्यं यद्वि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तत्रमाश-
 मेव यत इत्यर्थः । ईश्वरस्तदाप्तत्वञ्च साधयिष्यते यज्ञोक्तम् “यन्त-
 व्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः” इति तत्रान्दतत्वे जन्मान्तरीयफलकल्पनं कर्म-
 कर्तृसाधनवैशुख्यकल्पनं वा श्रौतात् साङ्गत् कर्मणः फलावश्यध्याव-
 निश्चयात् नच कारीरीवद्वैहिकमात्रफलकत्वं तत्र हि शुष्यच्छस्रसङ्गी-
 वनकामस्याधिकारः पुत्रोऽपौ पुत्रमात्रकामस्येतिविशेषात् नच व्याघातो-
 ऽपि उदितदिहोमं विशेषतः प्रतिज्ञाय तदन्यकाले होमानुष्ठाने
 “श्लावोऽस्याहुतिसमभ्यवहरति” इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् नच पुन-
 रुक्ततादोषोऽपि एकादशसामिधेनीना प्रकृतौ पाठात् “पञ्चदशवरेण
 वाग्वज्वेणावबाधे तमिसं आहव्यम्” इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदशत्वस्य
 प्रथमोत्तमसामिधेन्योस्त्रिरभिधानसन्तरेणानुपपत्तेस्तथाभिधानात् ॥२॥

* धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषस-

अवायानां पदा र्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानादिः-
श्रेयसम् ॥ ४ ॥ *

विध्याःकाङ्क्षासुरोधेन स्वरूपतो सचक्षतश्च धर्मं व्याख्यायामि-
धेयसम्बन्धप्रतिपादनाय सूत्रम् ।

एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्रार्थनमिति तस्यापि निःश्रेय-
सहेतुत्वं दृष्ट्यापूपादितम् । तत्त्वं ज्ञावतेऽनेनेति चरन्व्युत्पत्त्या शास्त्र-
परत्वे धर्मविशेषप्रसूतादित्त्वनेनान्वयावच्छेदः । सर्वपदार्थप्रधानो
इत्यत्रात्र समासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निःश्रेयसहेतुत्वात् तदत्र
शास्त्रनिःश्रेयसवोहेतुहेतुसङ्गातः शास्त्रतत्त्वज्ञानवोर्वापारिभावः निः-
श्रेयसतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः इत्यादिपदार्थशास्त्रयोः प्रति-
पाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धोऽवगम्यते एतेषाञ्च सम्बन्धानां ज्ञानाद्भिः-
श्रेयसार्थिनामिह शास्त्रे प्रवृत्तिः मोक्षमायाश्च सुनेर्द्वितीयात्मभावा
एव शास्त्रे प्रवर्तन्ते । निःश्रेयसमात्यनिकी दुःखनिवृत्तिः । दुःख-
निवृत्तेत्यात्यन्तिकत्वं समानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वं युग-
पदुत्पन्नसमानाधिकरणसर्वात्मविशेषगुणध्वंससमानकालीनत्वं वा । अश्रे-
यविशेषगुणध्वंससर्वाधिकदुःखप्रागभावो वा सुक्तिः नचासाध्यत्वाकार्यं
पुरुषार्थः कारणविषयनसुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् नच तस्य
प्रागभावत्ववृत्तिः प्रतियोगिजनकाभावत्वेन तथात्वात् जनकत्वञ्च स्वरू-
पव्योक्ततामात्मम्, नहि प्रागभावश्चरसमाप्तो वेन तस्मिन् सुति
कार्यं नवस्यन्भवेत् तथा सति कार्यस्याप्यनादित्वप्रसङ्गात् तथाच यथा
सङ्घकारिविरहादिवन्तं काष्ठं नाजीजनत् तथाप्येऽपि तद्विरहाच्च
जनविध्यति हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपक्वन
एव तात्पर्यात्, अत एव गौतमीयद्वितीयसूत्रे “दुःखजन्यप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानाहसुरोत्तरापात्रे तदनन्तरापात्रादपवर्गः” इत्यत्र कार-
णभावात् कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपामैव सुक्तिं इद्ववति
नहि, दोषापात्रे प्रवृत्त्यपात्रः, प्रवृत्त्यपात्रे जन्मापात्रः, जन्मापात्रे
दुःखापात्रं इत्यपात्रो ध्वंसः किन्त्वनुत्पत्तिः सा च प्रागभाव एव नच

प्रतियोग्यप्रसिद्धिः सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिप्रसिद्धेः प्राद-
 खितवत् तत्रापि प्रत्यवायध्वंसद्वारा दुःखात्पुनरेवापेक्षितत्वाद् अनेके-
 ऽप्यहिकण्टकादिनिवृत्तेर्दुःखात्पुनरितिफलकत्वदर्शनात् दुःखसाधननिवृ-
 त्त्यर्थमेव प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः । केचित्तु दुःखात्पुनराभाव एव वृद्धिः
 स च यद्यपि नात्मनिवृत्तयापि लोपादिनिवृत्त एवात्मनि साध्यते सिद्धिश्च
 तस्य दुःखप्रागभावासहवृत्तिर्दुःखध्वंस एव तस्य तत्त्वन्वतयोपगमात्
 तस्मिन् सति तत्र दुःखात्पुनराभावप्रतीतेः एवञ्च सति “दुःखेनात्मन्
 विमुक्तश्चरति” इत्यादिश्रुतिरभ्युपपादिता भवतीत्याहुः । तत्र दुःखात्-
 पुनराभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वंसस्य च न तत्र सम्बन्धत्वं
 परिभाषापत्तेः “दुःखेनात्मन् विमुक्तश्चरति” इति श्रुतेर्दुःखप्रागभाव-
 स्यैव कारकविघटनसुखेनात्मन्नाभावसमानरूपत्वतात्पर्यकत्वात् नन्वयं
 न पुरुषार्थः निरुपाधीच्छाविषयत्वाभावात् दुःखकाले सुखं तावन्नो-
 त्पद्यते इति सुखार्थिनामेव दुःखाभावाच्च प्रवृत्तेरिति चेन्न वैपरीत्य-
 स्थापि सुवचत्वात् सुखेऽपि दुःखाभावोपाधिकोऽप्येव किं न स्यात्
 शोकाकुशानां सुखविमुक्तानामपि दुःखाभावमात्ममभिसन्नाद्य विषमज्ञ-
 बोद्धन्वनादौ प्रवृत्तिदर्शनात् ननु पुरुषार्थोऽभ्यर्थ्यं ज्ञायमान इव
 सुक्तेस्तु दुःखाभावस्य ज्ञायमानतैव नास्ति अन्यथा भूच्छाद्यवस्था-
 र्थमपि प्रवृत्तेरिति चेन्न सुखसमानाभ्यां ज्ञायमानस्यावेद्यात्पत्तेः ।
 अस्ति हि श्रुतिः “दुःखेनात्मन् विमुक्तश्चरति” “तमेव विदित्वाऽति-
 श्रुत्युमेति” इत्यादिका । अज्ञानमव्यसि दुःखसन्तितरत्पुनरुच्छि-
 द्यते सन्नतित्वात् प्रदीपसन्नतिवदित्वादि चरमदुःखध्वंसस्य दुःखसाक्षा-
 त्कारेण अर्थं विषयीकरणात् प्रत्यक्षवेद्यात्ताऽपि । योगिनरं योग-
 जर्षर्षवेषेनागामिनो दुःखध्वंसस्य प्रत्यक्षोपगमात् । तथापि तद्व्या-
 यव्ययतया नार्थं पुरुषार्थो दुःखवत् सुखस्यापि ज्ञानेः इवोरपि सना-
 नसामपीकत्वादिति चेत् उन्नततो वीतरागाण्यं दुःखदुर्दिनभीक्ष्णं
 सुखसद्योतिकामात्रेऽवस्यत्ययवतां तत्र प्रवृत्तेः । ननु तथापि दुःख-
 निवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्ते रसक्यात्वात् अतीतदुःखात्पुन-
 रित्यात् वर्तमानदुःखस्य पुरुषप्रचलमन्तरेणैव निवृत्तेरिति चेन्न । केतुः

अहं इति प्रकृत्यापातात् प्रावृत्तवत् तथाहि सदासनं मिथ्याज्ञानं
संसारहेतुस्तदुच्छेदसात्मतत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानञ्च योगविधिसाध्यमिति
तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः । ननु नित्यसुखाभिव्यक्तिरेव सुक्तिर्नतु दुःखाभाव
इति चेन्न । नित्यसुखे प्रमाणाभावात् भावेवानित्यं तदभिव्यक्तेश्चैकसं-
सारिणोरविशेषापातात् अभिव्यक्तेश्चाद्यत्वेन तद्विद्यतौ पुनः संसारा-
पत्तेश्च । ब्रह्मात्मनि जीवात्मत्वयोः सुक्तिरिति चेन्न । ज्ञयो ज्ञेयो-
भावस्तदा बाधात् नहि द्वयमेकं भवति विज्ञयरीरापगमो ज्ञयो
विज्ञयैकादेशेन्द्रियाणि तेषां शरीरस्य च विगमो ज्ञय इति चेन्न ।
एतावता दुःखसामपीविरहसोक्तत्वात् तथाच दुःखाभाव एव सुक्ति-
रिति पर्यवसानात् । एतेनाविद्यानिवृत्तौ केवलात्मस्थितिर्मुक्तिरात्मा
च विज्ञानसुखात्मक इत्येकदण्डमतमपास्तम् आत्मनो ज्ञानत्वे सुखत्वे
च प्रमाणाभावात् । न च “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” इति स्मृति-
मानं तस्या ज्ञानवत्त्वानन्दवत्त्वप्रतिपादकत्वात् भवति हि अहं ज्ञाने
अहं सुखीतिप्रतीतिः नत्वहं ज्ञानम् अहं सुखमिति किञ्च ब्रह्मण्य एता-
नीमपि सत्त्वात् सुक्तससारिणोरविशेषापत्तिः अविद्यानिवृत्तेः सापुर्ण-
र्यत्वात् ब्रह्मण्यस्य नित्यत्वेनासाध्यत्वात् तद्वाचात्कारस्य तदात्मकत्वेना-
साध्यत्वात् एवमानन्दस्यापि तदात्मकत्वेनासाध्यत्वमेवेति तदर्थं प्रवृत्त्य-
नुपपत्तिरेव । निरुपलब्धा चित्तसन्ततिर्मुक्तिरिति चेन्न । दुःखादिरुपस्य
उपलब्धस्य विगमो यदि निरुपलब्धत्वं तदा तन्मात्रस्यैव पुर्णार्थत्वेन
चित्तसन्ततेरनुवृत्तौ प्रमाणाभावः तदनुवृत्तेरपि शरीरादिषाध्यत्वेन
संसारानुवृत्तेरावश्यकत्वादिति सिद्धं दुःखनिवृत्तिरेवोक्तत्वात् निःश्रेयस-
मिति । तत्त्वस्य ज्ञानमिति कर्मणि षष्ठी साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति प्रकारे
दृश्या । तत्र साधर्म्यबहुमतो धर्मः, वैधर्म्यञ्च व्यावृत्तो धर्मः ज्ञेयपि
कचित् साधर्म्यमपि कुतश्चिद्वैधर्म्यं कुतश्चिद्वैधर्म्यमपि ज्ञेयाच्चित् साधर्म्यं
तत्रापि तादृशेष ज्ञानं विवक्षितम् । अत्र च ब्रह्मादिपदार्थानामहं य
एव विभागः पर्यवसन्नः स च न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदफलकत्वेन
महेव पदार्था इति निवृत्तः पर्यवस्यति स चानुपपन्नः व्यवच्छेदस्य
पदार्थान्तरस्य प्रतिपत्तौ निवृत्तानुपपत्तिः अप्रतीतो व्यवच्छेदानुप-

पत्तिः । ननु नायमन्ययोगव्यवच्छेदः किन्त्वयोगव्यवच्छेदः पदार्थेषु
 षड्ब्रह्मण्यायोगो व्यवच्छिद्यत इति चेन्न । पदार्थपदेन प्रसिद्धपदार्थमा-
 लोपसङ्गहे सिद्धसाधनात् अन्यस्य चाप्रतीतेरेव । किञ्च लक्षणा-
 न्निहितानामयोगो व्यवच्छेदः प्रत्येकं वा आद्यो निहितयोगः सर्व-
 त्वेति व्यवच्छेदानुपपत्तिः । अन्येऽपि प्रत्येकायोगः परस्परं सर्वत्वेति
 व्यवच्छेदानुपपत्तिरेवेति चेन्न । शक्तिसङ्गप्रसादस्यादिषु पदार्थेषु पराभि-
 तेषु षड्ब्रह्मण्यायोगः परैरुच्यते तद्व्यवच्छेदो निवसार्थः तथाच षडेव
 पदार्था इत्यस्य प्रतीयमानेषु षष्ठां लक्षणां मध्ये अन्यतमलक्षणायो-
 गोऽस्यैव नत्वयोग इत्यर्थः । तत्र विशेषसङ्गतस्यान्ययोगव्यवच्छेदो
 विशेषसङ्गतस्यायोगव्यवच्छेदः क्रियासङ्गतस्य चात्मनायोगव्यवच्छे-
 द्ज्ञातवत् प्रतीयते तत्र शक्तिव्यवमेवकारस्यैवके व्यवच्छेदमात्रे शक्ति-
 रयोगान्ययोगादवस्तु व्यवच्छेद्याः समभिव्याहारलभ्या इत्यपरे ।
 धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषस्यं तत्र धर्मविशेषो
 निवृत्तिलक्षणे धर्मः यदि तु तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति तत्त्वज्ञानं शास्त्र-
 सुच्यते तदा धर्मविशेष ईश्वरनियोगप्रसादरूपो वक्तव्यः श्रूयते हीश्वर-
 नियोगप्रसादावधिगम्य कथादो महर्षिः शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्व-
 ज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव सवासनमिथ्याज्ञानो-
 न्मूलनक्षमत्वात् “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते-
 ऽवनाय” इत्यत्र “हे ब्रह्मणी वेदितव्य” इत्यत्र च वेदः पदस्य साक्षात्-
 कारपरत्वात् “पश्यत्यचक्षुः” इत्यत्रापि तथा स च शास्त्रान्मननि-
 दिध्यासनादिपरम्परयेति हेतुपञ्चम्या तथैवाभिधानात् ॥ ३ ॥

* पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन
 इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥ *

इदानीमपवर्गभागितया सर्वपदार्थाश्रयतया च प्रथमोद्दिष्टस्य
 द्रव्यपदार्थस्य विभागं विशेषोद्देशञ्च कुर्वन्नाह ।

इतिकारोऽवधारणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न
 शून्यानि वेत्तव्यं । ननु विभागवत्त्वादेव शून्याधिकसङ्ख्याव्यवच्छेद-

सिद्धौ किमिति कारेणेति चेत् उद्देशमात्रपरतयाऽपि सूत्रसम्भवे विभा-
नतात्पर्यं स्फोरणार्थमेवेति काराभिधानात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य चात्रै-
वान्तर्भावात् अन्वकारस्य चात्रकत्वेनाशङ्क्यमानस्याभावत्वव्युत्पादनादेत-
दध्यवसेयम् । असमासकरणन्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्शनाय सूत्रसंभवे-
वान्तु वैधर्म्यावसरे सूत्रजदेव दर्शयिष्यति । ननु सुवर्षं न तावत्
पृथिवी निर्गन्धत्वात् न जलं स्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वभ्रूयतात् न तेजो
गुरुत्वत्त्वात् अत एव न वायुर्नवा कात्वादि ततो नवभ्यो भिद्यत
इति चेन्न । आद्यद्वितीययोरनाभासत्वं ततोवस्य स्वरूपासिद्धत्वं ततः
परं सिद्धसाधनं हेतोः स्वरूपासिद्धिश्च । साधयिष्यते च सुवर्षस्य
तेजसत्वमिति ॥ ५ ॥

* रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं
संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्ध्यः सुखदुःखे इच्छा-
हेतौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥ *

गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्याश्रितत्वं द्रव्याभिव्यङ्ग्यत्वं
द्रव्याभिव्यङ्गकत्वञ्चेति द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशं विभागश्चाह ।

चकारेण गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दान् ससृञ्चनोति
ते हि प्रसिद्धगुणभावा एवेति कच्छतो नोक्ताः । गुणत्वञ्चामीषां
यथास्थानं लक्ष्यतः स्वरूपतश्च वक्ष्यति रूपरसगन्धस्पर्शानां समान-
कालीनरूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचनार्थं समासः ।
सङ्ख्यापरिमाणयोस्तु समानकालीनसङ्ख्यापरिमाणसामानाधिकरण्य-
सूचनयासमासो बहुवचननिर्देशश्च यद्यप्येकत्वसामानाधिकरण्यं नैक-
त्वान्तरं न वा सङ्घत्वदीर्घत्वसामानाधिकरण्यं सङ्घत्वदीर्घत्वान्तरं तथापि
द्वित्वादीनामन्वोऽन्यं सामानाधिकरण्यं सङ्घत्वदीर्घत्वादीनाञ्च विजा-
होवपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यमस्त्वैव । पृथक्त्वञ्च यद्यपि
द्विपृथक्त्वादिसामानाधिकरण्यं तेन सङ्ख्यावद् बहुत्वेनैव निर्देष्टुमर्हति
तथाप्यवधिबहुत्वलक्षणं सङ्ख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचननिर्देशः ।
संयोगविभागशोर्द्धयोरप्येककर्मजन्यत्वसूचनाय द्विवचनं परत्वापरत्वयोः

रन्वोन्याश्रयनिह्यतया दिक्कालबिङ्गत्वाविशेषसूचनाय च द्विवचनं बुद्धीनां विद्यादिभेदेन संक्षुप्राभिमतैकमात्रबुद्धिनिराकरणसूचनाय बहुवचनं सुखदुःखयोर्द्वयोरपि भोगत्वावच्छेदैककार्यजनकत्वम् अविशेषेण चादृष्टोन्नायकत्वं सुखस्यापि दुःखत्वेन भावनञ्च ख्यापयितुं द्विवचनम् इच्छाहोषयोर्द्वयोरपि प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वसूचनाय द्विवचनं प्रयत्नानां विहितनिषिद्धगोचराणां दशविधानां पुण्यहेतुत्वं दशविधानाञ्च पापहेतुत्वसमिन्ध्याय बहुवचनमित्युच्येयम् ।

यद्वा रूपरसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वज्ञापनार्थं पाकज-
प्रक्रियाव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ताः सङ्घायां द्वित्वबहुत्वादौ विप्रति-
पत्तिरिति तन्निराकरणसूचनायं बहुत्वेनाभिधानं पृथक्त्वे तु संक्षुप्रा-
बहुत्वेनैवास्यापि बहुत्वमिति सूचनायावधिज्ञानव्यञ्जनोपत्वं संक्षुप्रातो
वैधर्म्यमिति सूचनाय च पृथगभिधानं परिभाषे तु दीर्घत्वबहुत्वत्वा-
द्विप्रतिपत्तिनिरासाय बहुवचनं संयोगविभागयोरन्योन्यविरोधज्ञा-
पनाय द्विवचनं परत्वापरत्वयोर्द्वैशिककालिकभेदेन भिन्नजातीयत्वसम्भवेन
चतुष्पापत्तौ गुणविभागो न्यूनः स्यात् इति तत्रापि द्विवचनमित्या-
द्युच्येयम् । एतेषाञ्च लक्षणसम्यक् वक्ष्यते ॥ ६ ॥

* उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति
कर्माणि ॥ ७ ॥ *

कर्मणा द्रव्यजन्यतया गुणजन्यतया च रूपवदृष्टव्यसमवायाञ्च
प्रत्यक्षतेति द्रव्यगुणाभिधानानन्तरं कर्माद्देशविभागावाह ।

उत्क्षेपणम् अवक्षेपणम् आकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि
इतिरवधारणार्थः भ्रमणादेरपि गमनान्तर्गतत्वात् अत्र च उत्क्षेप-
णत्वावक्षेपणत्वाकुञ्चनत्वप्रसारणत्वगमनत्वानि कर्मत्वोपलक्ष्याप्याः पञ्च
जातयः । नन्वेतदनुपपन्नं गमनस्य कर्मपर्यायत्वात् सर्वत्र गच्छतीति
बुद्धेर्दृष्टत्वादुत्क्षेपणत्वादीनां चतसृषां जातीनां परस्परान्यन्ताभाव-
समानाधिकरणानां सामानाधिकरण्याननुभवात् चतस्र एव कर्मत्व-
व्याप्या जातय इति चेत् सत्त्वं कर्मपर्याय एव गमनं पृथगभिधानत्तु

अस्यरेचनस्यन्दनोर्ज्वचननमनोज्ञमनादीनां भिन्नभिन्नबुद्धिव्यपदेशभा-
जामेकेन शब्देन सङ्गृह्यार्थं यद्वा गमनत्वमपि कर्मत्वव्याप्या पञ्चमी जाति-
रेव तेन अस्यरेचनादिव्येव गमनप्रयोगो मुख्यः उत्क्षेपश्चावक्षेपश्चा-
दिषु यदि गमनप्रयोगस्तदा भाक्तः स्वाम्प्रवसंयोगविभागासमवायिका-
रणत्वमेव गौणमुख्यसाधारण्यो धर्मः गमनत्वजातेस्त्वनियतदिग्देश-
संयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव व्यञ्जकं तच्च अमयादिषु सर्वत्रोति
गमनप्रवृत्त्येनैव तेषां प्रवृत्त्यमिति । निम्नमण्यत्वप्रवेशनत्वादिक्वा तु
न जातिः एकस्मिन्नेव कर्मणि गृह्याद् गृह्यान्तरं गच्छति पुरुषे कस्य-
चित् द्रष्टुः प्रविशतीति प्रत्ययः कस्यचित्तु निष्क्रामतीति तत्र जाति-
सङ्करः स्यात् तथा अमयादेरेकस्या जलप्रणाल्या निष्क्राम्यपरां प्रवि-
शति निष्क्रामति प्रविशतीति प्रत्ययद्वयदर्शनादुपाधिसामान्यमेवैतद-
ध्यवसेयम् । उत्क्षेपश्चादौ तु सुषलसृत्क्षिपासीतीच्छाजनितेन
प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगादसमवायिकारणात्तस्ते तावदुत्क्षेपश्चं
तत उत्क्षेपश्चविशिष्टहस्तनोदनादसमवायिकारणात् सुषलेऽप्युत्क्षेप-
श्चाख्यं कर्म युगपद्वा तत ऊर्ध्वं सृत्क्षिप्रयोर्हस्तसुषलयोरवक्षेपेच्छा-
जनितप्रयत्नवदात्मसंयोगात्तस्तनोदनाच्च युगपदेव हस्ते सुषले चाव-
क्षेपश्चम् उलूखलपातातुकूलं संजायते ततो दृढतरद्रव्यसंयोगाद्
यदकस्मान्मुषलस्योर्ध्वं गमनं भवति तत्र नेच्छा न वा प्रयत्नः कारणं
किन्तु संस्कारमात्रादेव सुषलस्योत्पतनं तच्च गमनमात्रं नतूत्क्षेपश्चं
भाक्तस्तत्तौत्क्षेपणव्यवहारः एवमनुबोमप्रतिबोमवायुद्वयसङ्घट्टवशा-
द्वायोस्तत्रोरितदण्यतृष्णकादौ चोत्क्षेपणव्यवहारो भाक्तः । एवं
ज्ञोतोद्भवसङ्घट्टवशाज्जलोर्ध्वं गमनेऽपि । एवमुत्क्षेपणवक्षेपणव्यवहारः
शरीरतदववतत्त्वं युक्तसुषलतोभरादिव्येव मुख्यः भवति हि हस्त-
सृत्क्षिपति सुषलसृत्क्षिपति तोमरसृत्क्षिपतीति एवमवक्षिपतीत्यपि ।
आकुञ्चनन्तु सखेवावयवानामारम्भकसंयोगेषु परस्परमवयवानामना-
रम्भकसंयोगोत्पादकं वस्त्राद्यनयत्रिकौटिल्योत्पादकं कर्म यतो भवति
सङ्घुचति पद्मं सङ्घुचति वस्त्रं सङ्घुचति चर्मेतिप्रत्ययः एवमवयवानां
पूर्वोत्पन्नानारम्भकसंयोगविनाशकं कर्म प्रसारणं यतो भवति प्रसरति

वस्तुं प्रसरति चर्नं प्रविकसति पद्ममित्यादि प्रत्ययः, एतच्चतुष्टयभिन्नं यत् कर्मजातं तत्त्वैर्न गमनविशेषः । तत्र भ्रमणं प्रवत्प्रदात्मसंयोगाद्भूते कर्मवता हस्तेन नोदनाख्यसंयोगादघट्टनाच्च चक्रादौ तिब्ब-कसंयोगानुबूलं कर्म एवं रेचनाद्यपि व्याख्येय स्फुटोक्तरिष्यति च ये तदेतेषां कर्मणां विहितयागज्ञानदानादिषु धर्मानुबूलप्रवत्प्रदात्मसंयोगजन्यत्वं निषिद्धदेशगमनहिंसाकलङ्गभक्षणादिषु चाधर्मानुबूलप्रवत्प्रदात्मसंयोगजन्यत्वमध्यवसेयमिति ॥ ७ ॥

* सदित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकमणामविशेषः ॥ ८ ॥ *

द्रव्यादीनासुद्देशानन्तरं त्रयाणां साधर्म्यप्रकरणमारभते । तत्र द्रव्यादीनां त्रयाणां साधर्म्यस्य तत्त्वज्ञानानुबूलतया प्रथमं शिष्या-काङ्क्षितत्वात् सामान्यादिपदार्थत्रयस्य उद्देशात् प्रागेव त्रयाणां साधर्म्यमाह ।

विशेषे सत्यपि व्ययमविशेषशब्दः साधर्म्यपरः । सदिति सदा-कारप्रत्ययव्यपदेशविषयत्वं त्रयाणामेव सत्तायोगित्वात् व्यनित्वमिति ध्वंसप्रतियोगित्वं यद्यपि न परमात्मादिसाधारणं तथापि ध्वंसप्रतियोगिदृष्टिपदार्थविभाजकोपाधिभक्त्यं विवक्षितम् । द्रव्यवदिति द्रव्यं समवायिकारणतयाऽस्वास्तीति द्रव्यवत् एतदपि परमात्मादौ नास्तीति द्रव्यसमवायिकारणकदृष्टिप्रदार्थविभाजकोपाधिभक्त्यं विवक्षितम् । कार्यमिति प्रागभावप्रतियोगिदृष्टिपदार्थविभाजकोपाधिभक्त्यं विवक्षितम् । कारणमिति ज्ञानेतरकार्यनियतपूर्ववर्तिजातीयदृष्टिपदार्थविभाजकोपाधिभक्त्यं तेन स्वसाक्षात्कारे विषयतयाकरणे गोत्वादौ नातिप्रसक्तिर्नवा पारिभाषणल्ल्यादावजनकेऽव्याप्तिः सामान्यविशेषवदिति सामान्यसंज्ञिशेषोऽन्वोन्यव्यावर्तकतया द्रव्यत्वगुणत्वकमेत्वादि तद्वत्त्वमित्यर्थः । ननु “गा दद्यात्” “गौः पदा न स्पृष्टव्या” इति श्रुतेर्धर्माधर्मजनकत्वं जातेरपीति कारणत्वमतिव्यपीति चेन्न अवच्छेदकताभावेण जातेर्विनियोगात् । उपरुच्यथञ्चैतत् स्वसमवायार्थ-

शब्दाभिधेयत्वमपि त्रयाणां साधर्म्यं दृष्टव्यम्, यदि तु कार्यत्वानित्य-
स्य कारणवत्तामेव “कारणत्वञ्चान्यत्र पारिभाषणद्वयादिभ्यः” इति
प्रशस्तदेवाचार्य्य व्ययस्मितं साधर्म्यं सूच्यते तदा पदार्थविभाजकोपाधि-
भक्तत्वा न विशेषं सूत्रोक्तरीत्या त्रयाणां गुणजनकत्वं गुणजन्यत्व-
ञ्चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति ॥ ८ ॥

* द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ ९ ॥ *

इदानीं द्रव्यगुणयोरेव साधर्म्यमाह ।

एतदेव सूत्रान्तरेण स्पष्टयति ॥ ९ ॥

* द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥

अन्त्यावयवविभुद्रव्याणि तथाक्त्वावयवविगुणान् द्वित्वद्विष्टयङ्गपर-
त्वापरत्वादीन् गुणांश्च विहाय सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यं दृष्टव्यं
सजातीयारम्भकदृष्टिपदार्थविभाजकोपाधिभक्तत्वं वा विवक्षितं तेना-
जनकद्रव्यव्यक्तीनामप्युपपन्नः ॥ १० ॥

* कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥ *

ननु कर्माणि कुतो न कर्मान्तरमारभन्त इत्यत आह ।

त्रिद्विरव्यं ज्ञानार्थो ननु सत्ताभिधावी । सजातीयारम्भद्रव्यगुण-
योरेव कर्मसाध्ये कर्मणि प्रमाणां नास्तीत्यर्थः । इदमस्माकृतम् ।
कर्म यदि कर्म जनयेत् स्तोत्रत्वनन्तरमेव जनयेत् शब्दवत् । तथाच
पूर्वकर्मस्यैव यावत् संयोगिद्रव्येभ्यो विभागे जनिते द्वितीयं कर्म क्षेत्र
सह विभागं जनयेत् विभागस्य संयोगपूर्वकत्वात् संयोगान्तरस्य च
तन्नाधिकरण्येऽनुत्पन्नत्वात् विभागजनने तु कर्मलक्षणक्षतेः नच
क्षयान्तरे कर्मान्तरं जनयिष्यतीति वाच्यं समर्थस्य क्लृप्तयोमाह अपे-
क्षणीयान्तरान्नावाक् पूर्वसंयोगनाशक्षणेऽपि जनने विभाजनकत्वानु-
पपत्तिरेव उत्तरसंयोगोत्पत्तिकालेऽपि जनने तथैव । उत्तरसंयोगो-
त्पत्त्यनन्तरकालन्तु कर्मनाश एव तथाच सुष्ठूक्तं कर्म कर्मसाध्यं न
विद्यते इति ॥ ११ ॥

* न द्रव्यं कार्यं कारणञ्च बधति ॥ १२ ॥ *

गुणकर्मभ्यां द्रव्यस्य वैधर्म्यमाह ।

द्रव्यं न स्वकार्यं हन्ति न वा स्वकारणं हन्ति कार्यकारण-
भावापन्नयोर्द्रव्ययोर्बध्यघातकभावो नास्तीत्यर्थः । आश्रयनाशारम्भा-
कसंयोगनाशाभ्यामेव द्रव्यनाशादिति भावः । बधतीति सौत्रो नि-
र्देशः ॥ १२ ॥

* उभयथा गुणाः ॥ १३ ॥ *

गुणस्य कार्यकारणबध्यत्वमाह ।

कार्यबध्याः कारणबध्याश्चेत्यर्थः, आद्यशब्दादीनां कार्यबध्यत्व-
परमस्य तु कारणबध्यत्वम् उपान्त्येन शब्देन अन्यस्य नाशात् ॥ १३ ॥

* कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥ *

गुणानां कार्यकारणोभयविरोधित्वसङ्गा कर्मणः कार्यविरोधि-
त्वमाह ।

कार्यं विरोधि यस्येति बहुव्रीहिः स्वजन्योत्तरसंयोगनाशत्वात्
कर्मणः द्रव्याणां कार्यकारणविरोधित्वं नियतमेव गुणकर्मणोस्त्वनि-
वयः आश्रयनाशासमवायिकारणनाशनिमित्तनाशविरोधिगुणानां
नाशकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥

* क्रियागुणवत् समवाधिकारणमिति द्रव्यलक्ष-
णम् ॥ १५ ॥ *

शिव्याकाङ्गाहुरोघेन त्रयाणां साधर्म्यमभिधावेदानीं त्रयाणां
लक्षणमारभमाण आह ।

क्रियाश्च गुणाश्च विद्यन्ते ऽस्मिन्निति क्रियागुणवत् व्यत्र लक्षण-
शब्दचिह्नवचनः समानासमानजातीयव्यवच्छेदकव्यतिरेकविह्वलविशेष-
वचनश्च लक्ष्यते ऽनेनेतिव्युत्पत्तिवशात् तत्र क्रियया कर्मणा द्रव्यमिद-
मिति लक्ष्यते गुणवत्त्वेन च समानासमानजातीयेभ्यो व्याघ्रतं द्रव्य-

संज्ञिते तत्र समानजातीया भावत्वेन युष्मादयः पञ्च अथमानजाती-
 वस्तुभावः तेन द्रव्यं गुणादिभ्यो भिन्नं गुणवत्त्वात् यत्र गुणादिभ्यो
 भिद्यते तत्र गुणवत् यथा गुष्मादीति । गुणवत्त्वं यद्यथाद्यक्षणे-
 ऽववतिनि नास्ति तथापि गुणात्वनाभावविरोधित्वत्वं विवक्षितं
 गुणप्रागभावप्रध्वंसयोरपि गुणात्वनाभावविरोधित्वात् एवं समवायि-
 कारणत्वमपि षट्पदार्थभेदक्रमेव द्रव्यपदार्थेऽथ लक्षणं नच साध्याप्र-
 विद्धिर्गुणादिभेदस्य षटादावेव प्रत्यक्षसिद्धत्वात् नचात्र विद्वसाधनं
 षट्त्वावच्छेदेनेतरभेदस्य विद्वत्त्वेऽपि द्रव्यत्वावच्छेदेन साध्यत्वात् पक्षगा-
 वच्छेदक्रमेदे न सिद्धसाधनं यथा नित्ये वाङ्मयासे इत्यत्र इति
 केचित्तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने क्वचिदपि साध्यसिद्धौ पक्षतावच्छे-
 दकथाप्यावश्यकत्वात् इतिशब्दश्च इत्यादिपरस्मिन् सङ्ख्यावत्त्वपरिमाण-
 वत्त्वयुक्तत्ववत्त्वसंबोगवत्त्वविभागवत्त्वान्यपि द्रव्यलक्षणत्वेन सङ्ग-
 र्ज्ञाने ॥ १५ ॥

* द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष
 इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥ *

द्रव्यानन्तरं गुणानामुद्देशात् तल्लक्षणमाह ।

द्रव्यमाश्रयितं शीलमस्येति द्रव्याश्रयी एतच्च द्रव्येऽपि गतमह
 आह अगुणवानिति तथापि कर्मस्यतिव्याप्तिरित्यत आह संयोग-
 विभागेष्वकारणं तथापि संयोगविभागधर्माधर्मेन्द्ररक्षानादीनामसङ्ग्रहः
 स्यादत उक्तमनपेक्ष इति अत्वानपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति पूरणीयं
 संयोगविभागेष्वनपेक्षः सन् कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः ।
 संयोगविभागादीनां संयोगविभागो प्रति सामेक्षत्वात् । नित्यवृत्ति-
 नित्यवृत्तिसत्ताव्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं संयोगविभागौ भिन्नितौ प्रति
 समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वरहिते सामान्यवति यत् कारणत्वं
 तद्गुणत्वविभ्यञ्जकं संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव संयोगविभाग-
 कारणकत्वं न भिन्नितयोः धर्माधर्मेन्द्ररक्षानादीनां द्वयोर्निमित्तकारण-
 त्वमात्रं न समवायिकारणत्वं नाम्यसमवायिकारणत्वमिति तेषां सङ्ग्रहः,

यद्वा संयोगविभाक्तसमवायित्वासमवायिकारणत्वपूर्वत्वं सामान्यसमा-
नाधिकरणं गुणत्वव्यञ्जकं सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सत्त्वगुणवत्त्व-
मेव वा गुणत्वव्यञ्जकम् ॥ १६ ॥

* एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति
कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥ *

गुणानन्तरवृष्टिषु कर्मणो लक्षणमाह ।

एकमेव द्रव्यम् आश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं न विद्यते गुणोऽस्मिन्नि-
त्वगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति स्तोत्रत्यन्तरोत्पत्तिकभाव-
भूतानपेक्षमित्यर्थः । तेन समवायिकारणपेक्षायां पूर्वसंयोगाभावा-
पेक्षायाञ्च नाविज्ञत्वं स्तोत्रत्यन्तरोत्पत्तिकानपेक्षत्वं वा विवक्षितं
पूर्वसंयोगध्वंसस्यापि स्तोत्रत्यन्तरानुत्पत्तिकत्वात् अभावत्वेन तस्याद्य-
क्षणसम्बन्धाभावात् नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं कर्मत्वं च ल-
तीतिप्रत्ययासाधारणकारणतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा गुणान्बन्धिर्यु-
क्तावृत्तिसजातिमत्त्वं वा स्तोत्रत्यव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिविभागकार-
णतावच्छेदकजातिमत्त्वं वा स चायं चतुर्तीतिप्रत्ययसाधिकः पदार्थे
नाविरुद्धेयोत्पादनादिनोपपाद्यः क्षणभङ्गस्थापे विराकरिष्यमाण-
त्वात् । लक्षणस्य इतरभेदाधिक्यताप्रकारः पूर्वेण एव ॥ १७ ॥

* द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥ *

इदानीं कारणसुखेन त्रयाणामेव साधर्म्यप्रकरणसुपक्रमते ।

समानमेव सामान्यम् एकमित्यर्थः अन्वयोः समाना मातेतिवत् ।
एकस्मिन्नेव द्रव्ये समवायिकारणे द्रव्यगुणकर्मणि वर्तन्ते इत्यर्थः
द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिसजातिमत्त्वं त्रयाणामेव साधर्म्यम् ॥ १८ ॥

* तथा गुणः ॥ १९ ॥ *

गुणासमवायिकारणकत्वं त्रयाणां साधर्म्यमाह ।

गुणासमवायिकारणकवृत्तिसजातिमत्त्वं त्रितयसाधर्म्यं द्रव्याणां
संयोगोऽसमवायिकारणं कार्यगुणानां रूपरसनस्पर्शमसङ्गप्रतिष्ठाण-

पृथक्त्वादीनां सजातीयकारणगुणासमवायिकारणकत्वं बुद्ध्यादीना-
मात्मगुणानां जनःसंयोगासमवायिकारणकत्वं पार्थिवपरमाणुगुणाना-
मग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वं कर्मभान्तु वज्रप्रादिनोदनाभिघात-
गुणत्वद्रवत्वसंस्कारादृष्टवदात्मसंयोगप्रबलवदात्मसंयोगाद्यसमवायिकारण-
कत्वं यथायथं स्वयमूहनीयम् । क्वचिदेकस्यापि गुणस्य त्रयाणां द्रव्य-
गुणकर्मणाभारम्भकत्वं तदुच्यते वेगवत्तूलपिण्डसंयोगतूलपिण्डान्तरे
कर्म करोति द्विदलकञ्च द्रव्यभारभते तत्परिभाषञ्च । क्वचिदेको गुणो
द्रव्यगुणावारभते यथा तूलपिण्डसंयोग एव वेगानपेक्षप्रचवाख्यो
द्विदलकं द्रव्यं तत्परिभाषञ्चारभते ॥ १६ ॥

* संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥ *

क्वचिदेकस्य कर्मणोऽनेककार्यकारित्वमाह ।

कारणमित्यनुषङ्गः । यत्र द्रव्ये कर्मोत्पन्नं तेन समं यावद्द्रव्यं
संयुक्तभासीत् तावत्सङ्घप्रकान् विभागान् जनयित्वा तावतः संयोगा-
नपि पुनरन्यत्र जनयति वेगं पुनरेकमेव स्वाश्रये करोति वेगपदं
स्थितिस्थापकमप्युपलक्षयति ॥ २० ॥

* न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥ *

ननु क्रियावता द्रव्येष्वारम्भकसंयोगे जनिते तेन च द्रव्यभारम्भं
यत्तदपि कर्मजन्यमेव कर्मणस्तत्पूर्ववर्ति त्वादत् आह ।

कर्म द्रव्याणां न कारणमित्यर्थः ॥ २१ ॥

* व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥ *

कुत एवमत आह ।

व्यतिरेकादिति निवृत्तेरित्यर्थः । उत्तरसंयोगेन कर्मणि निवृत्ते
द्रव्यसुत्पद्यते इति न कर्मणो द्रव्यकारणत्वं विनश्यदवस्थञ्च कर्म न
द्रव्यकारणम् । किञ्च कर्म द्रव्यस्यासमवायिकारणं वा भवेन्नमित्त-
कारणं वा न तावदाद्यः द्रव्यस्यासमवायिकारणनाशनाश्रित्वेन अवय-
वकर्मनाशादेव द्रव्यनाशापत्तेः न द्वितीयः महापटनाद्येऽवस्थितसंयोगेऽव

एव खण्डपटोत्पत्तौ निष्कर्षणमिवावयवानां द्रव्यारम्भदर्शनादभि-
चारात् ॥ २२ ॥

* द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥ *

बह्वनामेकस्वारम्भकत्वसङ्गा इदानीमेकस्मिन् कार्ये बह्वनामार-
म्भकत्वमाह ।

द्रव्ये च द्रव्याणि चेति द्रव्याणि तेषां द्रव्याणाम् । तत्र
ज्ञाभ्या तन्तुभ्यां द्वितन्तुकः पटो बद्धभिरपि तन्तुभिरेकः पट आर-
भ्यते । नन्वेकतन्तुकोऽपि पटो दृश्यते यत्रैकेनैव तन्तुना तानप्रति-
तन्तौ भरत इति चेन्न तत्रैकस्य संयोगाभावेनासमवायिकारण्याभावात्
पटातुत्पत्तेः । नचाशुकतन्तुसयोगोऽसमवायिकारणम् अवयवावय-
विनोरयुतसिद्धत्वेन संयोगाभावात् आरभ्यारम्भकभावानभ्युपगमात्
सूतानां समानदेशताविरोधात् । इत्यते तावदेवमिति चेन्न तत्र
पेसाद्यभिघातेन सङ्गावयवविनस्तन्तोर्गतात् खण्डावयवविनानातन्तुत्पत्तौ
नेषामन्योन्यसयोगात् पटोत्पत्तेः वस्तुगत्या तत्र नानाभूतेषु तन्तुषु
कत्वभिमानात् ॥ २३ ॥

गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥ *

ननु यथा द्रव्याणां द्रव्यं कार्यं गुणानाञ्च गुणतया किं कर्म-
णामपि कर्म कार्यमित्यत आह ।

कार्यमिति शेषः द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यसङ्गं
तत्र कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते इति सूत्रेण कर्मणा कर्मजनकत्वं
प्रतिप्रतिभेदं तद्विज्ञानूद्यते इति भावः ॥ २४ ॥

* द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥ २५ ॥ *

इदानीं व्यासज्जटतीनां गुणानाम् अनेकद्रव्यारभ्यत्वं दर्शयन्नाह ।

अनेकद्रव्यारभ्या इति शेषः द्वित्वादिसमभिव्याहृतं पृथक्त्वप्रद-
मपि द्विपृथक्त्वादिपरम्, एवञ्च द्वित्वादिकाः परार्थपर्यन्ताः सङ्ख्या
द्विपृथक्त्वादीनि च संयोगा विभागाश्च ज्ञाभ्यां बद्धभिश्चैव द्रव्यैरार-

अन्ते इत्यनेकवृत्तित्वमस्तीति तच्च समवायन्वोन्वाभावसामानाधिकर-
णम् ॥ २५ ॥

* असमवायात् सामान्यकार्यं कर्म न विद्यते ॥ २६ ॥ *

नन्वव्यविद्रव्याणां गुणानाञ्चोक्ताना यथा व्यासज्यवृत्तित्व तथा
कर्मणामपि किं न स्यादत आह ।

असमवायादित्यत्र द्रव्ययोर्द्रव्येष्विति योज्यं तथाच न द्रव्ययोरेकं
कर्म समवेति न वा द्रव्येष्वेकं कर्म समवेति तेन सामान्यस्य सदुदायस्य
कार्यं कर्म न विद्यते अत्रापि विदिद्धानार्थं न सत्तावचनः यदि कर्म
व्यासज्यवृत्तित्वात् एकास्मिन् द्रव्ये चळति द्वयोर्द्रव्ययोर्बहुषु च
द्रव्येषु चळतीति-प्रत्ययः स्यात् नचैतत् तस्माच्च कर्म व्यासज्यवृत्तित्वर्थः ।
ननु शरीरतदवयवानां कर्म शरीरतदवयवैर्बहुभिरारभ्यत एव कथम-
न्यथा शरीरे चळति करचरणदावापि चळतीति-प्रत्ययः एवमन्यत्वा-
च्चवयविनीति चेन्न अवयविकर्मसामग्र्या अवयविकर्मसामग्र्यव्याप्तत्वात्
तयोपलब्धेः ननु वैपरोत्य नह्यवयवे चळति सर्वत्वावयविनि चळतीति-
प्रत्ययः अन्यथा कारणाकारणसयोगात् कार्याकार्यसंयोगोऽपि न
स्यात् कारणकर्मैव कार्यस्याप संयोगोपपत्तेः ॥ २६ ॥

* संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥ *

पुनर्बह्वनामेकं कार्यमाह ।

बह्वना संयोगानां द्रव्यमेकं कार्यमित्यर्थः निःस्पर्शानां द्रव्या-
णाम् अन्त्यावयविना विजातीयद्रव्याणाञ्च वे संयोगास्तान् विहा-
येति द्रष्टव्यम् ॥ २७ ॥

* रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥ *

इदानीं बह्वनां गुणानामेकं गुणकार्यमाह ।

रूपमेकं कार्यमित्यन्वयः रूपपदसुभयमपि बाह्यषिकम् अज-
हृत्स्वार्था चेत्यं लक्षणा कारणैकार्थक्षमवायप्रत्यासत्त्वा जन्वजनकभावा-
न्मयत्वञ्च शक्यलक्ष्यसाधारणो धर्मस्तेन रूपरसगन्धस्पर्शश्चे हर्षांसिद्धि-

कद्रवत्वेकत्वैकपृथक्त्वानि बन्धुत्वान्ने एते हि कारणे वर्तमानाः कार्येषु समानकारणत्वमेकमेव गुणमारभन्ते द्विभास्यसमवायिकारणानाकृतिः चेत्तत् कारणैकार्यप्रत्यासत्त्या जनयन्ति, कारणमिह समवायिकारणं तच्च जन्यस्य रूपादिब्रह्मण्यस्य कार्यस्य तेन रूपादिब्रह्मण्यकार्यस्य यत् समवायिकारणं घटादि तेन सह कपाले वर्तमानं रूपं कारणैकार्यसमवायेन घटरूपमारभते एवं रसाद्यपि क्वचित्, कार्यैकार्यप्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणत्वं यथा कारणमपि शब्दो न भवति कार्यमपि शब्दान्तरमारभते न भवेव रूपाद्यपि पार्थिवपरमाण्वावग्निसंयोगेन कार्यैकार्यसमवायप्रत्यासत्त्या जन्यते ॥ २८ ॥

* गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥ *

एकस्य कर्मणोऽनेककार्यत्वमाह ।

उत्क्षेपणमेकं कार्यमपीवामित्यर्थः । अत्र गुरुत्वस्य हस्तलोटादिवर्त्तनो निमित्तकारणत्वं प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं हस्तनिष्ठोत्क्षेपणस्य, लोटनिष्ठोत्क्षेपणस्य तु हस्तनोदनसमवायिकारणम्, अत्राप्युत्क्षेपणपदमवक्षेपणादावपि लाक्ष्यिकम् ॥ २९ ॥

* संयोगविभागाच्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥ *

ननु मूर्त्तगुणानां कार्याणां कारणगुणपूर्वकत्वं क्षान्त्रवगुणपूर्वकत्वञ्चोक्तं द्रव्यकर्मणोश्च न कर्म कारणमित्युक्तं तथाच कर्मणः किमपि न कार्यमित्यायातं तथाचातीन्द्रियाणां सूत्र्यादिगतीनाम् अतुमानमपि दुर्लभं लिङ्गाभावात् अतः संयोगविभागवेगानां कर्मनिष्ठत्वोक्तमेव आरयन्नाह ।

जन्या इति शेषः व्यक्तप्रभिप्रायेण वज्रवचनं संस्कारोऽप्युपलक्षणीयः ॥ ३० ॥

* कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥ *

ननु द्रव्यकर्मणो न कर्मकार्ये इति पूर्वोक्तम्, संयोगविभागो तु

सुयोगविभागकार्यान्नेव तथाचेदानीं कर्मणः कारणत्वाभिधानं विरुद्ध-
मित्यत आह ।

कारणसामान्यपदेन तत्रकरणसुपलक्ष्यते तेन कारणसामान्या-
भिधानप्रकरणे द्रव्यकर्मणी प्रति कर्मणोऽकारणत्वसक्तं न तु सर्वथाप्य-
कारणमेव कर्मेति विवक्षितं येन सुयोगविभागाच्च कर्मणामिति सूत्रं
व्याहृत्येति भावः ॥ ३१ ॥

इति याज्ञक्रे वैशेषिकसूत्रलोपस्थारे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमाह्निकम् ॥

द्वितीयाह्निकम् ।

* कारणाभावात्कार्याभावः ॥ १ ॥ *

नन्वेन प्रघट्टकेन द्रव्यादीनां त्रयाणां पदार्थानां कार्यैकत्वव-
दितं कारणैकत्वघटितञ्च साधनप्रसक्तं तच्चानुपपन्नं कार्यकारणभाव-
स्य वासिद्धेरित्यत आह ।

दृश्यते हि मृत्प्रसखिलकुलात्सूत्रादौ समवहितेऽपि दण्डा-
भवाद् घटाभावः भूमलिलादौ समवहितेऽपि बीजाभावाद्बुराभावः
स च दण्डघटयोर्वीजाद्बुरयोर्वी कार्यकारणभावमन्तरेणानुपपन्नः ।
अन्वया वेसाद्यभावेऽपि घटाभावः शिलाशकलाद्याभावेऽप्यङ्कुराभावः
स्वात् किञ्च घटपटादीनां कादाचित्कत्वमनुभवते तदपि हेतुफलभाव-
मन्तरेणानुपपन्नं नहि किञ्चित्कालासत्त्वे सति किञ्चित्कालसत्त्वरूपं
कादाचित्कत्वं भावानां कारणमेवामन्तरेण सम्भवति तदा हि
स्वादेव न स्वादेव वा नतु कदाचित् स्वात् नहि भावो न भवत्येव
नाप्यहेतोर्भवति नाप्यकस्वादेव भवति न वा निरुपास्वादेव यद्यदिषा-

चादेर्भवति किन्तु दण्डवेमादेः शोषास्वस्यावधेर्घटपटादौ कार्ये दर्श-
नादप्रक्षिप्तु कारणमेव एवं कार्यकारणभावाभावे प्रवृत्तिनिवृत्तौ न
स्यातां तथाच निर्गोहं जगज्जायेत नहीदसाधनताज्ञानमन्तरेण प्रवृ-
त्तिरनिदसाधनताज्ञानमन्तरेण निवृत्तिः ॥ १ ॥

* न तु कार्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥ *

ननु सदेवोत्पद्यते नासत् “सदेव सौम्येदमप्य आसीत्” इत्या-
दिश्रुतिप्रामाण्यात् अन्यथाऽसत्त्वाविशेषे तन्नुभ्य एव घटो न कपाळेभ्य
इति नियमो न स्यादिति चेत् परिणामवादिभिरपि स्वीकृतकारण-
कैरय नियमोऽभ्युपगन्तव्य एव अन्यथा घटाभिव्यक्तिः कपाळेभ्येव न
तन्नुष्विति कथं स्यात् किञ्च यद्यभिव्यक्तिरपि पूर्वमासीदेव तदा तस्या
अपि नित्यत्वे आविर्भावतिरोभावावेवोत्पादविनाशविति रिक्तं वचः
अथाविर्भावतिरोभावौ कारणापेक्षौ तदा घटपटादीनामपि कारणा-
पेक्षेशसतामप्युत्पत्तिरित्यायातं यत्तु कारणं प्रति नियमानुपपत्तिरि-
व्युक्तं तत्र सभावनियमेनेवोत्तरं स च सभावनियमोऽन्यव्यतिरेकव-
गम्यो भवति, भवति हि दण्डमन्तरेण न घटो दण्डे सति घट इति
संज्ञान्निकोऽनुभवः एवञ्चानन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं सह-
कारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा कारणत्वम् । यद्यपि “यवैर्यजेत
व्रीहिभिर्वा” इत्यादौ नियतपूर्ववर्त्तित्वं नास्ति नहि यवकरणकवाम-
निष्पाद्ये फले व्रीहिकरणकयागस्य पूर्ववर्त्तित्वं तथापि विकल्पितं
विहितकारणं कारणमेव फलैकजात्येऽपि द्वयोः कारणत्वोपपत्तेः
तथाच सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं लोकेदेसाभारणो वा-
यता नियतपूर्ववर्त्तित्वन्तु अन्यव्यतिरेकगम्या कारणता लौकिकी,
नहि “स्रगेक्रामो यजेत” इत्यादौ व्यतिरेकभागोऽपि विषयः प्रवृत्तेर-
न्यवमात्रज्ञानादेवोपपत्तेः, अतएव “विकल्पे उभयमथास्त्वार्थः” इत्यपि
घटते तज्जातीयस्य फलस्य एकेनैवोपपत्तेरपरानुष्ठानवैयर्थ्यात् । अत-
एव “श्रौ-गान् साक्षात् कर्मण्यः फलावश्यम्भावनियमः” इत्यप्युचितम्
“ज्ञानममूलत्वाद्वास्वार्थस्य व्यभिचारो न दोषाय” इत्याचार्याभिधान-

कृत्वर्थात्कार्यं कमेव तदकारणत्वमस्यैव तदकारणत्ववैजात्यभावस्यैक
तन्मात्रव्यतिरेकगम्यत्वात् कारणताया व्यतिरेकाद्यतिरेकस्यावश्यक-
त्वात् विकल्पस्यैव तदकारणत्वकल्पने राजसूत्रवशात्पेयादावपि वैक-
ल्पिकी कारणता स्यादिति कार्यकारणभावनियमस्यैवोपमादयन्नाह ।

यदि कार्यकारणभावनियमो न भवति तदा कार्याभावाद्यपि
कारणभावः स्यात् कार्याभावः कारणभावं प्रत्यतन्त्रं कारणभावस्तु
कार्याभावं प्रति तन्त्रं तेन दुःस्वाभावार्थं जन्माभावे, जन्माभावार्थं
अदृश्यभावे, तदर्थञ्च दोषाभावे- तदर्थं मिथ्याज्ञाननिवृत्तये, तदर्थञ्चा-
त्मशास्त्रात्काराव सुसुक्ष्मां प्रष्टान्तः प्रयोजनमोपौद्घातिकस्याप्यस्य
द्विह्यत्कप्रकरणस्य ॥ २ ॥

* सामान्यं विशेष इति बुद्धप्रपञ्चम् ॥ ३ ॥ *

पदार्थत्वयोद्देशलक्षणानन्तरमिदानीमुद्दिष्टस्य सामान्यपदार्थस्य
लक्षणमाह ।

सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च तत्र परं सत्ता अपरं सत्ताव्याप्यं
द्रव्यत्वादि तत्र सामान्यस्य तद्विशेषस्य च लक्षणं बुद्धिरेव । अतुष्ट-
बुद्धिः सामान्यस्य व्याप्यत्वबुद्धिर्विशेषस्य । इतिना द्वयसमच्छिद्य परा-
व्यस्त्ये तेन बुद्धप्रपञ्चमिति नपुंसकनिर्देशः । इत्तिकारस्तु विशेषान्वय-
माह परन्तु, “नपुंसकमनुपुंसकेनैकवज्जास्यान्वतरस्याम्” इत्यनेनैकवज्जावो
नपुंसकता चेत्साह । बुद्धिरपेक्षा लिङ्गं लक्षणं वा यस्य तदुक्त्यपेक्षं
तत्र नित्यमनेकव्यक्तिवृत्ति सामान्यं नित्यत्वे सति स्थात्रवान्योन्याभाव-
संज्ञानाधिकरणं वा परमपि सामान्यमपरमपि तथा परन्तु सामान्यं
विशेषसंज्ञामपि लभते यथा द्रव्यनिर्दं द्रव्यनिर्दमित्यनुष्टुप्प्रत्यये सत्त्वेव
नाहं शुषो नेदं कर्मेति विशेषप्रत्ययः यथाच द्रव्यत्वादीनां सामान्या-
नामेव विशेषत्वम् ।

ननु विधिरूपं सामान्यं नास्त्वेव अतुष्टगतमतेरतद्व्याप्यत्वैकोपपत्तेः
भवति हि गौरवमिति-प्रतीतेरगोव्याप्यत्वोऽवमिति विषयः जाति-
वादिनाऽपि मोक्षादिविधिप्रत्ययस्य तद्विषयत्वाभ्युपगमात् नहि वैशि-

अतश्चाद्यत्ते रन्वत्, गवादिप्रदप्रवृत्तिनिमित्तमप्यगोव्याष्टत्वादिरेव ।
 किञ्च मोक्षं कुल वर्त्तते न तावद्गवि मोक्षवृत्तेः पूर्वं तस्याभावात् नाप्य-
 गवि विरोधात् यत्र गोपिण्ड उल्लस्यते तत्र कुत आगत्य मोक्षं वर्त्तते
 न तावत्तत्रैवासीत् देशस्यापि तस्य मोक्षापत्तेः नापि गोत्वमपि तदा-
 नीनेवोत्पन्नं नित्यत्वाभ्युपगमात् नाप्यन्यत आगतं निष्क्रियत्वाभ्युपगमात्
 न च एकस्यैव नित्यस्य नानाव्यक्तिवृत्तित्वं कार्त्तुं सैकदेशविकल्पाद्युपपत्तेः ।
 न हि हृत्स्नमेकत्वैव वर्त्तते अन्यत्र तद्विशिष्टप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् ।
 नाप्येकदेशेन, आतेरेकदेशस्याभावात् । तदुक्तं “न याति न च तत्रासीन्न-
 चोत्पन्नं नचाशवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहोव्यसनसन्नतिः” इति ।
 सामान्यमस्ति तच्च संस्थानमात्रव्यङ्ग्यं गोत्वघटत्वादिवत् न तु गुणकर्म-
 मतमपीति समोक्तकबहः । अतोच्यते सामान्यं नित्यं व्यापकञ्च व्याप-
 कत्वमपि स्वरूपतः सर्वदेशसम्बन्धत्वं न देशानां गोव्यवहारपत्तिः सम-
 वायेन तद्व्यवहारस्याभ्युपगमात् काले रूपादिमत्त्वेऽपि काबो रूपवा-
 नित्यप्रतीतिव्यवहारवत् न च काबो नाप्येव पञ्चस्तन्वसंज्ञामेदमात्मनित्य-
 भ्युपगमादिति वाच्यं काबंश्च साधयिष्यमाणात्वात् । तथाच यत्र
 पिण्ड उल्लस्यते तत्र स्वमेव मोक्षं तेन सम्बन्धते जातः सम्बन्धस्तेकः
 काल इत्यभ्युपगमात् एतेन कीदृश्याश्रये वर्त्तते इत्यत्र यत्र प्रतीयते
 इत्युत्तरम्, कुल प्रतीयते इत्यत्र यत्र वर्त्तते इत्युत्तरम्, गोत्ववृत्तेः
 पूर्वं च पिण्डः कीदृगासीदित्यत्र नासीदित्येवोत्तरम्, एवञ्च “न याति
 न च तत्रासीत्” इत्यादिकं परिदेवनमात्मम्, अतश्चाद्यत्तिरेव गोत्वमि-
 त्यत्र गौरयमिति विधिमुच्यते प्रत्यय एव बाधकः । नञ्जनुभवोऽपि
 व्याख्यायते तदुक्तं “विधिलः प्रत्ययोऽन्वोऽयं व्यतिरेकासमर्थकः” इति
 न हि गौरयमिति प्रत्ययेऽगोव्याष्टत्तिरपि भासते कार्त्तुं सैकदेशविकल्प-
 स्तदा भवेत् यदोक्तस्य सामान्यस्य कार्त्तुं न भवेदेकदेशो वा हृत्स्नता
 ह्यनेकाश्रयता सा चैकस्मिन्नोपपन्ना गौरयमित्याद्यनुभव एवासहिष्यो
 न वस्तुव्यवस्थापनञ्चम इत्यतोत्तरं वक्ष्यते । प्राभाकरास्तु संस्थानमात्र-
 व्यङ्ग्यं सामान्यमाचक्षते तद्व्यत्यनुगतप्रतीतिसाच्चिकं तदा किमपराहं
 गुणकर्ममतैः सामान्यैः, भवति हि रूपरसादावनुगतधीः सा च

जातिव्यवस्थापिकैव बाधकाभावात् रूपत्वादजातिषु न तावद्युक्त-
भेदो बाधकः आकाशत्वादिवत्, रूपरसादिव्यङ्गीनामनेकत्वात्
नापि बुद्धित्वज्ञानत्वादिवत् घटत्वसत्त्वादिवद्वा तस्यैव बाधकं
तद्धान्यनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं गुणत्वापेक्षवा न्यूनव्यक्तिकत्वात् नीलत्वा-
द्यपेक्षवा साधिकव्यक्तिकत्वात् अतएव न सङ्करः भूतत्वमूर्त्तत्ववत्, पर-
स्परान्तराभावसामानाधिकरण्यात् सति जातान्तरेण सामानाधिकरण्या-
भावात् नाख्यनवस्था रूपत्वादिगतसामान्यान्तरानभ्युपगमात् नापि
रूपज्ञानिर्विशेषत्ववत् यदि विशेषाः द्रव्याश्रितत्वे सति जातिमन्तः स्युः
गुणाः कर्माणि वा स्युः विभुवृत्तित्वे सति यदि जातिमन्तः स्युर्गुणाः
स्युरिति यथा विशेषपदार्थस्य रूपज्ञानिस्तथा प्रकृतेऽभावात् नापि
समवायत्ववदसम्बन्धः समवाये समवायाभ्युपगमेऽनवस्थाभयात्तथास्तु,
प्रकृते तु समवायस्यैव सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । यद्यपि समवायत्वजाति-
बाधको व्युत्क्रमभेद एव तथापि यस्मिन्नेत्यादिविनाशशीलाः बहवः
समवायास्तस्मिन्ने द्रष्टव्यम्, अभावत्वादजातत्वभ्युपगमे वा बाधकमेतत्,
विनाशप्रदमनुगतबुद्धिः अनुगतनिमित्तसाध्या अबाधितानुगतमतित्वात्
दामकुसुमबुद्धिवत् इति जातौ मानमिति वृत्तिकारास्तश्चिन्त्यम् ॥ ३ ॥

* भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥ *

सामान्यं विशेष इति द्वैविध्यं यदुक्तं तद्रूपपाटयज्ञाह ।

भावः सत्ता अत्रनुवृत्तेरेव हेतुः न तु व्यावृत्तेरपि हेतुः तथाच
विशेषसंज्ञां न लभते ॥ ४ ॥

* द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ ५ ॥ *

क्षेपा सामान्यानां विशेषसंज्ञेत्यपेक्षायासाह ।

चकारः पृथिवीत्वादीनि द्रव्यगतजातीः रूपत्वादीनि गुणगत-
जातीः उत्क्षेपणत्वादीनि कर्मगतजातीः ससुच्चिनोति, द्रव्यत्वमित्या-
दावसमासः परस्परं व्याख्यव्यापकभावाभावसूचनार्थः सामान्यानि
विशेषाश्चेत्यत्रासमासः सामान्यत्वे सत्येव विशेषत्वं यथा ज्ञायेत तद-
र्थम्, अन्यथा सामान्यविशेषा इति षष्ठीसमासश्चमः स्यात् तथाच

सामान्यत्वे सति विशेषत्वं न प्रतीयते । ननु द्रव्याकारानुगतसतिहा-
 च्छिकं न द्रव्यत्वम्, पृथिव्यादौ कश्चित् तत्सत्त्वेऽपि वावाकाशादौ
 तदसम्भवात् न च शुभत्वावच्छिन्नकार्यं समवायिकारणतावच्छेदकतया
 दक्षिणः निव्वानित्ववृत्तितया शुभत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् शुभ-
 त्वार्थमपि पर्यनुयोगस्य तादवस्थयात्, सैवं संयोगत्वावच्छिन्नकार्य-
 समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धेः सा हि न पृथिवीत्वाद्यव-
 च्छेद्या न्यूनवृत्तित्वात् नापि सत्तावच्छेद्याऽधिकवृत्तित्वात् अवश्यं ह्यव-
 च्छेदकेन भवितव्यम्, अन्यथाकस्त्रिकतापत्तेः तत्र परमाणुषु ह्यणुका-
 समवायिकारणवत्तया ह्यणुकेषु त्यणुकासमवायिकारणवत्तया विभु-
 चत्तृष्टयस्य सर्वमूर्त्तसंयोगितयैव सिद्धेः मनसि इन्द्रियमनःसंयोगाघार-
 तया वायौ त्रयादिनोदनाश्रयतया प्रत्यक्षद्रव्येषु प्रत्यक्षतयैव संयोगा-
 भ्युपगमस्यावश्यकत्वात् अजस्तु संयोगो नास्त्रैव येन संबोगत्वस्यापि
 कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकता न स्यात् एवं विभागसम-
 वायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि द्रव्यत्वसिद्धेः सुप्रतिपदत्वात् । शुभत्वन्तु
 संयोगविभागसमवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वमूल्या सामान्यवति व-
 त्कारणत्वं तदवच्छेदकतयैव सिद्धमित्युक्तत्वात् कर्मत्वमपि प्रत्यक्षद्रव्येषु
 चरतीति ब्रह्मधर्माच्चिकम्, अन्यत्र तु संयोगविभागानुमेयं संयोगवि-
 भागोभयसमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि कर्मत्वसिद्धेरावश्यकत्वात्
 अतएवादित्यस्य देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानम्, तत्र च देशान्तरस्थाकाशा-
 देरतीन्द्रियत्वेऽपि तत्कारणसंयोगविभागयोस्तन्मण्डलेन प्रत्यक्षत्वात्
 तत एव गत्यनुमानं, देशान्तरप्राप्तिमान् आदित्यः अविनाशित्वे द्रव्यत्वे
 च सति प्राङ्मुखोपलब्धस्य प्रत्यङ्मुखेन तेनैवोपलभ्यतया प्रत्यभिज्ञाय
 मानत्वादिति देशान्तरप्राप्त्या अनुमितया आदित्यगत्यनुमानमित्युद्योत-
 करार्याः ॥ ५ ॥

* अन्यचान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥ *

ननु य एव विशेषपदार्थं उद्दिष्टः स एव किं सामान्यविशेषत्वेन
 नाभिधीयते इति शिष्याकाङ्क्षामपनयन्नाह ।

अन्त्या विशेषा नित्यद्रव्यवृत्तयो वेऽभिहितः तान् वर्जयित्वा
सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः । अन्तोऽवसाने भवन्तीत्यन्त्या यतो न
ध्वावर्त्तकान्तरमस्तीत्याचार्याः उत्पादविनाशयोरन्तोऽवसाने भवन्ती-
त्यन्त्या नित्यद्रव्याणि तेषु भवन्तीत्यन्त्या विशेषा इति वृत्तिवृत्तः । ते हि
विशेषा एव व्यावृत्तिबुद्धिहेतवो न तु सामान्यरूपा अपीति ॥ ६ ॥

* सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥ *

सत्तासामान्यमित्यत्र बहूना विप्रतिपत्तिरतस्तत्र प्रमायमाह ।
इतिकारेण प्रत्ययव्यवहारयोः प्रकाररूपदिशति । तथाच द्रव्या-
दिषु त्रिषु सत्त्वदिति-प्रकारको यतः प्रत्ययः सदित् सदित्मित्वाकारकः
शब्दप्रयोगो वा यदधीनः सा सत्ता ॥ ७ ॥

* द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥ *

ननु द्रव्यगुणकर्मभ्यः पृथग्भावेन सत्ता नानुभूयतेऽतो द्रव्याद्य-
न्यतममेव सत्ता यतो हि बहु भिन्नं भवति तत्ततो भेदेनानुभूयते
यथा घटः पटात् न च सत्ता तेभ्यो भेदेनानुभूयते इति तदात्मिकै-
वेत्यत आह ।

द्रव्यादयोऽननुगतताः सत्ता चानुगता । तथाच अनुगतत्वाननु-
गतत्वबन्धविरुद्धधर्माध्यासेन तेभ्यो भेदस्य सिद्धत्वात् यत्तु तेभ्योऽन्यत्र
नोपलभ्यते तद्युतसिद्धिबलात् घटपटयोस्तु युतसिद्धिः न च व्यक्ति-
स्वरूपमेव सत्ता, व्यक्तीनामननुगतात् स्वरूपत्वं यद्यनुगतं तदा सैव
सत्ता अननुगतैरपि स्वरूपैरनुगतव्यवहारश्चेत्तदा गोत्वादिभिरपि
गतम् । अतएव ब्रह्म सत्ता समवेति तादृशैराधारैरेव तद्व्यवहारो-
पपत्तौ किं सत्तवेत्यपास्तम् । अतएवार्थाक्रियाकारित्वं प्राभाषिकत्वं
वा सत्त्वमित्युक्तं तदननुसन्धानेऽपि सन् इति प्रत्ययात् ॥ ८ ॥

* गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः ॥ ९ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

न गुणो न कर्मति वक्तव्ये व्यत्ययेनाभिधानं न द्रव्यमित्यपि सूच-

यति न हि कर्म कर्मसु वर्तते न वा गुणो गुणेषु न वा द्रव्यं गुणे कर्माच्च वा, सत्ता तु गुणे कर्माच्च च वर्तते तेन द्रव्यगुणकर्मवैधर्म्या-
स्येभ्यो भिन्नैव सत्ता ॥ ९ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

यदि सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वा स्यात् तदा सामान्यविशेषवती
स्यात् न च सत्ताया सामान्यविशेषा द्रव्यत्वादय उपलभ्यन्ते न हि
भवति सत्ता द्रव्यं गुणः कर्म वेति केषाञ्चिदनुभवः ॥ १० ॥

* अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ *

एवं सत्ताया द्रव्यगुणकर्मभ्योऽर्थान्तरत्वमभिधाय द्रव्यत्वस्य तेभ्यो-
ऽर्थान्तरत्वमाह ।

अनेकं द्रव्यं समवायितया यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत् अनेकपद-
मिह सर्वपरं तेन पृथिवीत्वादिभ्यो भेदः, नित्यत्वन्तु सामान्यबलस्य-
प्राप्तमेव तेनावयविभ्यो भेदः, अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकद्रव्यमात्रसमवेतत्वं
तेन सत्ताया भेदः । तेन नित्यमनेकद्रव्यमात्रसमवेतं द्रव्यत्वम्, अतः
संयोगो नेष्टत इत्युक्तं द्रव्यत्वञ्च साधितमेव । द्रव्यत्वमुक्तमिति
द्रव्यत्वमपि सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ११ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥ *

ननु द्रव्यत्वमपि जातिः सान्प्रयादभिन्नमेव स्यात् को दोष इत्यत
आह ।

यदि द्रव्यत्व जातिर्द्रव्याद्यात्मिकैव स्यात् तदा तस्या पृथिवी-
त्वजलत्वतेजस्त्वादयः सामान्यविशेषाः स्यु रित्यर्थः । न हि भवति
द्रव्यत्वं पृथिवी जलं तेजो वेति केषाञ्चित् प्रत्यय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

* तथा गुणेषु भावाद् गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ *

गुणत्वमाह ।

गुणैर्ध्वैव भावात् समवायात् गुणत्वं द्रव्यगुणकर्मभ्यो भिन्नं
सत्तावदेवोक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

यदि द्रव्यगुणकर्मभ्यो गुणत्वमतिरिक्तं न भवेत्तदा द्रव्यत्वगुणत्व-
कर्मत्वं तद्वान्तरजातिमत्तया उपलभ्येतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

* कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥ *

द्रव्यगुणकर्मभ्यो भेदकं कर्मत्वमाह ।

कर्मस्त्वेव भावात् समवायात् कर्मत्वमपि जात्यन्तरं द्रव्यगुणकर्मभ्यो
भिन्नमुक्तं सत्तावदित्यर्थः ॥ १५ ॥

* सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

कर्मत्वं यदि द्रव्याद्यात्मकं भवेत्तदा द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषस्तत्र
समवेद्यादित्यर्थः । सेयमेकाकारा चतुःस्रुवी सत्ताद्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वाना
चतस्रुषां जातोनं द्रव्यगुणकर्मभेदप्रतिपादनाय एकप्रकरणेनोक्तेत्वव-
धेवम् ॥ १६ ॥

* सदितिलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको
भावः ॥ १७ ॥ *

ननु सत्ता द्रव्यगुणकर्मसु वर्तमाना द्रव्यत्वाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नैव
कथं न स्यादत आह ।

सदित्याकारकं ज्ञानं शब्दप्रयोगो वा सत्ताया लिङ्गं तच्च द्रव्य-
गुणकर्मसु समानमविशिष्टं तेन भावः सत्ता एकैव तेषु वर्तते अन्यथा
द्रव्यत्वादिभिस्तुल्यव्यक्तिकतया सत्ता वा न स्यात् तानि वा न स्युः
विशेषलिङ्गाभावाच्चेति विशेषो भेदस्तत्र यद्विज्ञमनुमानं तदभावाच्च

न भेद इत्यर्थः । भवति हि स एवायं दीप इत्यनुगमस्तत्र यथा विशेषलक्षणं दीर्घसुखत्वादिरिमाणभेदस्तथात्र विशेषलक्षणं नास्तीति भावः ॥ १७ ॥

इति श्रीभगवत्कथादस्त्रलोपस्कारे शाङ्करे प्रथमाध्यायस्य

द्वितीयमाङ्गिकम् ।

द्वितीयाध्याये प्रथमाङ्गिकम् ।

* रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥ *

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाङ्गिकस्य नवानां द्रव्याणां लक्षणसर्थः, तत्र पृथिव्यभ्रंजसा लक्षणप्रकरणम् ईश्वरसिद्धिप्रकरणम् आकाशाह-मानप्रकरणम्, तत्र प्रथमोद्दिष्टायाः पृथिव्या लक्षणमाह ।

रूप नीलपीताद्यनेकप्रकार पृथिव्या एव । तथाच नीलरूप-समानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम् एवं रसः कटुकपाया-द्यनेकप्रकारकः पृथिव्यामिव तथाच कटुरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वं लक्षणम् एवं कषायादिपटप्रक्षेपेषु लक्ष्यान्तूहनीयानि । गन्धो द्विविधः सुरभिःसुरभिश्च तथाच गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्य-जातिमत्त्वं लक्षणम् तथा गन्धसमानाधिकरण-गन्धासमानाधिकरण-गुणसमानाधिकरण-ज्ञान्यधिकरणद्रव्यत्वं द्रष्टव्यम् । न च पाषाणादौ कन्धरसयोरननुभवात् तत्राव्यापकमिदमुभयसमीति वाच्यं तत्रापा-ततो गन्धरसयोरननुभवेऽपि तदीयमस्त्वु तदुपलम्भात् य एवावयवाः पाषाणारम्भकास्त एव तद्भ्रूकारम्भका व्यपीति नाव्याप्तिः कथं तर्हि सुरभिः समोरणः तिक्त कारवेल्लजलमिति-प्रतीतिरिति चेत्तु पार्थिवो-दाधिकत्वात् तयोर्गन्धरसयोः, स्पर्शः, प्लुषणाशीतः, पाकजः पृथिव्या-

मेव तथाच पाकजस्यशेषमानाधिकरणव्यव्यव्याप्यजातिमत्त्वं लक्षणम्, पाकजत्वञ्च विशेषान्तरव्यङ्ग्यं पृथिवीस्यार्थं एव, विशेषान्तरञ्च शिरीषलवङ्गोक्तुसुमादौ स्यार्थविशेषे स्फुटतरम्, न त्वेवं जलादि-स्यार्थे । यद्यप्यवयविनि पाकादग्निसंयोगात् स्यार्थादयो न जायन्ते तथापि तत्परस्पराप्रभवतया तत्रापि वैजात्यविशेषोऽनुसरणीयः । ननु लक्षणमिदं व्यतिरेकिालङ्कभितरभेदसाधक व्यवहारसाधक वा तत्र पृथिवीतरेभ्यां भिद्यते गन्धवत्त्वात् यन्नेतरभिन्नं तन्न गन्धवत् यथा जलादि इतरभेदाभावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती चेवं तस्मादितरभिन्ना तत्रेतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततो हेतोर्व्यतिरेके सपक्षविपक्षव्यावृत्ततवाऽसाधारण्यम् अव्यतिरेके चान्वायत्वम् अप्रसिद्धौ च अप्रसिद्धविशेषणः पक्षः तथाच तत्र न सन्देहो न वा सिषाधयिषा न वा तद्विशिष्टज्ञानरूपाऽनुमितिः किञ्च व्यतिरेकयोर्व्याप्तिस्तथाच न व्याप्तस्य पक्षधर्मत्व पक्षधर्मस्य न व्याप्तत्वमिति वैषम्यम्, अत एवोपन-यवैयर्थ्यमपि व्याख्यायते न त्वगृहीतव्याप्तिकमपि तदुक्तम्,

“साध्याप्रसिद्धिवैषम्यं व्यर्थतोपनयस्य च ।

अन्वयेनैव सिद्धिञ्च व्यतिरेकिणि दूषणम्” ॥ इति ।

एवं व्यवहारसाध्यकेऽपि, तत्र यद्यपि व्यवहारः पृथिवीपदवाच्यत्वं तच्च पृथिवीत्वजातावप्यस्ति तत्र च पृथिवीत्वं हेतुर्नास्तीत्यसाधारण्यं तथापि पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यत्व साध्यमिति नासा-धारण्यं यद्वा पृथिवीत्वं क्वाचित्कपदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वात् षटत्व-वदिति सामान्यतः सिद्धौ पृथिवीपदं पृथिवीत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैव-मिति साध्यम् । तथाचात्रापि साध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् नैवम्, इत-रेषां जलादीनाम् भेदस्य षट एव प्रसिद्धेः । वावादेरतीन्द्रियस्यापि भेदस्य अन्योन्याभावस्य षटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् अन्योन्याभाव-प्रहे अधिकरणयोग्यतानात्वस्य तन्त्रत्वात् स्तम्भः पिशाचो न भवती-त्यादौ यथा दर्शनात्, नचैवं षट एव तर्हि वृष्टान्तोऽस्तु किं व्यति-रेकिणा

“अजुभागेण सिद्धान्तं को हि वक्रेण साधयेत्”

इति वाच्यम् अव्यतिरेकिलिङ्गं चेदनाभासं, तदाऽयमपि मार्गो वक्र-
श्चि प्रत्यप्रतिहत एव साध्याप्रसिद्धेर्निरासे तन्मूलकदोषाणां निरस्त-
त्वात् । व्यतिरेकसङ्घारेण अन्वयव्याप्तेरेव यद्वात् व्यतिरेकव्याप्ता-
ऽन्वयव्याप्तेरनुमानाद्वा न वैधर्म्यम् । नचोपनयवैधर्म्यम्, षड्हीत-
व्याप्तेरेव हेतोः पक्षे उपसंहारात् तदुक्तम्,

“नियम्यत्वनिश्चयनृत्वे भावयोर्वाङ्गी शते ।

त एव विपरीते तु विज्ञेये तदभावयोः” ॥ इति ।

व्यवहारस्तु गन्धवतो पृथिवीत्वपदेशादेव यथा कम्बुचीवादिमान्
घटपदवाच्य इति । तथा कुलचिदेव हतादौ षटादौ च गन्धवत्त्वे-
नोपलक्षणेन पृथिवीत्वे पृथिवीपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं येनोपदेशाद् षड्ही-
तम्, गन्धवत् सर्वं पृथिवीत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन पृथिवीपदवाच्यं
गन्धवत्त्वात् यज्ञैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकी तस्याप्यवतरत्येव । ननु
भेदसाधकव्यतिरेकिणि भेदो वैधर्म्यं स्वरूपभेदो वा अन्योन्याभावो
वा न तावदाद्यौ प्रत्यक्षत एव तद्वगमात् न तृतीयः अभावभेदस्यापि
साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य तत्त्वाभावात् तेन सङ्घ स्वरूपभेदे साध्ये
साध्याननुगमादिति चेन्न अभावप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि साध्य-
त्वात् स यद्यतिरिक्तस्तदाऽख्येव न चेत् स्वरूपमादाय तत्पर्यवसानात्
वस्तुतो भिन्न एव तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्यत्वात्, नचानवस्था
यावत्त्वेवानुभवस्तावत्त्वेवाविश्रामात् अन्यत्र त्वननुभवेनैव विश्रामात्
यत्तु त्वयोदशान्योन्याभावास्त्रयोदशसु प्रसिद्धाः मिलिताः पृथिव्यां
साध्यन्ते इति तत्तुच्छं प्रत्येकं प्रसिद्धेरतन्त्रत्वात् मिलितप्रसिद्धेरभा-
वात् किन्तु निर्गन्धत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावः साध्येत
प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्यावश्यकत्वात् स च घटादेव
प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तत्वात् । आकाशादौ का गतिरिति चेत् आकाश-
मितरभिन्नं शब्दाश्रयत्वात् यज्ञैवं तन्नैवमित्यादौ पक्षैकदेशे यद्यपि
न साध्यं प्रसिद्धं तथापि यत् यद्वैधर्म्यं वत् तत् तत्प्रतियोगिकान्यो-
न्याभाववदिति सामान्यप्रवृत्तव्याप्तिबलेन शब्दाश्रयत्वात्प्रत्याभाववत्-

प्रतियोगिकान्योन्याभावस्य पूर्वमेव सिद्धौ केवलं पक्षनिष्ठतया इदानीं बोध्यते वङ्गिरिव पर्वतनिष्ठतया इत्यन्योऽन्वयित्वात्तान्तः तद्द्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्यत्वात् । शब्दाश्रयत्वात्तन्ताभाववत्त्वमेव विपक्षे न ष्टडीतमिति चेत् तर्हि शब्दाश्रयत्वस्य न लक्षणत्व न वा लिङ्गत्वं विपक्षमाहित्यशङ्काप्रसूतादिति ॥ १ ॥

* रूपरसस्पर्शवत्य भापो द्रवाः स्निग्धाः ॥ २ ॥ *

पृथिव्यनन्तरसृष्टिदानामपां लक्षणमाह ।

युक्तमधुरशीता एव रूपरसस्पर्शाः द्रवत्वञ्च सासिद्धिकं स्नेहस्तु स्वरूपतः । ननु युक्तमेव रूपमपाभित्ययुक्तं कालिन्दीजलादौ नैल्यस्योपलम्भात् । मधुर एव रस इत्यप्ययुक्तं जम्बीरकरवीररसादौ आम्ब्रप्रतेक्त्रादेरुपलम्भात् शीत एव स्पर्श इत्यप्यनुपपन्नं मध्यन्दिने औष्ण्यस्यैवोपलम्भात् सासिद्धिकञ्च द्रवत्वमव्यापकं हिमकरकाटावभावात् स्नेहस्तु स्वरूपसिद्धोऽतिव्यापकश्च जलेऽननुभवात् इनादौ प्रार्थिवेऽनुभवाच्च न च जलत्वं जातिरेव जललक्षणं व्यवस्थापकाभावेन तदनुपपत्तेः न च स्नेहसमवाधिकारणतावच्छेदकत्वेन तत्सिद्धिः स्नेहत्वस्य कार्याकार्येर्हात्ततया कार्ये तानवच्छेदकत्वात् तस्माद्भेदकाभावाद् जलं न भिद्यत इति चेन्मैत्रम् अभास्वरयुक्तमात्ररूपस्यैव तद्भेदकत्वात् कालिन्दीजलादौ नैल्यस्याश्रयोपाधिकत्वात् विषद्विकीर्णकालिन्दीजले धावत्यस्योपलम्भात् तेनाभास्वरयुक्तेतररूपासमानाधिकारणरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षात्प्राप्त्यजातिमत्त्वम् अपा लक्षणम् । रसोऽपि मधुर एव जम्बीरकरवीररसाम्ब्रप्रतेक्त्रादेः प्रार्थिवोपाधिकत्वात् । जले माधुर्यं नानुभूयत एवेति चेन्न कषायद्रव्यमक्षयानन्तरं तदभिव्यक्तेः । न च चरीतक्या एव तन्माधुर्यं जलाभिव्यङ्ग्यं तत्र कषायरसस्यैवोपलम्भात् चरीतक्याश्चामलक्याभिव कषाय एव रसः तस्यैवानुभवात् न च शुष्विरोधेन तत्र रसानारम्भः स्वययवानामपि तत्र कषायरसवत्त्वात् षड्रसत्वप्रवादस्तु तत्तद्रसकार्यकारित्वनिबन्धनः चित्ररसस्तु प्रमाणाभावादेव निरस्तः चित्ररूपे तु पटोपलम्भ एव

प्रमाणं सुरभ्यसुरभ्यश्चवारम्भस्तु गुणविरोधनिरस्त एव चित्रगन्धै
 प्रमाणाभावात् तस्माद्भरोतकीभक्ष्यानन्तरं यन्माधुर्यं सुपलभ्यते तत्
 जलस्यैव उत्पत्त्या तद् द्रव्यविशेषसन्निधानाधीना श्रीखण्डसन्निधोगा-
 ष्णत्वे शैत्वोत्पत्त्येव कर्कटीभक्ष्यानन्तरन्तु तिक्तता याऽनुभूयते सा
 कर्कशा एव तदवयवे जलपानपल्लवेषां तिक्ततौपलभ्यात् रसनाप-
 वर्त्तिपित्तद्रव्यतिक्तताया वा तत्रानुभवात् तथाच मधुरेतररसासमा-
 नाधिकरश्चरससमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वमपा लक्ष-
 णम् । एवं शीतस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमपि लक्षणं
 मध्यन्दिने तु यदौष्ण्यं तत्तेजस एव तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्
 एवं सांसिद्धिकद्रवत्व स्वरूपत एव लक्षणं सांसिद्धिकद्रवत्ववर्द्धितद्रव्यत्व-
 व्याप्यजातिमत्त्वं वा जलत्वम् । स्नेहस्तु गुणविशेषो न तु दुग्धत्व-
 दधित्ववत् सामान्यविशेषः स्निग्धं स्निग्धतरस्निग्धतमेति तारतम्यप्रतीतेः
 न च जातौ तारतम्यं सम्भवति । ननु भवतु स्नेहो गुणः स तु
 जले वर्त्तत इत्यत्र किं प्रमाणाभिति चेन्न सक्तुसिकतादौ जलेन
 संपृष्टे तदनुमानात् संपृष्टो हि स्नेहद्रवत्वकारितः संयोगविशेषः
 स हि न द्रवत्वमात्राधीनः काचकाञ्चनद्रवत्वेन संपृष्टानुपपत्तेः
 नापि स्नेहमात्रकारितः स्थानैर्घृतादिभिः संपृष्टानुपपत्तेः तस्मा-
 दन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्नेहद्रवत्वकारितः स च जलेनापि सक्तुसिकतादौ
 दृश्यमानः स्नेहं जले द्रवयति इत्यञ्च प्रत्यक्षोपपत्तिकैव युक्तिः
 स्नेहस्य प्रत्यक्षत्वत् एतादौ तु स्नेह उपपत्तकजलनिष्ठः संयुक्तसम-
 वायेन तद्गततया भानात् एवं तैलरसादिष्वपि । उपपत्तकञ्जाति-
 शयितस्नेहमेव जलम्, स्नेहाधिक्यादेव तस्य जलस्य नानलविरो-
 धित्वम् । यदि पृथिवीविशेषगुणः स्नेहः स्यात् सर्वेपार्थिववृत्तिः
 स्यात् गन्धवत् । जलत्वञ्च द्रव्यत्वसाक्षाद्वाप्यजातिः स्नेहवन्मात्रवृत्ति-
 संयोगसमवायिकारणतावच्छेदिकाया जातेः परमाणुसाधारण्येन
 सिद्धत्वात् ॥ २ ॥

उद्देशक्रमानुरोधेन तेजोलक्षणात् ।

रूप भास्वरं सूर्यशोण्यस्तद्वसेज इत्यर्थः । ननु भास्वरत्वं पर-
प्रकाशकत्वं तादृशञ्च रूपं नोष्णसि न वा चासीकरस्थे भर्जनकपालस्थे
वारिस्थे वा तेजसि । युक्तञ्च रूपसक्तेषु न कापि, उष्णञ्च सूर्यो
न चान्द्रे न वा चासीकरे तत् कथमेतदिति चेन्न उष्णादौ तेजस्त्वेन
भास्वररूपानुमानात् । तेजस्त्वमेव तत्र स्वरूपासिद्धिमिति चेन्न उष्ण-
सूर्यवत्त्वेन तदनुमानात्, चासीकरे कथमिति चेत् तत्र भास्वररूपा-
भावेऽपि अत्यन्तानलसंयोगेनानुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वाधिकरणत्वेन व्यति-
रेकिणा तेजस्त्वानुमानादिति वक्ष्यमाणत्वात् भर्जनकपालादिनिष्ठे
शोण्यसूर्यवत्त्वेन तेजस्त्वानुमानात् । चतुर्विधं हि तेजः किञ्चिदु-
द्भूतरूपसूर्यं यथा सौरादि, किञ्चिदुद्भूतरूपमनुद्भूतसूर्यं यथा चान्द्रम्,
किञ्चिदनुद्भूतरूपसूर्यं यथा नायनम्, किञ्चिदनुद्भूतरूपसुद्भूतसूर्यं
यथा नैदाघं वारिभर्जनकपालादिवतश्च तेजः । नायनमध्ये साधायि-
ष्यते ॥ ३ ॥

* सूर्यवान् वायुः ॥ ४ ॥ *

क्रमप्राप्तं वायुलक्षणात् ।

रूपासमानाधिकरणसूर्यसमानाधिकरणजातिमत्त्वं रसासमाना-
धिकरणानुष्णाशीतसूर्यसमानाधिकरणजातिमत्त्वं गन्धासमानाधिकर-
णानुष्णाशीतसूर्यसमानाधिकरणजातिमत्त्वं सूर्येतरविशेषगुणासमाना-
धिकरणविशेषगुणसमानाधिकरणजातिमत्त्वं वा वायुलक्षणात् ॥ ४ ॥

* त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥ *

नत्वाकाशकालदिगात्मनामपि रूपादिमत्त्वं कथं न लक्षणात्
स्यात् ।

अत्र विदिरूपलब्धिवचनः नोपलभ्यन्ते यतोऽतो न ते रूपादयो
नियोगतः समुद्भवतो विकल्पतो वा वर्तन्ते नभःप्रभृतिषु द्रव्येऽभि-
त्यर्थः । ननु दधिध्रुवत्वमाकाशमिति कथं प्रतीतिरिति चेन्न सिद्धिर-

महर्षां विशदरूपाणां पञ्चान्तधाभिमानात् कथं तर्हि नीचं नभ इति प्रतीतिरिति चेन्न सुमेरोर्दक्षिणदिशमाक्रम्य स्थितस्तेन्द्रनीचमव-
शिखरस्य प्रभासाद्योक्तयतां तथाभिमानात् यत्तु सुदूर गच्छन्नुः
परावत्तमानं स्वच्छुःकनीनिकासाकलयत्तथाभिमानं जनयतीति मतं
तदयुक्तं पिङ्गलसारनवनानामपि तथाभिमानात् । इहेदानीं रूपा-
टिकमिति-प्रत्ययात् दिक्कालयोरपि रूपाटिचतुष्कमिति चेन्न समवा-
येन पृथिव्यादीनां तल्लक्षणस्योक्तत्वात् न तु सम्बन्धान्तरेणापि इहेदानीं
रूपात्त्वन्नाभाव इत्यपि प्रतीतेः सर्वाधारतैव दिक्कालयोः ॥ ५ ॥

* सर्पिर्जंतुमधुच्छिष्टानामग्निसंयोगाद्भवत्वमग्निः सा-
मान्यम् ॥ ६ ॥ *

नन्वपां द्रवत्वं लक्ष्यसुक्तं तदयुक्तं पृथिव्यामपि द्रवत्वोपलब्ध्या-
दित्यत आह ।

सर्पिरादीनां यद्भवत्वमग्नि तदग्निसंयोगाच्चिमित्तात् न तु सांसि-
द्धिकं तादृशस्यापां लक्ष्यं द्रवत्वमात्रन्तु पृथिव्या अग्निः सामान्यं न तु
सांसिद्धिकं द्रवत्वमपीति नातिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

* त्रपुसीसलोहरजतसुवर्षानामग्निसंयोगाद्भवत्वमग्निः
सामान्यम् ॥ ७ ॥ *

ननु तथापि त्रपुसीसलोहादौ तेजसि मतत्वेन तदवस्थावाति-
व्याप्तिरित्यत आह ।

उपलक्ष्यसाधारणञ्च अत्यन्ताग्निसंयोगानुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वाधिकर-
णत्वमेव तथाच सुवर्षादीनामपि द्रवत्वं नैसिक्तिकमेव निमित्तस्त्वान्नि-
संयोगस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात्, परन्तु पूर्वसूत्रेऽग्निपदनौष्णप्रकर्ष-
वस्तेजःधरम्, इह तु वज्रिपरमिति विशेषः । ननु सुवर्षादीना-
मपि धार्ष्ट्यवत्वमेव द्रव्यान्तरत्व वा धीतिमयुरुत्वादेः धार्ष्ट्यवत्वव्यवस्था-
पकत्वाद् द्रवत्वाद्भेदेऽस्य पृथिवीवैधर्म्यस्याप्यनुभवात् द्रव्यान्तरत्वव्यव-

स्थापकत्वादिति चेन्न सुवर्णं तैजसम् अत्यन्तान्नसंयोगेऽप्यनुच्छिद्य-
मानद्रवत्वाधिकरणत्वात् यद्भवति तन्नैवं यथा पृथिवीति व्यतिरेकत्वा
तैजसत्वसिद्धिः । न च जलपरमाणो विरुद्धता द्रवत्वस्थानित्वत्वेन
विशेषणीयत्वात् न च प्रदीपादेः सपञ्चाङ्गेतोर्व्याप्तैरेवाधारण्यं सुवर्णं
न पार्थिवमिति साध्यात्वात् न चाल गुरुत्वाधारण्यं प्रकृते बाधः
तदतिरिक्तस्य प्रकृते चाश्रयासिद्धिः, द्रवत्वाधिकरणत्वेन प्रकृत्वात्,
न चात्यन्तिकत्वं सुवर्णं, प्रकृतेरर्थान्तमन्निसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानानित्य-
द्रवत्वाधिकरणत्वादिनि विवक्षितत्वात् न च तरतमादिप्रत्ययादाश्रय-
नाशाच्च द्रवत्वनाशेऽप्यवश्यं वाच्य इति वाच्यं समानाधिकरणद्रवत्व-
सामर्थ्यसमवहितान्निसंयोगजन्यध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिद्रवत्वसामान्यवद्द्र-
वत्ववत्त्वादित्यस्य हेत्वर्थत्वात् यद्वा पीतमगुरुत्वान्नवः पीतरूपभिन्न-
रूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः प्रकृतेरर्थान्तमन्निसंयोगेऽपि पीतरूपभिन्न-
रूपानाश्रयत्वात् अन्नसंयुक्तजलमध्यस्थितपीतपटवत् । ननु चान्य-
कारे सुवर्णरूपपद्मपत्तिस्तदानीं तद्रूपस्थाभिभवाभावात् बलवत्सजाती-
यपक्षणकृतस्याप्यपक्षणाभिभवपदार्थत्वात् इति चेत् तत्र फलबलेन
बलवत्सजातीयसम्बन्धमात्रस्थाभिभवपदार्थत्वात् तदुक्तम्,

“भूसंसर्गवशाच्चाप्यरूपं नैव प्रकाशते” ।

इति टिक् ॥ ७ ॥

* विषाणो ककुडान् प्रान्ते बालधिः सास्त्रावान्
इति गोत्रे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥ *

एवं स्वर्णद्रव्यवत्फलबलप्रकरणं समाप्तं वायोर्लक्षणमाश्रया-
सिद्धिमिति तत्पारिजिहीर्षया वा आदावनुमानं प्रमाणसुपन्थस्यानु-
मानस्यैव प्रथमं दृष्टानुसारेण प्रामाण्यसुपपाद्यं वायुसाधनप्रकरणमा-
रभते ।

यथा गोत्रं प्रति विषाणादीनि लिङ्गानि षड्डीतव्याप्तिकानि
तथाऽतीन्द्रियवाद्यादिद्रव्यपञ्चकलिङ्गान्यपि सामान्यतो दृष्टानि प्रमा-
ण्यभ्रवसादाद्यन्तीति भावः । अत्र यद्यपि विषाणित्वमात्रं न

गोत्रे लिङ्गं मञ्जिषादौ व्यभिचारात् । न च सास्त्रादिसत्त्वं विशेषणं विशेषस्य व्यर्थत्वापत्तेः तथापि गोविषाखे मञ्जिषमेषादिविषाखा-
मेखया वैजख्यमाकलयतां धूम इव ते ते विशेषा लिङ्गभावमासादव-
न्त्येव विषाखेष्वपि अज्वलत्ववक्रत्वकाठिनत्वसुकुमारत्वसुस्रत्वदीर्घत्वादयः ।
ते च विशेषाः निपुणतरवेद्याः सन्त्येव तथाच व्यरहितविप्रकटगोपिण्डे
अयं गोविषाखविशेषवत्त्वात् पूर्वानुभूतगोपिण्डवदित्वनुमानसप्रत्यु-
मेव । एवं कङ्कद्वत्तापि लिङ्गं गोत्रे, प्रान्ते बालधिमत्त्वमपि सतन्व-
मेव लिङ्गं गोत्रे, प्रान्ते बाला व्याधीयन्तेऽस्मिन्निति प्रान्ते बालधिः
पुच्छविशेषः अलुकसमासात् गोपुच्छ एवान्ते बालधिशब्दे नोच्यते न हि
यथा गोपुच्छेषु प्रान्ते बालधित्व तत्राऽश्वमेवादिपुच्छेषु, तथा साम-
स्येन बालमयत्वात् मञ्जिषादिपुच्छे तादृशी प्रबलता नास्तीति वैज-
ख्यत्वात् सन्ते बालधिमत्त्वमपि गोत्रे लिङ्गं महत्त्वोपात् गोपिण्ड
उच्यते तथाचायं गौः प्रान्ते बालधिमत्त्वात् पूर्वानुभूतगोपिण्डवत्,
सास्त्रावत्ता तु प्रसिद्धैव गोत्रे लिङ्गम् ॥ ८ ॥

* स्पृशंस वायोः ॥ ९ ॥ *

एवं सकललोकयात्रावाङ्मिनोऽनुमानस्य दृष्टानुसारेण प्राणाख्य-
मभिधाव वायुसाधनप्रकरणमारिषुमान आह ।

लिङ्गमिति शेषः चकारात् शब्दधृतिकम्पाः ससुञ्जीयन्ते । ननु-
पलभ्यमानस्पर्शः पृथिव्या एवानुद्भूतरूपायाः स्थादिति चेन्न उद्भूतस्य
पृथिवीस्पर्शस्योद्भूतरूपनान्तरीयकत्वात् । तथाच योऽयं स्पर्शाऽनु-
भवते स क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिव्यादिसर्शवदिति सामान्यतो-
दृष्टेन स्पर्शाश्रवसिद्धौ स्पर्शाश्रयो न पृथिव्यादित्वयात्मकः नौरूपत्वात्
नाकाशादिपञ्चात्मकः स्पर्शवत्त्वादितोतरनाधसहजतेनादृष्ट्यातिरिक्त-
द्रव्यसिद्धिः, एवं शब्दविशेषोऽपि वायौ लिङ्गम्, तथाहि असति
रूपवद्द्रव्याभिधाते योऽयं पर्शादिशब्दसन्तानः स स्पर्शवद्देगवद्द्रव्या-
भिधातनिमित्तकः अविभज्यमानावयवद्रव्यसम्बन्धिशब्दसन्तानत्वात्
दण्डाभिधातजभेरीशब्दसन्तानवत् रूपवद्द्रव्याभिधातव्यतिरेकस्य

लोभ्याहुपञ्चविंशत्यः तत्र स्वर्गवद्देववदुद्भव्यसदृश्यातिरिक्तमेव परि-
 शेषात् । एवं घृतिविशेषोऽपि वायोर्लिङ्गं तथाहि तृणतृणस्यनयि-
 त्तु विमानानां नमसि घृतिः स्वर्गवद्देववदुद्भव्यसंयोगजा चेतनानधि-
 ष्ठितद्व्यष्टित्वात् प्रवाहे तृणकाठनौकादिघृतिवत् अभिधानजन-
 विघादिघृणौ च अस्मदाद्यभिधानमेव एवं पक्षिकाण्डादिघृतावपि,
 न चेश्वराधिष्ठितत्वेन हेतुविशेषवासिद्धिः चेतनपदेन तदितरस्य विव-
 क्षितत्वात् । एवं कम्पोऽपि वायुसत्त्वे लिङ्गं तथाहि इदं रूपवद्-
 द्रव्याभिघातमन्तरेण तृणादौ कर्म स्वर्गवद्देववदुद्भव्याभिघातजं गुरुत्व-
 प्रयत्नवदात्मसंयोगाजन्यकर्मत्वात् नदीपूराहृतवेतसवनकर्मवदिति गुरुत्व-
 पदेन दृष्टवदात्मसंयोगद्वत्वसंस्काराणासुपपत्तः तेन तदजन्यकर्मत्वं
 हेतुः । ननु प्रत्यक्ष एव वायुः किमत्र लिङ्गनवेषणमेति चेन्न वायु-
 र्न प्रत्यक्षः नीरूपवर्हिर्द्रव्यत्वात् गगनवदित्यनुमानादतीन्द्रियत्वस्यैव
 सिद्धेः । ननु वायुः प्रत्यक्षः स्वर्गान्प्रयत्वाद् घटवदिति प्रत्यक्षत्वात्-
 माननिर्मात चेन्न उद्भूतरूपवत्त्वस्यालोपाधित्वात्, न च रूपादावात्मनि
 च साध्याव्यापकमेतत् पक्षधर्मवर्हिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य साधनधर्माव-
 च्छिन्नस्य वा साध्यस्य व्यापकत्वात्, न च चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे तत्तन्त्रं
 तत्रैव तदन्वयव्यतिरेकाहुविधानात् स्पर्शनप्रत्यक्षत्वे तु योग्यस्वर्गवृत्ता-
 मात्मस्य तन्त्रतेति वाच्यं रूपान्वयव्यतिरेकयोर्द्वयत्वापि तन्त्रत्वात्
 न ह्युभयसिद्धस्वर्गेनैव प्रत्यक्षता रूपस्य पृष्ठमन्तरेण दृष्टा । किञ्च
 यदि वायुः प्रत्यक्षः स्यात् सकृदादिषामान्वयुषोपबन्धोऽपि तन्त्रं
 स्यात् नन्वस्त्वेव फूत्कारादौ सकृदायाः परिभाषस्य च हस्तवितर्यादेः
 उभयपार्श्ववर्त्तिनोर्वाच्योः पृथक्त्वस्य च परत्वापरत्वयोश्च प्रत्यक्षता
 वायुजातीयस्य व्यक्तिपरतया तु न तथापि नियमः पृष्ठमन्ववस्त्रादौ
 तदनुपबन्धादिति चेन्न व्यक्तिपरतयैव नियमात् पृष्ठमन्ववस्त्रादौ चार्ज-
 वावस्थाने सकृदादीनां पृष्ठत्वात् अनार्जवावस्थानदोषात् तदप्युक्तः
 उद्भूतरूपस्यार्थो सिद्धितानेव वर्हिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वे तन्त्रे प्रभाया नयन-
 गतपीनद्रव्यस्य चन्द्रमहसस्य स्वर्गानुद्भवात्प्रत्यक्षत्वं निदाघोद्युषोर्विभ-
 क्तादिवच्यद्व्याप्याञ्च रूपानुद्भवादप्रत्यक्षत्वमिति न्यायवार्त्तिकतात्पर्य-

टोकाहतः, स्वर्गात्तुङ्गवेऽपि प्रभादीनां प्रत्यक्षतैव अतएव चान्द्राद्योके
नभसि पश्चिकाशब्दादिसयोगविभागयोः प्रत्यक्षतैवेति सम्प्रदायावित् ,
न चोद्भूतस्वर्गवत्त्वं सामान्यतोर्वाहर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रयोजकमिति वाच्यम्,
इन्द्रनीलप्रभाया अप्रत्यक्षतापत्तेः, न चोद्भूतविशेषगुणवत्त्वमेव तन्त्रम्
आकाशस्यापि प्रत्यक्षतापत्तेः, न च जन्यमवत्त्वसमानाधिकरण्योद्भूत-
विशेषगुणवत्त्वं तथा रसनापवर्ति-पित्तद्रव्यस्य तैक्त्योद्भवेऽप्यप्रत्यक्ष-
त्वात् तस्मादुद्भूतरूपवत्त्वमेवात्मेतरद्रव्यप्रत्यक्षतातन्त्रं तच्च वायौ नास्ती-
त्यप्रत्यक्षो वायुः ॥ ९ ॥

* न च दृष्टानां स्वर्ग इत्यदृष्टलिङ्गी वायुः ॥ १० ॥ *

ननु प्रत्यक्षतो दृष्टमिह लिङ्गं नास्ति न हि वङ्गिभूमयोरिवेह
प्रत्यक्षेण व्याप्तिपट्टः । किञ्च पृथिव्याद्यन्यतमस्यैव स्वर्गोऽप्ययं
भविष्यतीत्यत आह ।

अयं स्वर्गो यः पक्षः क्रियते स दृष्टानां पृथिव्यप्रेजसां न भवति
रूपावहचरत्वात् तथाचायं स्वर्गः क्वचिदाश्रित इत्यनुमेयमित्यदृष्टलिङ्गः
सामान्यतोदृष्टलिङ्गोऽपि वायुः पक्षधर्मतावलादायात इत्यर्थः, यद्यपि
दृष्टमेव स्वर्गाद्विचलत्वं लिङ्गमिति तथापि वायुना सहागृहीतव्या-
प्तिकत्वाददृष्टलिङ्गत्वसक्तं नञ्जयं धर्मी वायुरिति प्रतिज्ञाय वायुः
साधयितुं शक्यते तथाच सामान्यतोदृष्टादेवेतरकाधवहजताद्वायु-
निङ्गिरिति भावः ॥ १० ॥

+ अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥ *

उपलभ्यमानस्वर्गाश्रयमवयवविर्गं साधयित्वा परमाणुलक्षणे वायु
साधयितुमाह ।

द्रव्यमाश्रयभूतमस्यास्तीति द्रव्यवत् न द्रव्यवत् अद्रव्यवत् द्रव्या-
नाश्रितमित्यर्थः तथाचाकाशवत् परमाणुलक्षणो वायुर्द्रव्यम् अन्येषां
बदार्थानां द्रव्याश्रितत्वात् आश्रितत्वज्ञान्यत नित्यद्रव्येभ्य इत्यभिधा-
नान् परमाणुभ्यां ह्यणुकारम्भात् ह्यणुकादिप्रक्रमेणाययदिनो यद्दहत
आरम्भस्योपपादनीयत्वादिति ॥ ११ ॥

* क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च । १२ ॥ *

वायुपरमाणोर्द्रव्यत्वसाधकं हेतुद्वयं सहसृज्जिन्नाह ।

वायुपरमाणुर्द्रव्यमिति शेषः यद्यपि द्रव्यत्वे सिद्धे क्रियावत्त्वं गुणवत्त्वञ्च सिध्यति तत्सिद्धौ च द्रव्यत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः तथास्युपलभ्यमानस्यर्शाश्रयस्यावदविनो मूलभूतस्य परमाणोरसमवायिकारणसयोग न्ययानुपपत्त्या क्रियावत्त्वम्, अवदविस्मर्यरूपादेः कारणगुणपूर्वकत्वनियमाद् गुणवत्त्वञ्च सिद्धं ताभ्याञ्च द्रव्यत्वमित्यदोषः । तत्र क्रियावत्त्वं सपक्षैकदेशवृत्तिं गुणवत्त्वञ्च सपक्षव्यापकम् । चकारात् समवायिकारणत्व द्रव्यत्वसाधकं सहसृजिनोति । ननु परमाणुष्वेव न प्रमाणं कस्य द्रव्यत्वं माध्यत इति चेन्न स्थूलकार्यस्य क्रियाविभागादिन्यायेन भज्यमानस्याल्पतरतमादिभावात् यतो नाल्पीयः स एव परमाणुः अवयवगणयन्निप्रसङ्गज्ञानवधित्वे अनन्तावयवत्वाविशेषे कुर्मस्वर्षपादीना परिमाणविशेषापत्तिः कारणरुख्यविशेषमन्तरेण परिमाणप्रचयोरपि परिमाणभेद प्रत्यतन्त्रत्वात्, न च विनाशावधिरेवायम अवयवावयन्निप्रसङ्गः कृत्यस्य निरवयवत्वेन विनाशानुपपत्तेः सावयवत्वे च निरवधित्वापत्तेस्तत्र च दोषस्योक्तत्वात् । ननु त्रुटिरेवावधिर्दृश्यमानत्वाद्दृश्यमानकल्पनायां मानाभावादिति चेन्न तस्य चाक्षुषद्रव्यतया महत्त्वानेकद्रव्यत्वयोरवश्यकत्वात् तस्मात् तसरेणवदयवावयव एव परमाणुर्ग्रथा ट्टिथिव्यादौ तथा वायावपीति सिद्धौ वायुपरमाणुः ॥ १२ ॥

* अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ *

ननु क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च घटादिवत् परमाणोरनित्यत्वमनुमेयमत आह ।

परमाणुसंज्ञकवायोरिति शेषः द्रव्यं हि समवायिकारणासमवायिकारणाव्यतरनाशाच्चक्षति परमाणुस्तु निरवयवतया नैतदुभयमस्ति तथाच विनाशकाभावाच्च मिनश्चति क्रियावत्त्वे गुणवत्त्वे च हेतौ सावयवत्वमुपाधिः स च पक्षधर्मद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकः केवलसाध्यव्यापकस्तु प्रागभावप्रदिवोगित्वमुपाधिः ॥ १३ ॥

* वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् । १४ । *

ह्यणुकादिप्रक्रमेणारम्भसिद्धौ सिद्धमपि वायुनानात्वं प्रकारान्तरे-
णापि साधयितुमाह ।

वायुसंमूर्च्छनमिति वाय्वोर्वायुना वा संमूर्च्छनं संयोगविशेषः ।
स च समानवेगयोर्विरुद्धदिक्क्रिययोः सन्निपातः । स च त्वत्त्व-
कादेरूर्ध्वगमनेनानुमीयते वाय्वोरूर्ध्वगमनस्य सन्निपातस्य चातीन्द्र-
वत्वात् त्वत्त्वादीनान्तु प्रत्यक्षाणामूर्ध्वगमनत्वक्षणायाः क्रियायाः प्रत्य-
क्षायाः स्वर्गवद्देगवद्दृव्याभिघातनोदनान्यतरजन्यत्वमनुमीयते तथाहि
तिर्यग्गमनस्य भावस्य वायोरूर्ध्वगमनं परस्परप्रतीघातसन्तरेणानुपप-
द्यमानं परस्परप्रतीघात साधयति नदीप्रयःपूरयोस्तथादर्शनात् तदूर्ध्व-
गमनञ्च त्वत्त्वाद्यूर्ध्वगमनानुमेयं न हि त्वत्त्वादीनामूर्ध्वगमनं स्वर्गवद्दे-
गवद्दृव्याभिघातनोदनान्यतरद्विनेति ॥ १४ ॥

* वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न
विद्यते ॥ १५ ॥ *

नन्वदृष्टलिङ्गो वायुरित्युक्तं तथाच कथमेतदित्यत आह ।

दृष्टं हि लिङ्गं यत्न प्रत्यक्षेण व्याप्तिर्यत्तदुच्यते यथा धूमो-
ऽम्बोः, वायुसन्निकर्षे च वायुना सहाविनाभावे प्रत्यक्षं नास्ति न हि
भवति यो य स्वर्गकम्पादिमान् स वायुरिति कस्यचित् प्रत्यक्ष
वायोरेवाप्रत्यक्षत्वादत एव तादृशं प्रत्यक्षमृहीतव्याप्तिर्न लिङ्गं नास्तौ
त्वर्थः ॥ १५ ॥

* सामान्यतो दृष्टाञ्जाविशेषः ॥ १६ ॥ *

तर्हि वायोरनुमानमेव कथमित्यत उक्तमेव द्रष्टवित्तुमाह ।

अनुमानं हि त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टञ्च । तथा-
चाद्यमनुभूयमानस्वर्गः क्वचिदाश्रितः स्वर्गत्वात् गुणत्ववद्देति सामान्य-
तोदृष्टादेवेतरबाधसङ्गतात् अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं सिध्यती-
त्यर्थः । मतं तर्हि केवलव्यतिरेकियेति चेत् इतरबाधानन्तरं यत्न

सामान्यतो दृष्टं प्रवृत्तं ते तत्राष्टद्रव्यानाश्रितत्वं पञ्चविशेषण सिद्ध-
मादाय अष्टद्रव्यानाश्रितोऽयं स्वर्गः कृषिदाश्रित इति प्रतिज्ञार्थो-
ऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमनादाय न पर्यवस्यतीति-प्रतीत्यर्थपर्य-
वसन्नतयाऽन्वयिन एव तत्त्वितिः । यत्न तु पूर्वमेव बाधावतारात्
सामान्यतो दृष्टं तत्र प्रतीत्यर्थपर्यवसानात् केवलव्यतिरेकीत्यभ्युपग-
मात् । प्रकारार्थं केवलव्यतिरेकीति तु तुच्छमेव । उक्तस्यैव प्रका-
रस्यान्वयिन एवोपस्थितेः व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति-
निवमस्त्वप्रामाणिकः सामर्थ्याविशेषसाच्चिव्यात् प्रकारान्तरभानस्यापि
सम्भवात् ॥ १६ ॥

* तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥ *

ननु चाविशेष इति वायुरयमित्वाकाराऽनुमितिर्न भवति किन्त्व-
ष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेनैव प्रकारेणेति विवक्षितं यदि, तदा तस्य
द्रव्यस्य वायुसञ्चायां किं सानमत'व्याह ।

यस्माद्विधेपाकारेण नानुमितिः तस्माद्वायुरिति नाम आग-
मिकम्, आगमो वेदः ततः सिद्धमित्यर्थः "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता"
"वायव्यं श्रेत कामलमालभेत" "वायुश्च सर्ववर्षोऽय सर्वगन्धवहः
शुचिः" इत्यादि-विभिन्नोपनीभूतार्थवादादेव वायुसञ्चाधिमतः । यथा

"यच्च दुःखेन सम्बन्धं न च पस्तमनन्तरम्" ।

इत्याद्यर्थवादात् स्वर्गसञ्चायाः ।

"वसन्ते सर्वशस्त्रानां जायते प्रवशातवम् ।

मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कृषिणशशानः" ॥

इत्यथवादात् यवसञ्चायाः, "अम्बुजो वेतसः" इत्यर्थवादात् वेत-
ससञ्चायाः । "वराहं मावोऽनुधावन्ति" इत्यर्थवादात् वराहसं-
ज्ञायाः, अन्यथा "स्वर्गकाशो यजेत" इत्यादौ विशिष्टद्रव्यानुपस्थितौ
यागादिषु स्वर्गाधिनां प्रवृत्तिर्न स्यात् न स्याच्च "यवमवचरुर्भवति"
"वैतसे ऋटे प्राजापत्यं धिनोति" "गराही चोपानत्" इत्यादौ
क्लेच्छप्रसिद्धिभ्रुरुध्य प्रवृत्त्यनध्यवसायः, क्लेच्छा हि यववराहवेतस-

शब्दान् कङ्कुवायसजम्बुषु प्रयुञ्जते तथाचाधेवादमन्तरेण सञ्ज्ञः
 खाटित्वागनादेन तत्तदर्थप्रतीतिरिति भावः नाममात्रभागमिकं द्रव्य-
 सिद्धिस्तु सामान्यतो दृष्टादेव ॥ १७ ॥

सञ्ज्ञा कर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥

एव वायुप्रकरणं समाप्य तत् किञ्चिन्नादिजलित-दित्यडदित्यसञ्ज्ञा-
 वत् वायुसञ्ज्ञापीत्यागमस्य सर्वत्रप्रणोतत्वसुपपादयन् औपोद्वातिकमोक्ष-
 रप्रकरणसारिभूमान आह ।

तद्यद्ः स्वर्णाः लिङ्गव्यवच्छेदार्थः सञ्ज्ञा नाम कर्म कार्यं चित्वादि,
 तदुभयसङ्गद्विशिष्टानाम् ईश्वर-महर्षोऽपि सत्त्वेऽपि लिङ्गम् ॥ १८ ॥

* प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् सञ्ज्ञाकर्मणः ॥ १९ ॥ ^

कथमेतदित्यत आह ।

अत्रापि सञ्ज्ञा च कर्म चेति समाहारद्वन्वादेकवद्भावः सञ्ज्ञाकर्तुर्ज-
 मत्कर्तुश्चाभेदसूचनार्थः । तथाहि यस्य रुगोर्वादायः प्रत्यक्षाः स
 एव तत्र स्वर्णापूर्वादि सञ्ज्ञाः कर्तुमीष्टे प्रत्यक्षे चैतन्मैत्रादिपिण्डे पित्रा-
 देश्चैतन्मैत्रादिषु सञ्ज्ञानिवेशनवत् एतच्च घटपटादिसञ्ज्ञानिवेशनमपि ईश्व-
 रसङ्केताधीनमेव यः शब्दो यत्रेश्वरेण सङ्केतितः स तत्र साधुः यथा
 या काचित्तोषाधिर्नकुलदङ्गाप्रसृष्टा सा सर्वाऽपि सर्पविषं हन्तीत्येता-
 दृशी सञ्ज्ञा अस्मदादिपिशिष्टानां लिङ्गमनुभायकं याऽपि मैत्रादि सञ्ज्ञा
 पित्रा पुत्रे क्रियते साऽपि “द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्”
 इत्यादि-विधिना नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथाच सिद्धं सञ्ज्ञाया ईश्वरलिङ्ग-
 त्वम् । एवं क्मापि कार्यमपीश्वरे लिङ्गं तथाहि चित्वादिकं सकर्तृक
 कार्यत्वात् घटवदिति अत्र यद्यपि शरीराजन्तं जन्यं वा जन्यप्रत्यक्षा-
 जन्यं जन्यं वा सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वेन विवादाध्यासितं वा सन्दिह्यमान-
 कर्तृकत्वं वा चित्वादित्वेन न विवक्षितम् अदृष्टद्वारा चित्वादेरपि जन्य-
 प्रवृत्तजन्यत्वात् विवादसन्देहयोश्चातिप्रसक्तत्वेन प्रवृत्तानवच्छेदकत्वात्
 किञ्च सकर्तृकत्वमपि यदि कतिमञ्जन्यत्वं तदाऽस्मदादिना सिद्धमा-
 धनम् अस्मदादिश्रुतेर्यददृष्टद्वारा चित्वादिजनकत्वात् उपादानगोचर-

कृतिमञ्जन्यत्वेऽपि तथा, अस्मदादिकृतेरपि किञ्चिदुपादानगोचरत्वात्, कार्यत्वमपि यदि प्रागभावप्रतिबोगित्वं तदा ध्वंशे व्यभिचार इति तथापि विरतिः सकर्तृका कार्यत्वात् अत्र च सकर्तृकत्वमदृष्टाद्वारक-कृतिमञ्जन्यत्वं कार्यत्वञ्च प्रागभावायच्छिन्नसत्ताप्रतियोगित्वं नचाङ्गु-रादौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं साध्याभावनिश्चये हेतुसदसत्त्वसन्देहे सन्दि-ग्धानैकान्तिकत्वस्य दोषत्वात् अन्यथा सकृच्चानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्, न च पक्षातिरिक्ते दोषोऽयमिति वाच्यं राजाशापत्तेः नञि दोषस्याखं मञ्जिमा यत् पक्षं नाक्रामति तस्मादङ्गुरस्फुरणदशायां निश्चितव्याप्ति-केन हेतुना तत्र साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् क्व सन्दिग्धानैकान्तिकता तद-स्फुरणदशायान्तु सुतरामिति संक्षेपः ॥ १८ ॥

निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् ॥ २० ॥ *

एवं सूत्राभ्यामीश्वरप्रकरणं समाप्त्याकाशप्रकरणमारिभूमान-
व्याह ।

इतिशब्दः प्रकारार्थः उत्तरेपथादीन्वपि कर्माणि संगृह्णाति
स्वर्गवद्द्रव्यसञ्चारो निष्क्रमणं प्रवेशनञ्च तदकार्यस्याकाशस्य लिङ्गमिति
साङ्गत्याः ॥ २० ॥

* तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥ *

तदेतद्द्रुपयितुमाह ।

निष्क्रमणप्रवेशनादिकर्म न तावत् समवायिकारणतया आकाश-
मनुभापयति कर्मण एकद्रव्यत्वात् एकमात्रमूर्त्तसमवायिकारणकत्वात्
न कर्माणि व्यासञ्चष्टतीत्युक्तं न वाऽमूर्त्तं ष्टतीति ॥ २१ ॥

* कारणान्तरानुकृष्टिर्वैधर्म्याच्च ॥ २२ ॥ *

ननु चासमवायिकारणतयैवाकाशमनुभापयिष्यति निष्क्रमणप्रवे-
शनादीन्त व्याह ।

अनुकृष्टिर्वैधर्म्यम् अनुकल्पप्रते प्राप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या, कारणान्-
तरस्य असमवायिकारणस्य याऽनुकृष्टिर्वैधर्म्यं तद्वैधर्म्यादित्यर्थः ।

द्रव्यत्वावदसमवायिकारणं न भवत्येव असमवायिकारणता च कारणौ-
कार्यप्रत्यासत्त्या कार्यौ कार्यप्रत्यासत्त्या च, प्रथमा तन्तुरुपायां पटरूपं
प्रति, इवञ्चासमवायिकारणता भङ्गतीति संज्ञा लभते गुरुप्रतिपत्ति-
कत्वात्, द्वितीया च यथा व्यात्मनःसंयोगस्य ज्ञानादिकं प्रति, इयं
ञ्चासमवायिकारणता लप्सीति संज्ञा लभते लघुप्रतिपत्तिकत्वात्, व्याका-
शस्य तु निष्क्रमणप्रवेशनादौ कर्मणि न समवायिकारणता नाप्यसम-
वायिकारणता तथाच न च कर्माकाशसत्त्वे लिङ्गमिति ॥ २२ ॥

* सवीगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥ *

ननु निमित्तकारणमस्तु कर्मण्याकाशम्, दृश्यते ह्याकाशे पक्षि-
काण्डादीना सञ्चरणमत आह ।

मूर्त्तसंयोगेन कर्मकारणस्य वेगगुरुत्वादेः प्रतिबन्धात् कर्मणो-
ऽभावोऽनुत्पादो न त्वाकाशाभावात् तस्य व्यापकत्वात्, तस्मादाकाशा-
न्वयोऽन्वयानिहै एव नाकाशनिमित्ता साधयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

* कारणगुणपूर्वकः कार्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥ *

एवं साङ्गमते दूषिते शब्दमाकाशे लिङ्गमुपपादयिष्यन् पर-
शेषानुमानाय पीठसारचयन्नाह ।

पृथिव्यादिब्रह्मणे कार्ये ये विशेषगुणा रूपाद्यस्ते कारणगुण-
पूर्वका दृष्टाः शब्दोऽपि विशेषगुणः जातिमत्त्व सति वाङ्मैकेन्द्रिय-
मात्रस्याज्ञत्वात् रूपादिवत् तथाच तादृशं कार्यं नोपलभ्यते यत्र
कारणगुणपूर्वकः शब्दः स्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥

* कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥ *

ननु वीणावेषुन्दङ्कशङ्खपटहादौ कार्ये शब्द उपलभ्यते तथाच
तत्कारणगुणपूर्वकः स्यादन आह ।

भवेदेवं यथा तन्तुकपाखादिषु रूपरसाद्यनुभूयते तत्त्वजातीवञ्च
रूपरसाद्यन्तरं पटघटादावुपलभ्यते तथा वीणावेषुन्दङ्काद्यवयवेषु
यः शब्द उपलब्धस्तत्त्वजातीवञ्चेत् वीणावेषुन्दङ्काद्यवयविन्दु उपलभ्यते

न चेवम्, प्रत्युत निःशब्देरेवास्ववैधीं चाद्यारम्भदर्शनात् नो रूपैस्तु तन्तु-
कपरत्वादिभिः पटपटाद्यारम्भस्यादर्शनात् किञ्च वदि शब्दः स्वर्गवता
विशेषगुणः स्यात् तदा तत्र तार-तारतर-मन्द-मन्दतरादिभावो नानु-
भूयते नञ्चोकास्वव्याप्तिता रूपादयो वैचित्थिंश्चानुभूयन्ते तस्माच्च स्वर्ग-
वदिशेषगुणः शब्दः ॥ २५ ॥

* परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनो-
गुणः ॥ २६ ॥ *

नन्वात्मगुणो मनोगुणो वा शब्दो भविष्यतीत्यत आह ।

शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखी वते जाने इच्छामी-
त्यादिवत् अहं पूर्णं अहं वाद्ये अहं शब्दवानित्यादि भीः स्यात् नत्व-
वमस्ति, किन्तु शङ्खः पूर्णं ते, वीणा वाद्यते इति प्रतीयन्ति लौकिक-
काः । किञ्च शब्दो नात्मगुणः वाद्येन्द्रियपाञ्चत्वात् रूपादिवत्, अपि
च शब्दो यद्यात्मयोग्यविशेषगुणः स्यादधिरेषाम्युपलभ्येत दुःखादि-
वत् तस्मात् सुष्ठूक्तं परत्र समवायादिति, अमनोगुणत्वे हेतुमाह
प्रत्यक्षत्वादिति नात्ममनोगुण इति समासे कर्तव्ये यदसमासकरणं
तेन तल्लयन्यावतया प्रत्यक्षत्वादित्यनेनैव हेतुना दिक्काशयोरेपि
गुणत्व शब्दस्य प्रतिषिद्धमिति सूचितम् ॥ २६ ॥

* परिशेषात्किञ्चमाकाशस्य ॥ २७ ॥ *

वदर्धमयं परिशेषस्तदाह ।

शब्द इति शेषः । अत्रापि शब्दः कश्चिदाश्रितो गुणत्वात् रूपा-
दिवदिति सामान्यतोदृष्टादृष्टव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । गुणश्चायं
वाद्येन्द्रियपाञ्चजातीयत्वात् रूपादिवत् अनित्यत्वे सति विभुसमवेत-
त्वात् ज्ञानादिवत् अनित्यत्वञ्च साधयिष्यते । परिशेषसिद्धस्य द्रव्य-
स्वावयवकल्पनायां प्रमाणाभावाच्चित्यत्वं सर्वत्र शब्दोपलब्धेर्निभु-
त्वम् ॥ २७ ॥

* द्रव्यत्वनित्यत्वे मायुना व्याख्याते ॥ २८ ॥ *

शब्दलिङ्गस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वनिष्कृते अतिदेशेन साधयन्नाह ।
 अद्रव्यवत्त्वाद्यथा वायवेर्निष्कृतं तथाकाशस्यापि, सुखवत्त्वाद् यथा
 वायोर्द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ २८ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ २९ ॥ *

तत् किं बहून्याकाशानि एकमेव वेत्सत आह ।
 व्याख्यातमिति विपरिचयतेनान्तरः । भावः सत्ता वा यथैका
 तथाकाशमप्येकमेवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

* शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥ ३० ॥ *

नन्वनुगतप्रत्यय-सङ्घिन्ना सत्ताया एकत्वं सिद्धम् आकाशे कथ-
 मेकत्वं तद्दृष्टान्तेन सिद्धप्रतीत्यत आह ।

तत्त्वमाकाशस्य सिद्धमित्यर्थः वैभवे सति सर्वेषां शब्दानां तदेका-
 न्यतयैवोपपत्तावाश्रयान्तरकल्पनाया कल्पनागौरवप्रसङ्गः अन्यदपि
 यदाकाशं कल्पनीयं तत्रापि शब्द एव लिङ्गं तत्राविशिष्टं न च
 विशेषसाधकं भेदसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति, आत्मनं यद्यपि ज्ञानादिक-
 मविशिष्टमेव लिङ्गं तथापि व्यवस्थातो लिङ्गान्तरादात्मनानात्वसिद्धि-
 रिति यच्छते ॥ ३० ॥

* तदनुविधानादेकपृथक्त्वञ्चेति ॥ ३१ ॥ *

नन्वाकाशस्य एकत्वं तावदस्य, वैभवात् परममहत्त्वमप्यस्य, शब्दा-
 समवायिकारणत्वात् संयोगविभागावपि स्याताम् एकपृथक्त्वं कथमत
 आह ।

नियमेनैकपृथक्त्वमेकत्वमनुविधत्ते इत्येकपृथक्त्वसिद्धिः, इति-
 राङ्गिकपरिसमाप्तौ मानसप्रत्यक्षाविषयविशेषगुणवद्द्रव्यत्वस्यैवमाङ्गि-
 कार्थः । तेन पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकाशावां प्रसङ्गत ईशरात्मनश्च लक्ष्य-
 मस्मिन्नाङ्गिके तेन चतुर्दशगुणवती पृथिवी ते च गुणा रूपरसगन्ध-
 स्पर्शसङ्क्रापरिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसं-
 स्काराः । तावन्त एव गन्धमप्यास्य स्नेहेन सहापाश्च । एत एव रस-

गन्धस्त्रेहगुरुत्वान्यपास्य तेजसः । मन्त्ररसरूपगुरुत्वस्त्रेहद्रवत्वान्यपास्य
वायोः । शब्देन सङ्घ सङ्घरादिपञ्चगुणवत्त्वमाकाशस्य । सङ्घरादिपञ्च-
कमात्मं दिक्कालयोः । परत्वापरत्ववेगसहितं सङ्घरादिपञ्चकं
मनसः । सङ्घरादिपञ्चकं चानेच्छामयत्नाश्चेत्तरस्य ॥ ३१ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रतोपस्थारे द्वितीयाध्याय-
स्याद्याह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावो
लभ्ये गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥ *

इदानीं भूतानां लक्षणाणि गन्धादीनि परोचिच्छिष्टगन्धादीनां
स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयन्नाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शा यत्र कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र स्वाभा-
विकाः सन्तो लक्ष्यतामुपयन्ति नान्यथा नहि समीरस्थे उपलभ्यमानं
सौरभं शिखातले उपलभ्यमानं शैत्यं जले उपलभ्यमानमौष्ण्यं वा
लक्ष्यं भवति तदेतदाह पुष्पवस्त्रयोरिति नहि कनककेतकीकुसुमसन्नि-
कृष्टे वाससि कनककेतकीसौरभमुपलभ्यमानं वाससः । नहि वाससः
कारणगुणप्रक्रमेण तद्रूपज्ञम्, किन्तुहि कनककेतकीसन्निधानादौपा-
धिकं नहि वस्त्रे गन्धाभावे केतकीगन्धाभावो लिङ्गम् । किं लिङ्गमत
उक्तं गुणान्तराप्रादुर्भाव इति गुणान्तरात् कारणगुणात् अप्रादुर्भा-
वोऽनुत्पत्तिः यदि हि वस्त्रे यो गन्ध उपलभ्यते स तस्य स्वाभाविकः
स्यात्तदा तदवयवेषु तन्तुषु केतकीसन्निकर्षात् पूर्वं तत्र वस्त्रे चोपल-
भ्येत न चैवमित्यर्थः तथाच विधादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः
तदवयवगुणाजन्यविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्सादिवत् ॥ १ ॥

* व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥ *

स्वाभाविकं गन्धं पृथिव्या लक्षणमाह ।

पृथिव्यां व्यवस्थितोऽयोगान्ययोगाभ्या परिच्छिन्नः समानासमानजातीयव्यवर्तकतया गन्धो लक्षणमित्यर्थः भवति हि पृथिवी गन्धवत्त्वे, पृथिव्यैव गन्धवतीति, तदेवं समानजातीयेभ्यो जलाद्यष्टभ्योऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिपञ्चभ्यो व्यावर्तकः स्वाभाविकः पृथिव्यां गन्ध इति व्यवस्थितम् ॥ २ ॥

* एतेनोष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥ *

• गन्धस्य स्वाभाविकत्वव्यवस्थापनप्रकारसुष्णतायां तेजोलक्षणेऽप्यतिदिशन्नाह ।

अवादिष्वक्षणे शैत्यादावप्ययमतिदेशो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

* तेजस उष्णता ॥ ४ ॥ *

तेजोलक्षणं परीक्षते ।

स्वाभाविक्युष्णता तेजोलक्षणमित्यर्थः रूपमपि शुक्लभास्वरसुषुप्तपश्यते ॥ ४ ॥

* अप्सु शीतता ॥ ५ ॥ *

अपां लक्षणं परीक्षते ।

स्वाभाविकी शीतता अपां लक्षणमित्यर्थः । तथाच शिलातल-श्रीखण्डादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । शीततया रूपरसावप्युक्तलक्षणौ ज्ञेयं सांख्यिकद्रवत्वज्ञोपलक्षयति । ननु उद्देशलक्षणक्रमभङ्गः कुत इति चेन्न तेजःस्पर्शस्य पृथिवीजलस्पर्शयोरभिभावकत्वसूचनाय, तयोर्मध्ये तेजःपरीक्षाया उक्तत्वात् वायुपरीक्षासूचनार्थं वा क्रमलङ्घनं तथाचापाकजासुष्णाशीतस्पर्शो वायोः स्वाभाविकः सन् लक्षणमित्युक्तो-चमिति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

* अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललि-
ङ्गानि ॥ ६ ॥ *

तदेवं कारणगुणपूर्वकाः स्वर्यवतां विशेषगुणाः गन्धादयः
पृथिव्यादीनां लक्षणातीत्युक्तम् इदानीं क्रमप्राप्तं काललक्षणप्रकरण-
सारमसाध आह ।

इतिकारो ज्ञानप्रकारपरः प्रत्येकमभिसम्बध्यते तथाचापरमिति-
प्रत्ययो युगपदितिप्रत्ययः चिरमितिप्रत्ययः क्षिप्रमितिप्रत्ययः काल-
लिङ्गानीत्यर्थः । अपरस्मिन्नपरमित्यनेन परस्मिन् परमित्यपि द्रष्टव्यं
तेनायमर्थः बहुतरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मनि स्वविरे युगानमवधिं
कृत्वा परत्वसुप्तद्यते तच्च परत्वमसमवायिकारणसापेक्षम्, न च रूपा-
द्यसमवायिकारण व्यभिचारात् त्रयाणां गन्धादीनां वायौ परत्वाह-
त्याटकत्वात् स्वर्यस्वाप्युष्मादिभेदेन भिन्नस्य प्रत्येकं व्यभिचारात् न
चावच्छिन्नपरिमाणं तथा तस्य विजातीयानारम्भकत्वात् तपनपरि-
स्सन्दानाञ्च व्यधिकरणत्वात् तदवच्छिन्नद्रव्यसंयोग एवासमवायिकारणं
परिशिष्यते तच्च द्रव्यं पितृहृत्सार्त्तं गृहोभयसंयुक्तं विभु स्यात् आकाशस्य
तत्स्वाभाव्यकल्पने क्वचित्पि भेर्यं भिषातात् सर्वभेरीषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः
तथाच कालस्यैव सार्त्तं गृहसंयुक्तस्य पितृहृत्संयोगः परत्वासमवायि-
कारणं काल एव सार्त्तं गृहक्रियोपनायकः आत्मनश्च द्रव्यान्तरधर्मेषु
द्रव्यान्तरावच्छेदाय स्वप्रत्यासत्त्यतिरिक्तसन्निकर्षाभिज्ञत्वात् अन्यथा वारा-
णसीस्थेन महारज्जनास्थिम्ना घाटलिपुत्रेऽपि स्फुटिकमशोरास्यस्य-
प्रसङ्गात् । कालस्य तु तत्स्वभावतयैव कल्पनादयमदोषः । कालेनापि
रागसंक्रमः कथं नेति चेत् निवृतक्रियोपनायकत्वेनैव तद्विज्ञेः एवं
स्वविरमवधिं कृत्वा यूनि अपरत्वोत्पत्तिर्निरूपणीया । युगपदिति
युगपज्जायन्ते युगपत्तिष्ठन्ति युगपत् कुर्वन्ति इत्यादि-प्रत्ययानाञ्च
एकस्मिन् काले एकस्यां सूर्यगतौ एकस्मिन् सूर्यगतवच्छिन्नकाले
इत्यर्थः, न चाप्राप्ता एव सूर्यगतवो विशेषणतामनुभवन्ति

स्वरूपप्रत्यासन्ना एव वाः, तस्मादेतादृशविशिष्टप्रत्ययान्वयानुपपत्त्या विशेषणप्रापकं यद् द्रव्यं स कालः ॥ ६ ॥

* द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥ *

ननु सिध्यत कालः, स तु नित्यो द्रव्य वेति न प्रमाणमत आह ।
यथा वायुपरमाणुगुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अद्रव्यद्रव्यत्वाच्च नित्यत्वं
तथा कालस्यापीत्यर्थः ॥ ७ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ ८ ॥ *

तथापि सन्तु बहवः काला इत्यत आह ।

व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः । चिरादिप्रत्ययानां काल-
लिङ्गानां सर्वत्राविशेषः दनेकत्वेऽप्यात्मनामिव विशेषलिङ्गाभावात्
सत्तावदेकत्वं कालस्यैत्यर्थः । नन्वेवं क्षणक्षयसङ्घर्षात्तद्विषयस्योरा-
त्प्रत्ययसत्त्वयनसंबन्धस्योरादिभेदेन भूयासः कालास्तत् कथमेक इति
चेन्न भेदभानस्य उपाधिनित्यनन्तत्वात् यथा एक एव स्फटिककण्ठि-
र्जवातापिञ्जाद्युपाधुपरागेण भिन्न इव भासते तथैक एव कालः
सूर्यस्यन्दाद्यवच्छेदभेदेन तत्तत्कार्यावच्छेदभेदेन च भिन्न इव भासते
इत्यभ्युपगमात् तथाच कालोपाध्यव्यापकः कालोपाधिः, साधेयकादा-
चित्काभावप्रतियोग्यनाधारः कालो वा क्षणः प्रतिक्षण कस्यचिदु-
त्पत्तेः कस्यचिद्विनाशादेतदध्यवसेयम् । क्षणद्वयञ्च खण इत्याद्यागम-
प्रसिद्धम् । ननु तथाप्यनीतानागतवर्तमानभेदेन कालत्रयमस्तु श्रूयते
हि “त्रैकाल्यस्युपावर्तते” “त्रैकाल्यासिद्धिः” इत्यादीति चेन्न वस्तु-
तत्प्रागभावतत्प्रध्वंसावच्छेदेन त्रैकाल्यव्यवहारात् येन हि वस्तुना यः
कालोऽवच्छिद्यते स तस्य वर्तमानः यत्प्रागभावेन यः कालोऽवच्छिद्यते
स तस्य भविष्यत्कालः यत्प्रध्वंसेन यः कालोऽवच्छिद्यते स तस्याती-
तकालः तथाचावच्छेदकत्रित्वाधीनः कालत्रित्वव्यवहारः ॥ ८ ॥

* नित्येषभावादनित्येषु भावात् कारणे काला-
स्येति ॥ ९ ॥ *

इदानीं सर्वैरत्यन्तमतं कालः कारणमित्याह ।

इतिप्रदो हेतो इति हेतोः कारणे सर्वोत्पत्तिमत्कारणे काब
इत्याख्या । हेतुनाञ्च नित्येष्वभावात् अनित्येषु भावादिति नित्येषु
आकाशादिषु युगपज्जातः चिरं जातः क्षिप्रं जातः इदानीं जातः
दिवा जातः रात्रौ जात इत्यादिप्रत्यवस्थाभावात् अनित्येषु षटपटा-
दिषु योगपद्यादिप्रत्ययानां भावात् अन्वव्यतिरेकाभ्यां कारणं काब
इत्यर्थः न केवलं योगपद्यादिप्रत्ययवजात काबस्य सर्वोत्पत्तिमन्नि-
त्तकारणत्वम् अपि तु पुष्पफलादीनां हैमन्तिकवासन्तिकप्राग्भेखादि-
संज्ञानवाद्येतदध्यवसेयम् ॥ ८ ॥

* इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् ॥ १० ॥ *

काबलिङ्गप्रकरणं समाप्य इदानीं दिग्बिङ्गप्रकरणमारभस्याथ
आह ।

दिश इदं दिक्ष्वं दिगनुभापकम् इतोऽत्यतरसंयुक्तसंयोगान्त्रया-
दिद् बहुतरसंयुक्तसंयोगाधिकरण परम् इतच्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वा-
धिकरणादिदं संयुक्तसंयोगात्पीयस्त्वाधिकरणमपरमिति नियतदिग्दे-
शयोः समानकाबयोः पिण्डयोर्व्यतो द्रव्याङ्गवति सा दिगित्यर्थः ।
न हि तादृशं द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्तसंयोगानात्पीयसां वा पि-
ण्डयोर्पनायकमन्यदस्ति न च तदुपनयमन्तरेण तत्तद्विशिष्टबुद्धिः न
च तामन्तरेण परत्वापरत्वयोस्त्यक्तिः न च तदुत्पत्तिं विना तद्विशि-
ष्टप्रत्ययव्यवहारो । न च काब एव संयोगोपनायकोऽस्तु किं द्रव्या-
न्तरेण्येति वाच्यं काबस्य नियतक्रियोपनायकत्वेनैव सिद्धेः, अनियत-
परधर्मोपनायकत्वकल्पनायान्तु काशीरकुङ्कुमपङ्कुरागं काशाटका-
मिनीकुचकलसं प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनीरपि तथा परधर्मोपसंक्राम-
कत्वे स एव प्रसङ्गः, दिशस्तु नियतपरधर्मोपसंक्रामकतयैव सिद्धत्वा
ज्ञातिप्रसङ्गः एवञ्च क्रियोपनायकात् काबात् संयोगोपनायिका दिक्
पृथगेव । किञ्चास्मात् पूर्वमिदम् अस्माद्दक्षिणमिदम् अस्मात्पश्चिम-
मिदम् अस्मादुत्तरमिदम् अस्माद्दक्षिणपूर्वमिदम् अस्माद्दक्षिणपश्चिम-
मिदम् अस्मात्पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तरपूर्वमिदम् अस्मादधस्तादिदम्

अस्मादुपरिष्ठादिदम् इत्येते प्रत्यया इत इदमित्यनेन संघट्टिताः
 एतेषां प्रत्ययाना निमित्तान्तरासम्भवात्, किञ्च नियतोपाध्युच्चायकः
 कालः अनियतोपाध्युच्चायिका दिक्, भवति हि यदमेक्षया यो वर्त्त-
 मानः स तदमेक्षया वर्त्तमान एव, दिगुपाधौ तु नैवं नियमः यं
 प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्तस्याः प्रतीचीत्वात् एवमुदीच्यादि-
 क्षदि वाच्यम्, यदमेक्षया सूर्योद्वाचसन्निति या दिक् सा तद-
 मेक्षया प्राची यदमेक्षया सूर्यास्ताचसन्निति या दिक् सा तदमे-
 क्षया प्रतीची, सन्निधानन्तु संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं ते च सूर्यसंयोगा
 अल्पीयासो भूयासो वा दिगुपनेवाः । एवं प्राच्यभिमुखपुरुषवास-
 प्रदेशावच्छिन्ना दिगुदीची, तादृशपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक्
 दक्षिणा, वामत्वदक्षिणत्वे तु शरोरावयववृत्तिजातिविशेषौ । गुरुत्वा-
 समवायिकारणकक्रियाजन्यसयोगाश्रयोदिक् अधः । अष्टवटाल-
 संयोगजन्याभिक्रियाजन्यसयोगाश्रयोदिगूह्वी एवञ्चेन्द्राग्निवमनिर्गत-
 वरुणवायुसोमेशाननागब्रह्माधिष्ठानोपलक्षिता दश दिश इति व्यप-
 देशान्तरं प्राच्यादिव्यपदेशात् ॥ १० ॥

* द्रव्यत्वमित्येव वायुना व्याख्याते ॥ ११ ॥ *

दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह ।

गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम् अनान्त्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ १२ ॥ *

एकत्वमतिदिशन्नाह ।

दिग्लिङ्गाविशेषादिशेषलिङ्गाभावाच्च सत्त्वावदेकत्वं तदनुविधा-
 नादेकपृथक्त्वम् ॥ १२ ॥

* कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥ *

ननु यद्येकैव दिक् कथं तर्हि दश दिश इति प्रतीतिव्यवहार-
 विलत आह ।

कार्यविशेषः कार्यभेदस्तेन नानात्वोपचार इत्यर्थः ॥ १३ ॥

* आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाह्नविष्यतो भूताच्च प्राची ॥ १४ ॥ *

तमेव कार्यभेदं दर्शयन्नाह ।

प्राक् अस्या सविता अश्रुतीति प्राची तथाच यस्यां दिशि मेरु-
प्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथमं सयोगो भूतपूर्वो भविष्यन्
वा भवन् वा सा टिक् प्राची अत्र पुरुषाभिसन्धिभेदमाश्रित्य काबलियो-
पर्यनम्, भवति हि कस्यचित्पूर्वेद्युः प्रातरस्या दिशि आदित्यसयोगः
प्रथमं वृत्त इतीयं प्राचीति प्राचीव्यवहारः कस्यचिदपरेद्युरस्याम् आदि-
त्यसंयोगः प्रथमं भावीत्यभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः कस्यचिदिदानीम्
अस्याम् आदित्यसंयोगो भवन्नस्तोर्त्वाभिसन्धाय प्राचीव्यवहारः भूतादिति
आदिकर्मणि क्लप्रत्ययः तेनाभिसन्धेरनियमात् यदाप्यादित्यसंयोगो
नास्ति रात्रौ मध्याह्नादौ वा तत्रापि प्राचीव्यवहारानुमनः सिध्यती-
ति भावः ॥ १४ ॥

* तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च ॥ १५ ॥ *

दिगन्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह ।

तद्भदेव दक्षिणदिग्वात्ति नगादिना सहादित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाह्नवि-
ष्यतो भूताद्वा दक्षिणाव्यवहारः एवं प्रतीच्युदीच्योरपि व्यवहार
उच्चेवः । वामत्वदक्षिणत्वे निरुक्ते एव ॥ १५ ॥

* एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि, ॥ १६ ॥ *

दिगन्तरालव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह ।

प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्षणसाङ्ख्येण दक्षिणपूर्वा दिगिति व्यव-
हारः एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरा उत्तरपूर्वेत्युच्यन् एते चादित्य-
संयोगा वेन विभुना द्रव्येषोपनीयन्ते सा दिगिति कषादरहस्ये
व्युत्पादितं विस्तरतः ॥ १६ ॥

* सामान्यप्रत्यचादिशेषाप्रत्यचादिशेषस्मृतेश्च संश-
यः ॥ १७ ॥ *

अत्रापि भूतानां रूपादीनि लक्षणानि कारकगुणपूर्वकतया

तान्त्रिकानि अन्यथात्वोपाधिकानीति व्यवस्थितं पूर्वमेव, विशेषगुण-
न्यून्यविभुलिङ्गोक्तम् इदानीमाकाशस्य लिङ्गं शब्दः परीक्षणीयः
बन्ति चात्र तान्त्रिकाणां विप्रतिपत्तयः, केचिच्छब्दं द्रव्यमाचक्षते,
केचिद्गुणम्, गुणत्वे सत्यप्येके नित्यमाहुः अपरे त्वनित्यम्, अन्ये तु
शब्देऽपि स्फोटारूपं शब्दान्तरमाहुः । तदत्र परीक्षाभारभसायः
परीक्षाप्रथमाङ्गं सशयमेव तावच्छ्रवणतः कारणतश्च व्यन्यापयन्नाह ।

सामान्यप्रत्यक्षादिति सामान्यवतो धर्मिणः प्रत्यक्षात् यदृष्यात्
मद्वन्द्वोपात्, विशेषप्रत्यक्षादिति विशेषस्य परस्परव्यावर्तकस्य धर्मस्य
वक्रकोटरादेः शिरःपाण्ड्यादेश्चाप्रत्यक्षादयदृष्यात् विशेषसूत्रेः विशेष-
स्य कोटिद्वयस्य स्थाणुत्वगुरुप्रत्यक्षक्षणस्य शरणात् शरण्यमापि यदृष्य-
परं क्वचिदनुभूयमानधर्मयोरपि कोटित्वात् चकाराददृष्टादेः संशय-
कारणस्य संयुक्तं, असाधारणो धर्मोऽनध्यवसायात्मकज्ञानजनक इति
नोक्तः, यद्वा असाधारणस्यापि व्यावृत्तिद्वारा कारणत्व सपक्षविपक्ष-
व्यावृत्तिः साधारणधर्म एवेति नोक्तः, विप्रतिपत्तिरपि विरुद्धप्रतिपत्ति-
इत्यजन्मं वाक्यद्वयं शब्दो नित्य इत्यपरं तदुभयं तदुभयजन्मञ्च ज्ञान-
इयमयुगपद्भावित्वात् सम्भूय न सशयकमतस्तत्र शब्दत्वादिरसाधारणं,
असत्त्वमेवत्वादि साधारणो वा धर्मः सशयक इति पृथङ्नोक्ता
समानतन्त्रे गौतमीयेऽनध्यवसायज्ञानस्थानभ्युपगमात् असाधारणो धर्मः
संशयकारणत्वेनोक्तः विप्रतिपत्तेर्विरुद्धवाक्यद्वयस्यान्वयव्यतिरेकशालि-
तया संशयकारणत्वसुक्तम्, न्यायभाष्ये च उपलभ्यमानत्वं यत् संशय-
कारणसुक्तं सदप्युपलभ्यते असदप्युपलभ्यते इति उपलभ्यमानमिदं
सदसहेति यच्चानुपलभ्यमानत्वं सदपि नोपलभ्यते मूलककीलकादि,
असदपि नोपलभ्यते गगनारविन्दादि, तथाच पञ्चविधः संशय इति
तदेतत्सामान्यमेवेति सामान्यप्रत्यक्षादित्यनेनैव गतार्थम् । न्यायवा-
र्तिकेऽपि यत् कारणभेदेन सशये त्वित्यसुक्तं तदपि न सम्भवति व्यभि-
चारेण समानधर्मोदीना त्रयाणां कारणत्वस्यैवासम्भवात् न हि
दृष्टारणिसमिजन्यवद्भौ वैजात्यवद्वापि वैजात्यं कल्पनीयं संशयत्वा-
वच्छिन्नकार्यं प्रति समानधर्मत्वेनैव कारणतायाः कल्पनात्, यच्च

प्रधानविधिकोऽटित्वप्रधाननिषेधकोऽटित्वादि वैजात्यसक्तं तदननुगतत्वा-
च्चावच्छेदकं तथाच संशयो न त्रिविधो न वा पञ्चविधः किन्त्वेकविध
एव, प्रकारान्तरेण तु द्वैविध्यं सूत्रजदेव स्पष्टयति । ननु जिज्ञासा-
जनकज्ञानं संशय इति न लक्षणम् अन्वयवसायेऽपि गतत्वात्, संस्कार-
राजनकज्ञानं संशय इत्यपि निर्विकल्पकस्य धारण विधिष्टज्ञानत्वेन संश-
यस्यापि संस्कारजनकत्वात् । संशयत्वञ्च जातिरपि न लक्षणं धर्म्ये
संशयत्वाभावेन तद्व्ये तव्यात्वभावात् जातेश्चाव्याप्यष्टित्वानभ्युपगमात्
इति चेत् एकस्मिन् धर्मिण्य विरोधिनानाप्रकारकं ज्ञानं संशय इति
न लक्षणात् ॥ १७ ॥

* दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥ *

द्विविधः संशयो वद्विर्विषयकोऽन्तर्विषयकश्च वद्विर्विषयकोऽपि
दृश्यमानधर्मिकोऽदृश्यमानधर्मिकश्च तत्र दृश्यमानधर्मिको यथा, ऊर्जु-
त्वविधिष्टस्य धर्मिणो दर्शनात् व्ययं स्य ण्युः पुरुषो वेति, अदृश्यमान-
धर्मिको यथा अरण्ये भ्रूटाद्यन्तरिते गोगवयादिपिण्डे विषाणमात्र-
दर्शनात् व्ययं गौर्गणयो वेति वस्तुतस्तत्रापि विषाणधर्मिक एव सन्देहो
विषाणमिदं गोसम्बन्धि गवयसम्बन्धि वेति, विवक्षाभावात्तु द्वैविध्या-
भिधानम् । यत् सामान्यं संशयहेतुस्तदनेकत्वं दृष्टं संशयकम् एकत्वं
धर्मिण्य वा दृष्टं संशयहेतुरित्यत्र प्रथमा विधानाह ।

दृष्टमूर्ध्वत्वं संशयहेतुः दृष्टवदिति विप्रत्ययः तेन दृष्टाभ्यां स्थाणु-
पुरुषाभ्यां लुप्यं वर्तते पुरोवर्तिनि यदूर्ध्वत्वं तद्दृष्टं संशयहेतुरि-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

* यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च ॥ १९ ॥ *

एकधर्मिविषयं यद्दृष्टं तदुदाहरति ।

संशयहेतुरिति शेषः चकारः पुरोक्तससञ्चयार्थः अयथादृष्टत्वाद्दे-
तोर्थादृष्टनापि संशयकं यथा चैत्रो यथादृष्टः केशवान्, कालान्तरे
अयथादृष्टः केशविनाकतो दृष्ट इत्यर्थः । क्रमेण तत्रैव चैत्रे वस्त्रा-
दृतसक्तके दृष्टे सति भयति संशयश्चैत्रोऽयं सकेयो निष्केशो वेति,

तत्र हि चैतत्वं समानो धर्मः संशयकः स चैकत्रैव दृष्ट इत्यभिन्न एव धर्मिण्य दृष्टः संशयहेतुः ॥ १९ ॥

* विद्याऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥ *

उपलब्ध्यमानत्वं समानमेव धर्मं संशयकारणमाह ।

आन्तरसंशयो हि विद्याऽविद्याभ्यां भवति यथा भौहृत्तिकः
सस्यगादिशति चन्द्रोपरागादि, असस्यगपि, तत्र स्वज्ञाने संशयोऽस्य
जायते सस्यगादिष्टमसस्यग्वेति, यद्वा ज्ञानं हि क्वचिद्विद्या भवति
क्वचिच्चाविद्या अप्रमा भवति तथाच ज्ञायमानत्वात् सदिदमसहेति
संशयो जायते, पुनः संशयग्रहणमिहापि सामान्यप्रत्यक्षादेव संशयो
न तु निमित्तान्तरादिति सूचनार्थं तथाच “समानानेकधर्मोपपत्ते-
र्विप्रतिपत्तेरुपलब्धग्रहणप्रत्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः”
इति गौतमीये लक्षणे उपलब्धग्रहणप्रत्यव्यवस्थेत्यस्य पृथगेव संशय-
कारणत्वं कैचिदुक्तं तच्चिरस्तम् ॥ २० ॥

* श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥ *

एवं लक्षणतः स्वरूपतश्च परीक्षाप्रथमाङ्गं संशयं व्युत्पाद्य इदानीं
परीक्षाविषयं शब्दं धर्मिण्यं दर्शयन्नाह ।

श्रोत्रं ग्रहणं ग्रहणकरणं यस्य स श्रोत्रग्रहणः, अर्थ इति
धर्मोत्थर्थः तथाच शब्दइतिधर्मेषु श्रोत्रग्रहणेषु शब्दत्वतारत्वादियुग-
त्वसत्त्वादिषु नानिव्याप्तिः अर्थपटेन धर्मिपरेण जातिधर्मित्वम् अभि-
प्रोक्तम् अतः स्फोटनामा शब्दसमवेतः शब्दो नास्तीति सूचितम् ।
नन्वेकं पदम् एक वाक्यमिति प्रतीतिबलादवश्यं स्फोटोऽङ्गीकर्तव्यः
न हि बहुवर्णात्मके पदे बहुवर्णात्मके वा वाक्ये भवत्येकत्वप्रत्ययः,
स्फोट इति चार्थस्फुटोकरणाधीना सज्ञा, वर्णाणां प्रत्येकं तावदर्थ-
प्रत्ययाजनकत्वमेव, मिलनन्त्वेकवक्त्रुकाणामाशुतरविनाशिनामसम्भ्रमीति
स्फोटादेवार्थप्रत्ययः तज्ज्ञानमन्तरेणार्थस्फुटीभावाभावात्, स च
स्फोटी यद्यपि पदभावेनावस्थितेषु सर्वेष्वेव वर्णेषु तथापि चरमवर्णे
स्फुटीभवति । मैवं सङ्केतवद्दण्डत्वं पदत्वं यथाच सङ्केतबलादेव

पदादर्शप्रतीतो किं स्फोटेन वर्णानाम्बहूनामध्येकार्घप्रतिपादकत्वमेकं धर्मसमिप्रेत्वं एकं पदमिति भाक्तो व्यवहारः एवं वाक्येऽपि, यदि वर्णातिरिक्तः पदात्मा कश्चित् प्रत्यक्षतो षट्छेत् स्त्रीक्रियेतापि स्फोटः सोऽय स्फोटवादस्तुच्छत्वादुपेक्षितः सूत्रकता ॥ २१ ॥

* तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयथा दृष्ट-
त्वात् ॥ २२ ॥ *

तदेवं शब्दे धर्मिशब्दुपस्थिते गुणत्वे सत्येव तस्याकाशसिद्धत्वम्
अतो गुणत्वव्यवस्थापनाय त्रिकोटिकं संशयसुपपादयन्नाह ।

शब्दे संशय इति शेषः । शब्दे शब्दत्वं श्रोत्रप्राज्ञत्वं चोपलभ्यते,
तच्च तुल्यजातीयेषु त्रयोविंशतौ गुणेषु अर्थान्तरभूतेषु द्रव्येषु कर्मसु च
विशेषस्य व्याप्ततेः उभयथा उभयत्र दर्शनात् शब्दः किं गुणो द्रव्यं कर्म
वेति संशयं जनयति सामान्यविशेषसमायकोटिकत्वन्तु सत्त्वकारणवत्त्वा-
द्विवैधर्म्यदर्शनाच्च भवति, ननु चासाधारणधर्मस्थानध्यवसायजनकत्वात्
संशयजनकत्वं प्रतिषिद्धं शब्दत्वं श्रोत्रप्राज्ञत्वज्ञासाधारण एव धर्मः
कथं संशयं जनयिष्यतीति चेत्तत्त्वं व्याप्तितरस्य सजातीयसजातीय-
साधारणीति व्याप्ततेः साधारणस्यैव धर्मस्य संशयजनकत्वेनोक्तत्वात्
शब्दत्वप्रतियोगिकी व्याप्तित्तिः समानो धर्मः उभयगतव्याप्तित्तिप्रतियो-
मित्वच्च शब्दत्वसाधारण्यो धर्मः तदुक्तं विशेषसोभयथा दर्शनादिति
अत्र हि विशेषस्य व्याप्ततेरुभयत्र सजातीये विजातीये च दर्शनस्य
संशयहेतुत्वेनोपादानात् स च समान एव धर्म इति ॥ २२ ॥

* एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥ २३ ॥ *

तदेवं संशयं दृशयित्वा द्रव्यत्वकोटिव्युदासायाह ।

एकं द्रव्यं समवायि वस्य तदेकद्रव्यं द्रव्यञ्च किमप्येकद्रव्यसमवा-
यिकारणकं न भवतीति द्रव्यवैधर्म्याच्चायं शब्दो द्रव्यमित्यर्थः ॥ २३ ॥

* नापिकर्माऽचानुपत्वात् ॥ २४ ॥ *

ननु कर्मैकद्रव्यमेव तथाच शब्दः कर्म स्यादित्यत आह ।

प्रत्यक्षशब्दविषयकस्याचाक्षुषत्वात् चक्षुर्भिन्नवहिरिन्द्रियजन्य-
त्वादित्यर्थः तथाच शब्दत्वं न कर्मवृत्ति चाक्षुषप्रत्यक्षावृत्तिजातित्वात्
रसत्वादिवदिति भावः ॥ २४ ॥

* गुणस्य सतीऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् ॥ २५ ॥ *

ननु शब्दः कर्म आशुतरविनाशित्वात् उत्क्षेपणादिवदिति वेद-
त्वाह ।

अपवर्गः आशुनाशः स च गुणत्वेऽपि द्वित्वादिवदाशुभाषिना-
शकसन्निपाताधीन इति कर्मभिः साधर्म्यभावस्य न तु कर्मत्वमेव
त्वदुक्तहेतुराशुतरविनाशित्वस्य द्वित्वज्ञानस्यदुःखादिभिरनैकान्तिकत्व-
मिति भावः ॥ २५ ॥

* सती लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥ *

ननु सिध्यतु शब्दो गुणस्तथापि नासादाकाशलिङ्गम् आकाशं
हि तदाऽसुभाषयेत् यदि तस्य कार्यः स्यात् किन्तु नित्य एवायं
कदाचिदनुपलभ्यस्तु व्यञ्जकाभावप्रयुक्त इत्याशङ्क्याह ।

यदि हि उच्चारणात् प्रागूर्ध्वं शब्दः सत् स्यात् तदा सतीऽस्य
लिङ्गं प्रमाणात्तरं स्यात् न चाश्रयणदशायां शब्दसत्त्वे प्रमाणमस्ति
तस्मात् कार्यं एवायं न व्यङ्ग्य इति ॥ २६ ॥

* नित्यवैधर्म्यात् ॥ २७ ॥ *

इतश्च न व्यङ्ग्योऽसावित्याह ।

नित्येन सहास्य शब्दस्य वैधर्म्यमुपलभ्यते यतश्चैतो वृत्तीत्यन्ता-
वृत्तोऽपि चैतमेतादिवचनेनानुमीयते न च व्यञ्जकः प्रदीपादिव्यङ्ग्येन
घटादिना क्वचिदनुमीयते तथाञ्जन्य एवायं न व्यङ्ग्य इति
भावः ॥ २७ ॥

* अनित्यधायं कारणतः ॥ २८ ॥ *

व्यङ्ग्यत्वे बाधकसङ्गा दस्यत्वनित्यत्वे हेतुमाह ।

कारणत उत्पत्तेर्दृष्टत्वादिति शेषः । उपलभ्यते हि भेरीदण्ड-
संयोगादिभ्यः प्रादुर्भवन् शब्दः, तथाचोत्पत्तिमत्त्वादनित्योऽयमिति
यद्वा कारणत इति कारणवत्त्वहेतुसुपलक्षयति ॥ २८ ॥

* न चासिद्धं विकारात् ॥ २९ ॥ *

ननु च कारणवत्त्वं शब्दस्य स्वरूपासिद्धमत आह ।

'शब्दस्य कारणवत्त्वमसिद्धमिति न वाच्यं' तीव्रमन्दादिभावेन
विकारस्य दर्शनात् भेरीदण्डाभिघातस्य तीव्रतया तीव्रस्य मन्दतया
मन्दस्य शब्दस्योपलब्धात् नह्यभिव्यञ्जकतीव्रत्वाद्यधीनोऽभिव्यञ्जतीव्रत्वादिः
तथाच कारणतो विकारादनुमीयते जन्योऽयं न त्वभिव्यञ्ज
इति ॥ २९ ॥

* अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥ *

ननु व्यञ्जकस्यैवायं महिमा यत्तीव्रमन्दादिभावेनाभिव्यनक्ति
भेरीदण्डाद्यभिघातो वायुरेव तीव्रो मन्दश्च तथा प्रत्ययमाधत्ते अत
आह ।

शब्दाभिव्यक्तौ समानदेशानां समानेन्द्रियप्राज्ञाणां प्रतिनिय-
तव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं दोषः स्यात् न च तादृशानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं
क्वचिद् दृष्टम् अत्र यदिति तथा न स्वीक्रियेत तदा ककाराभिव्यक्तौ
सर्ववर्णाभिव्यक्तिप्रसङ्गः । ननु समानदेशानामपि स्वत्वनरत्वब्राह्मण-
त्वानां स्वरूपभेदसंस्थान-योनिव्यङ्ग्यानां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं
दृष्टमेवेति चेन्न तेषां समानदेशत्वाभावात् न हि यावान् देशः सत्त्वस्य
तावानेव नरत्वस्य ब्राह्मणत्वस्य वा ॥ ३० ॥

* संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ॥ ३१ ॥ *

इतश्च नाभिव्यङ्ग्यतेत्याह ।

संयोगात् भेरीदण्डादिसंयोगात् विभागात् वंशे पाद्यमाने तत्र
संयोगस्तावन्नाद्यस्य शब्दस्य कारणं तदभावात् तस्मात् वंशदण्डद्वयवि-
भागो निमित्तकारणं द्वाकाशविभागात्समवायिकारणम् । अत्र च

दूरे वीणादावुत्पन्नः शब्दः तत्र सन्तानक्रमेण उत्पद्यमानः शब्दः
कार्णाशब्कुल्यवच्छिन्नमाकाशदेशमासादयन् गच्छते तेन शब्दादपि शब्द-
निष्पत्तिरिति ॥ ३१ ॥

* लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥ *

अनित्यत्वे हेत्वन्तरं समुच्चिनोति ।

वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः जातिमत्त्वे सति श्रोत्रमाह्वत्वाद् वीणा-
दिध्वनिर्वादत्वर्थः ॥ ३२ ॥

* द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभावात् ॥ ३३ ॥ *

इदानीम् नित्यत्वे सिद्धान्तिनोक्तान् हेतून् दूषयितुमाह ।

तुशब्दः पूर्वोक्तव्यवच्छेदकः पूर्वपक्षाभिव्यक्तार्थः । द्वयोराचार्या-
न्नेवासिनोरध्यापनेऽध्ययने च प्रवृत्तिर्दृश्यते तस्या अभावात् अभाव-
प्रसङ्गात् अध्यापनं हि सम्प्रदानं सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्याय वेदः स
यदि स्थिरो भवति तदा तस्य सम्प्रदानं सम्भवति । ननु सम्प्रदीयमानं
गवादि दाहप्रतिपहीनोरन्तराल उपलभ्यते न च वेदादि गुरुशिष्य-
योरन्तराले उपलभ्यत इति नाध्यापनं सम्प्रदानमिति चेत् अन्तरालेऽपि
तत्रस्यपुरुषत्रोत्रेण तदुपलम्भात् किञ्चाभ्यासादपि शब्दस्य नित्यतां,
यथा पञ्चकत्वो रूपं पश्यतीति स्थिरस्य रूपस्याभ्यासो दृष्टः तथा दश-
कत्वोऽधीतोऽनुवाकः विंशतिकत्वोऽधीत इत्यभ्यासः स्थैर्यं शब्दस्य प्रमा-
णम्, सिद्धे च स्थैर्ये विनाशकालुपलब्धेः “तावत्कालं स्थिरञ्चैनं
कः पञ्चान्नाशयिष्यति” इति नित्यतैव पर्यवसन्नेति भावः ॥ ३३ ॥

* प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥ *

हेत्वन्तरं शब्दस्य नित्यत्वे आह ।

“तिः प्रथमाशब्दात् त्विरुत्तमास्” इति प्रथमोत्तमयोः सान्नि-
धेयोरस्तिश्चरणं स्थैर्यं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

* सम्यतिपत्तिभावाच्च ॥ ३५ ॥ *

शब्दनित्यत्वे हेत्वन्तरमाह ।

सञ्चतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञा तद्भावात् तत्त्वज्ञावादित्यर्थः प्रतिपत्ति-
शब्दादेव तद्विशेषस्य प्रत्यभिज्ञाया ज्ञानात् सम्पूर्वः सत्त्वत्वमाह तथाच
यैव गाथा सैत्रे षोडशारिता तामेवायमञ्चरति तमेव श्लोकं पुनः पुनः
पठति उक्तमेव वचनं पुनः पुनरभिधत्से यदेव वाक्यं परारि परञ्च
त्वयोक्तं तदेवेदानीमपि ब्रूषे स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञानज्ञात्
स्यैर्यं शब्दस्येति ॥ ३५ ॥

* सन्दिग्धाः सति बहुत्वे ॥ ३६ ॥ *

सर्वानिमान् हेतुन् द्रूपयच्चाह ।

सन्दिग्धा अनैकान्तिका इत्यर्थः तदुक्तं “विरुद्धासिद्धसन्दिग्धम-
बिक्तं काश्यपोऽत्रवीत्” इति तथाच बहुत्वे नानात्वेऽपि अध्ययनम-
भ्यसनं प्रत्यभिज्ञानञ्च दृष्टमित्यनैकान्तिकत्वं हेतुना तथाहि नित्यमधीते
नित्यमभ्यस्यति द्विरनित्यत्वं यदेव नित्यं परदृक्कार्षीरैपमोऽपि तदेव
करोषि यदेव नित्यमेकेन चारथेन कृतं तदेवायमपि करोतीति नित्ये
दृष्टत्वात् तस्य च कर्मविशेषस्य त्वयाऽपि स्यैर्यानभ्युपगमात् ॥ ३६ ॥

* संख्याभावः सामान्यतः ॥ ३७ ॥ *

ननु पञ्चाशद्वर्षा अपाक्षरो मन्त्रः त्यक्षरो मन्त्रः अपाक्षराऽनु-
ष्टुप्तित्यादिसङ्ख्या कथं वर्षानामनित्यत्वे उच्चारणभेदेनानन्वयसम्भवादि-
त्यत आह ।

सङ्ख्यायाः पञ्चाशदादिसङ्ख्याया भावः सङ्गावः सामान्यतः कत्व-
मत्वादिजातित इत्यर्थः ककारादीनामानन्त्येऽपि कत्वगत्वाद्यवच्छि-
न्नाना पञ्चाशत्त्वं त्वित्त्वमष्टत्वं वा द्रव्यगुणादीनामान्तर्गाणिकभेदेनान-
न्त्येऽपि नवत्वचतुर्विंशतित्वादिवदिति भावः । ननु स एवायं गकार
इति प्रत्यभिज्ञैव स्यैर्यसाधिका नचैषा तीव्रो गकारो मन्दो गकार
इति प्रतीत्या विरुद्धभ्रमं गोचरयन्त्या बाध्यते तीव्रत्वादेस्तत्रौपाधिक-
त्वात् नचोपाधिभेदादपि भेदो माभूत् तर्हि जवातापिञ्जादिसंयोगा-
द्वीचपीतादिभावेन प्रथमानः स्मटिकमन्त्रिरपि नाना, कपाश्मन्त्रिदम्प-
योषु दीर्घादिभावेन भासमानं सुखमपि वा नाना न भासते । ननु

कस्यायं तीव्रत्वादिधर्मो गकारौपाधिक इति चेन्न वायुधर्मो नादधर्मो ध्वनिधर्मो वा भविष्यति किं तन्न विशेषचिन्तया त्वयापि तारत्वादेः कत्वगत्वादिना परापरभावानुपपत्त्या स्वाभाविकत्वाभ्युपगमादिति चेन्नैवं उत्पन्नो गकारः, नष्टो गकारः, श्रुतपूर्वो गकारो नास्ति, निवृत्तः कोलाहल इत्यादि विरोधिप्रतीतौ सत्यासपि चेत् इयं प्रत्यभिज्ञा न निवर्त्तते तदास्या जातिविषयताकल्पनात् अन्यथा व्यक्तिस्यैर्यं साह-स्वमानायाम् अस्या सत्याम् उक्तविरोधिप्रत्यया एव नोत्पद्येरन् नचायं वायुधर्मस्तद्धर्माणां श्रोत्राविषयत्वात् नापि नादधर्मः, नादो यदि वायुरेव तदा दोषसौक्तत्वात् अन्यस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् नापि ध्वनिधर्मः, शङ्खादिध्वनावनुपपन्नभ्यमानेऽपि गकारे तारत्वादि-प्रतीतेः । स्वाभाविकत्वे तु न जातिसाङ्ख्यं गत्वादिद्वयावस्थ तस्य नानात्वाभ्युपगमात् किञ्च शुक्सारिकामनुष्यप्रभवेषु गकारादिषु स्फुट-तरा रूपभेदप्रथाऽस्ति, एवं स्त्रीषु सप्रभवेषु स्त्रीषु सभेदप्रभवेषु च, यतः काण्डपटाद्यादृष्टता अपि शुकादयोऽनुसोयन्ते औपाधिकत्वन्त्वस्य नानुभूयमानोपाधिनिबन्धनं कुङ्कुमारुणा तरुणीतिवत् नाथौपपत्ति-कमौपाधिकत्वम् उपपत्तेस्तादृशप्रमाणास्वाभावादिति सत्त्वैः ॥ ३७ ॥

इति वैशेषिकसूत्रोपस्कारे शाङ्करे द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं द्वितीयाध्यायः ।

तृतीयाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥ *

तदेव द्वितीयाध्याये बहिर्द्व्यपरीक्षासुपपाद्य उद्देशकमादिदा-नीमात्मपरीक्षायै पीठवारचयित्वाह ।

इन्द्रिवाचामर्षा गन्धरुपस्वर्गशब्दा वाद्यैकैकेन्द्रियपाद्याः
 तत्र श्रोत्रपङ्कशो बोध्यः स शब्द इति शब्दप्रसिद्धौ दर्शितावामर्षा-
 शब्दादौ स्वर्गपर्वान्ते प्रसिद्धिर्दर्शितेत्वर्थः तथाहि प्राणपङ्कशो बोध्यः
 स गन्धः, रसनपङ्कशो बोध्यः स रसः, चक्षुर्मात्रपङ्कशो बोध्यः तद्रू-
 पम्, त्वगिन्द्रियमात्रपङ्कशो बोध्यः स स्पर्शः, सर्वत्र चार्धशब्देन धर्मो
 भावभूत उच्यते तेन गन्धत्वादौ गन्धाद्यभावे च नातिव्याप्तिः तदेवं
 प्राणपङ्कशवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिसत्त्वं गन्धत्वम् एकं रसादावपि
 वाच्यं तेन नातीन्द्रियगन्धाद्यनुपपङ्कः ॥ १ ॥

* इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ २ ॥ *

इन्द्रियार्थप्रसिद्धेरालम्बरोच्चावाप्तपथो गमाह ।

हेतुर्विष्णुमर्थान्तरस्य आत्मनः इन्द्रियार्थेभ्य इति इन्द्रियेभ्योऽर्थे-
 भ्यश्च रूपादिभ्यस्तद्दुभ्यश्च अर्थान्तरम् आत्मा तस्य विष्णुमित्यर्थः ।
 यद्यपि ज्ञानमेव विष्णुमिच्छ विवाच्यं तथापीन्द्रियार्थप्रसिद्धे रूपादि-
 साक्षात्कारश्च प्रसिद्धतरतया ताद्रूप्यमेव लिङ्गत्वसक्तं तथाहि
 प्रसिद्धिः क्वचिदाश्रिता वाच्यत्वात् घटवत् गुणत्वाद्वा क्रियात्वाद्वा
 सा च प्रसिद्धिः करणजन्या क्रियात्वात् किञ्चिदक्रियावत् यच्च प्रसिद्धेः
 करणं तदिन्द्रियं तच्च कर्तृप्रयोज्यं करणत्वात् वास्यादिवत् तथा
 यत्तदर्थं प्रसिद्धिराश्रिता, यः प्राणादीना करणाना प्रयोज्ञा स
 आत्मा ॥ २ ॥

* सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥ *

ननु शरीरमिन्द्रियाणि वा प्रसिद्धेरालम्बोऽस्तु प्रसिद्धिं प्रति
 तदुभयान्वयव्यतिरेकयोः स्फुटतरत्वात् किं तदन्याश्रयकल्पनया तथाहि
 चेतस्यं शरीरगुणः तत्कार्यत्वात् तद्रूपादिवत् एवमिन्द्रियगुणत्वेऽपि
 वाच्यमित्याशङ्क्याह ।

अपदेशो हेतुः तदाभाषोऽनपदेशः तथाच तत्कार्यत्वं प्रदीप-
 जन्मज्ञानादावनेकान्तिकत्वादनपदेश इत्यर्थः ॥ ३ ॥

* कारणाज्ञानात् ॥ ४ ॥ *

ननु तत्कार्यत्वं चैतन्यत्वावच्छिन्नस्यैव कार्यत्वं विवक्षितं प्रदीपा-
दीनाञ्च समस्तमेव चैतन्यं न कार्यमिति न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह ।

शरीरकारणानां करचरणादीनां तदवयवानां वा अज्ञानात्
ज्ञानमून्यत्वादित्यर्थः पृथिव्यादिविशेषगुणानां हि कारणगुणपूर्वकता
दृष्टा तथाच शरीरकारणेषु यदि ज्ञानं स्यात्तदा शरीरेऽपि सम्भाव्येत
न चैवम्, नन्वस्तु शरीरकारणेष्वपि चैतन्यमिति चेन्न ऐक्यत्वाभावप्रस-
ङ्गात् न हि बहूनाञ्चेतनानामैकमत्वं दृष्टम्, करावच्छेदेनातुभूतस्य
करच्छेदेऽस्मरणप्रसङ्गात् यतो “नान्यदृष्टं स्मरत्यन्यः” इति किञ्च
शरीरनाथे तत्कतर्हिसादिफलानुपभोगप्रसङ्गात् न हि चैत्रेण कतस्य
पापस्य फलं मैत्रो भुङ्क्ते ततश्च कतञ्चानिरकताभ्यागमश्च स्यात् ॥ ४ ॥

* कार्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥ *

ननु शरीरकारणेषु सूक्ष्ममात्रया ज्ञानमस्ति शरीरे तु स्फुट-
मतो नाकारणगुणपूर्वकता नचैकमत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह ।

यदि हि शरीरमूलकारणेषु परमाणुषु चैतन्यं स्यात् तदा
तदारब्धेषु कार्येषु घटादिष्वपि स्यात् किञ्च पार्थिवविशेषगुणानां
सर्वपार्थिववृत्तितया व्याप्तेः कार्येष्वपि घटादिषु चैतन्यं स्यात् च
तत्र चैतन्यसुपलभ्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

* अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु घटादावपि सूक्ष्ममात्रया चैतन्यमस्त्येवेत्याशङ्क्याह ।

सर्वैः प्रमाणैरज्ञानात् कुम्भादौ न चैतन्यमित्यर्थः सर्वप्रमाणा-
गोचरस्याप्यभ्युपगमे शशविषाणादेरप्यभ्युपगमप्रसङ्गः न हि घटादौ
चैतन्यं केनापि प्रमाणेन ज्ञायत इति ॥ ६ ॥

* अन्यदेवहेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥ *

ननु ओत्तादिभिः करचैरघ्निष्ठाताऽनुमीयते इत्युक्तं तदयुक्तं

न हि श्रोत्रादिभिरात्मनस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिर्वा न च ताभ्यामन्तरेषा-
विनाभावांसङ्घिः न चाविनाभावमन्तरेषानुमितिरित्यत आह ।

हेतुः साध्यादन्य एव भवति न तु साध्यात्मा साध्याविशेषप्रसङ्गात्
तस्मात्तादात्म्यघटितो हेतुरहेतुरनपदेश इत्यर्थः ॥ ७ ॥

* अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्यानपदेशः ॥ ८ ॥ *

ननु श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैरात्मनो यथा न तादात्म्यं तथा तदु-
त्पत्तिरपि नास्ति नहि वङ्गेघ्नं इव आत्मनः श्रोत्रादिकरणस्यपद्यते
इत्यत आह ।

हि यतः कार्यं घूमादि यथा रासभादेरर्थान्तरं तथा कारणा-
दङ्ग्रादेरप्यर्थान्तरमेव तथा चार्थान्तरत्वाविशेषात् घूमो रासभं न
गमयति किन्तु वङ्गमेव गमयतीत्यत्र स्वभावविशेष एव नियामकः,
स च स्वभावो यदि कार्यादन्यस्यापि भ्रमति तदा सोऽप्यपदेशो भव-
त्येव तथाच कार्यमविवक्षितस्वभावभेदम् अनपदेशः, तथाच तादा-
त्म्यतदुत्पत्ती एवाविनाभावः तयोरेवाविनाभावपर्यवसानं ताभ्यां
समानोपायो वा तदुभयमात्रपहाधीनमहो वेति स्वशिष्यव्यासोहनाय
परिभाषामात्रमिति भावः ॥ ८ ॥

* संयोगिसमवाय्ये कार्यसमवायिविरोधि च ॥ ९ ॥ *

सम्यक्त्वविनाभावस्य तदुभयव्यभिचारमेव स्फुटयित्तमाह ।

शरीरं त्वग्त्वं शरीरत्वादित्यं हेतुः संयोगो, इद्विषयवद्द्रव्य-
सङ्घजावरुणं हि त्वगित्युच्यते तच्च न शरीरस्य कार्यं कारणं वा
किन्तु सहेतुत्तिक्रमान्नं निवृतसंयोगवत् । एवं समवायि यथाकार्यं
परिमाणवद् द्रव्यत्वात् घटादिवदिति अत्र परिमाणं साध्यं द्रव्यत्वेना-
काशसमवायिना धर्मैश्च साध्यते यद्वा परिमाणतारतम्यं क्वचिद्विभ्रा-
न्तमित्यनेनाशुत्वं परिमाणविशेषः सिद्धः तेन तदान्तर्यः परमाणुरनु-
मीयते, शब्दादिना त्वाकाशस्य, ज्ञानादिना त्वात्मनोऽनुमानं कार्यो-
यैव कारणात्तुमानमिति नोदाहृतम् ॥ ९ ॥

* कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ १० ॥ *

एकार्थसमवायिन सूत्रकटुदाहरति ।

कार्यं रूपं कार्यान्तरस्य अर्थस्य लिङ्गम् । उपलक्षणैतत्
अकार्यमप्याकाशैकत्वम् आकाशैकपृथक्त्वे लिङ्गम् एवं परमम-
हत्त्वे ॥ १० ॥

* विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥ *

विरोधिलिङ्गमुदाहरति ।

अभूतं वर्षं, भूतस्य वाय्वधसंयोगस्य लिङ्गम् एवं स्फोटादेवि
रोधी मन्त्रपाठः तथाचाभूतमनुत्पन्न स्फोटादि भूतस्य मन्त्रपाठस्य
लिङ्गम् ॥ ११ ॥

* भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥ *

विरोधिलिङ्गस्फोटाहरणान्तरमाह ।

भूतं स्फोटादिकम् अभूतस्य मन्त्रपाठस्य लिङ्गम् एवं भूतो
वाय्वधसंयोगोऽभूतस्य वर्षस्य लिङ्गम् एवंभूतो दाहोऽभूतस्य भस्मा-
दिसमवधानस्य लिङ्गमेवमन्यदप्युक्तम् ॥ १२ ॥

* भूतो भूतस्य ॥ १३ ॥ *

लिङ्गान्तरमुदाहरति ।

विद्यमानेनैव विरोधिना विद्यमानस्यैव विरोधिनः क्वचिदनुमानं
यथा विस्फूर्जन्तमहिं दृष्ट्वा आटान्तरितस्य नकुलस्य अत्र हि विस्फूर्-
जन्निभूतो विद्यमानो आटान्तरितो नकुलोऽपि विद्यमान एवेति
भवति भूतो भूतस्य लिङ्गमित्यर्थः वर्षवाय्वधसंयोगस्तु नैकस्मिन् काले
विद्यमानता न वा स्फोटमन्त्रपाठयोरिति ॥ १३ ॥

* प्रसिद्धिपूर्वकत्वाद्पदेशस्य ॥ १४ ॥ *

इदानीं परिगणनस्य प्रयोजनमाह ।

प्रसिद्धिः कार्यमाया व्याप्तिः, अपदेशो हेतुवचनं, तेन कार्यमाय-
व्याप्तिविशिष्टो हेतुहेत्ववयवेनोपनयावयवेन बोध्यते इति भवति प्रसि-

द्विपूर्वबोऽपदेश इति तथाच श्रोत्रादिना करबेनाधिष्ठातः, ज्ञाना-
दिना च गुणैः तदाश्रयस्यात्मनो यदनुमानशुक्तं तत्र सर्वत्र व्याप्ति-
रस्ति, त्वया तु शरीरकार्यं त्वं हेतुना ज्ञानस्य यच्छरीरगुणत्व साधितं
तत्र न व्याप्तिरिति भावः । ननु केयं व्याप्तिर्न तदप्रत्यक्षविवरितसम्बन्धः
अव्यभिचारस्य साध्यात्मन्ताभावसामानाधिकरण्यानधिकरणत्वस्य केवल-
त्वान्वयप्रसिद्धेः साध्यानधिकरणानधिकरणत्वस्यापि केवलत्वान्वयिन्यसम्भ-
वात् धूमादेरपि यत्किञ्चित्साध्यानधिकरण्याधिकरणत्वात् । नाप्यवि-
नाभावः । स हि साध्यं विनाऽभावो वा हेतोः, अविना, साध्यान्वये
सति भावो वा, धूमस्यापि क्वचिद्रासभाभावेऽभावात् रासभसत्त्वे
सत्त्वाच्च, नियतव्यतिरेको नियतस्यान्वयो विवाञ्छत इति चेत् न नियम-
स्यैव निरूप्यमाणत्वात् नापि कार्त्स्न्येन सम्बन्धः, स यदि क्वत्क्षस्य
साध्यस्य साधनसम्बन्धः, स विषमव्याप्ते धूमाटावपि नास्ति अथ
क्वत्क्षस्य साधनस्य साध्यसम्बन्धः, सोऽप्येकस्य साध्यस्य क्वत्क्षसाधने
सम्बन्धाभावाद्दुपपन्नः अथ क्वत्क्षस्य साध्यस्य क्वत्क्षेन साधनेन
सम्बन्धः, एतदप्ययुक्तं न हि क्वत्क्षेन साधनेन क्वत्क्षस्य साध्यस्य
क्वचिदपि सम्बन्धः सम्भवति, प्रत्येकमेव साध्यसाधनयोः सम्बन्धात्
विषमव्याप्ते चाव्याप्तेः नापि स्वाभाविकः सम्बन्धः, स्वभावो हि
स्य भावो वा स्वमेव भावो वा, तत्र तज्जन्त्यत्वञ्चेत्तद्विनाशः, तदा
समवायबलक्षया व्याप्ताव्याप्तेः. तदाश्रितत्वञ्चेत्तद्विनाशः, तदापि
समवायेऽव्याप्तिः न हि समवायः क्वचिदाश्रितः सयोगस्यापि हेतु-
धर्मधूमत्वाद्यनाश्रितत्वात् हेतुधर्मधूमत्वाद्यजन्यत्वाच्च नाप्यनौपाधिकः
सम्बन्धः उपाधेरेव दुर्बलत्वात्, सुचत्वेऽपि दुर्बलत्वात्, सुपङ्क्तत्वेऽप्य-
न्योन्याश्रयात् साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वादेर्व्याप्तिप्रपञ्चा-
धोनपङ्क्तत्वात् नापि सम्बन्धभावः व्याप्तिः, व्यभिचारिसम्बन्धस्यापि
देशविशेषकालविशेषगर्भतया व्याप्तिरूपत्वेऽपि तज्ज्ञानस्यानुमिता-
वतन्त्रत्वात् अनुमितिकारणीभूतज्ञानविषयव्याप्तेरेव निरूपयितुमुचित-
त्वात् नापि साधनवृत्तित्वात्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिकरण्यं
व्याप्तिः वङ्गेरपि धूमवृत्तित्वात्ताभावप्रतियोगित्वात् न हि धूमवृत्ति

सहानसे पर्वतीयवङ्गेनात्सन्ताभावः इदं संयोगि द्रव्यत्वादिद्वारौ
 संयोगात्सन्ताभावस्य साधनसमानाधिकरण्यात्वाटव्यापकताप्रसङ्गात्, प्रति-
 योगिविरुद्धस्वसमानाधिकरण्यात्सन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामानाधिक-
 रण्यं व्याप्तिः संयोगात्सन्ताभावस्य प्रतियोगिविरुद्धत्वाभावादिति
 चेन्न संयोगात्सन्ताभावस्यापि प्रतियोगिविरुद्धत्वात् अन्यथावच्छेद-
 भेदकल्पनावैयर्थ्यात् न हि कृतकत्वानित्यत्वयोर्द्वैत्यर्थसवच्छेदेभेदः
 कल्पप्रते नापि साध्यवैयधिकरण्यानधिकरणत्वम् केवलान्वयिनिसाध्य-
 वैयधिकरण्याप्रसिद्धेः साध्यानधिकरण्याधिकरणत्वं हि तत्, नापि
 यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिः वङ्गित्वस्यापि
 धूमसम्बन्धितावच्छेदकत्वात्, अधिकदेशवृत्तितया तन्न तथेति चेत्
 व्यापकतावच्छेदकस्याधिकदेशवृत्तेरप्यभ्युपगमात् धूमत्वस्यापि गगन-
 तलावल्बिधूमवृत्तितयाऽधिकदेशवृत्तित्वात्, अतएव तद्धारणार्थं विद्ये-
 ष्यमिति चेत् तर्हि यद्, व्याप्यतावच्छेदकं तदेव सम्बन्धितावच्छेद-
 कत्वेनाभिमतमित्यभिमतं तथाचात्माश्रयः । एवञ्च यत् सामाना-
 धिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वं यस्य तस्य सा व्याप्तिरित्यप्युक्तदोषाक्रान्त-
 मिति चेत् अत्रोच्यते अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः अनौपाधिकत्वन्तु
 यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यं यावत्स्वसमाना-
 धिकरण्यात्सन्ताभावप्रतियोगिप्रतियोगिकात्सन्ताभावसमानाधिकरणसा-
 ध्यसामानाधिकरण्यं वा, यावत्साधनाव्यापकाव्याप्यसाध्यसामानाधि-
 करण्यमिति निरुक्तिद्वयार्थः, यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वं वा, वङ्गि-
 त्व्या दुर्प्रसिद्धमिति चेत् अतएव तत्र भूयोदर्शनापेक्षा तर्कापेक्षा
 च । यद्वा साधनसमानाधिकरण्यात्सन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसामाना-
 धिकरण्यं व्याप्तिः अत्यन्ताभावस्य वङ्गित्वाटिसामान्यावच्छिन्नप्रतियो-
 गिताको विवाचितः तेन सहानसीयधूमे पर्वतीयवङ्गप्रत्यन्ताभावसा-
 मानाधिकरण्येऽपि न दोषः धूमवति वङ्गिर्नास्तीति प्रतीतेरनुदयात्,
 द्रव्यत्वन्तु संयोगित्वात्सन्ताभावासमानाधिकरणमेव न हि भवति
 द्रव्यं न संयोगीतिप्रतीतिः, संयोगाना प्रत्येकमव्याप्यवृत्तित्वेऽपि संयो-
 गित्वसामान्यस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तस्यैव च व्यापकत्वात् । नूननौपा-

धिकत्वसुपाधिविरहः उपाधिरेव दुष्परिक्लनीय इति चेन्न साध्य-
व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकस्योपाधित्वात् तदुक्तं “साधने उपोधिः
साध्ये निरुपाधिरुपाधिः” । ननु केवलसाध्याव्यापकोपाध्यव्यापक-
मेतत् यथा वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्यर्थाश्रयत्वादित्यतोद्भूतरूपवत्त्वम्,
स श्यामो मित्वातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वम्, नद्युद्भूतरूपवत्त्वम्
प्रत्यक्षत्वव्यापकम् आत्मनि शुष्ककर्मादौ च प्रत्यक्षे तदभावात् नापि
शाकपाकजत्वं श्यामत्वव्यापकम् काककोकिलजजदजम्बूफलादौ श्यामे
तदभावादिति चेन्न पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक-
त्वस्य तथा विवक्षितत्वात्, पर्यवसितञ्च साध्यं यद्वर्मावच्छेदेनोपा-
धेर्व्यापकत्वसम्भवं तद्वर्मावच्छिन्नम्, प्रकृते वहिर्द्रव्यत्वावच्छेदेन प्रत्य-
क्षत्वस्योद्भूतरूपवत्त्वं व्यापकम्, अन्यव्यतिरेकाभ्यां गृहीतम्, व्यौत्प-
त्तिकनरश्यामत्वावच्छिन्नं साध्यं प्रति चरकसुश्रुतादौ शाकपाकजत्वस्य
व्यापकत्वावधारणादेवमन्वत्प्राप्त्यम् । ननु नायसुपाधिपदवाच्यः,
यद्वर्मावच्छिन्नं मासते स उपाधिः यथा स्फटिकादौ जवाकुसुमादि
विषमव्याप्तोपाधौ च व्याप्यत्वाभावात्तद्वर्मस्य साधनाभिमतोऽनवभासना-
दिति चेत् सत्यं समव्याप्त एवाद्द्वैतप्रभववह्निमत्त्वादौ मुख्य उपाधि-
पदप्रयोगः, अन्यत्र तु गौणः, गुणः व्यभिचारोच्चायकत्वम्, यद्वि-
यज्ञापकव्यभिचारि तस्य तद्व्यभिचारित्वनिवृत्त्यात्, भवति च साध्य-
व्यापकस्योपाधेर्यव्यभिचारि साधनम्, अतः साध्यव्यभिचारोति, यज्ञा-
पकाव्याप्यं यत् तत् तदव्याप्यम् इति व्याप्यत्वावच्छिन्नोच्चायकत्वं वा सप्र-
तिपक्षोत्थापकत्वं वा पक्षे उपाधेः साध्यव्यापकस्याभावात् साध्याभाव-
साधनात् तदुक्तं “वाद्युक्तसाध्यनिवसन्नुतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्गाव्यः
पर्यवसितं नियमयन् दूषकतावीजसाभ्यात्” इति, उच्चीयते चायं
वाधव्यभिचारात्तदुक्ततर्काभावप्रतिकूलतर्कैः । यत्तु यद्व्यभिचारित्वेन
साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिरिति तत्र तृतीया न करणे
न हेतौ न प्रकारे न लक्षणे, न च यद्व्यभिचारित्वे न ज्ञातेन साधनस्य
साध्यव्यभिचारित्वं ज्ञायते इति पूरणीयम् अज्ञातमानोपाध्यव्यापनात्
स्तुद्व्यभिचारस्योपाध्यव्यापनात्, योग्यतागर्भात् तदुर्निहता, व्यभि-

चारोद्गायकत्वमव्यवस्थाय उपाध्युद्गावनाशक्यत्वाच्च पक्षेतरत्वन्तु उपा-
धिचक्षुषाक्रान्तर्भाष स्वव्याघातकत्वान्नोपाधिः यथा पक्षे सन्दिग्धानै-
कान्तिकत्वम्, यदि हि तत्र न सन्देहस्तदा न पक्षता, यदि पक्षता
तदा सन्देहस्यावश्यकतया सन्दिग्धानैकान्तिकत्वप्रोव्यात् अवशिष्टं
सयूखेत्नेष्टव्यम् ॥ १४ ॥

* अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः ॥ १५ ॥ *

इदानीं वृत्तानां वर्त्तिष्यमाणानाञ्च हेतूनां हेत्वाभासाद्विवेकाय
हेत्वाभासप्रकरणमारभमाद्य आह ।

अप्रसिद्ध इति अव्याप्तोऽमृच्छीतव्याप्तिको विपरीतव्याप्तिकश्च
विरुद्धः एतेन व्याप्यत्वानिद्विविरुद्धयोः संप्रज्ञः, असन् इति पक्षोऽसन्
अपक्षधर्म इत्यर्थः स च क्वचित् स्वरूपविरहात् क्वचित् सन्देहसिधा-
धविषयोरभावात् सिद्धसाधने, सन्दिग्ध इति पक्षे साध्यसदसत्त्वको-
टिकसंशयजनकः, स च संशयः समानधर्मदर्शनात् क्वचिदसाधारण-
धर्मदर्शनात् क्वचित् पक्ष एव हेतोः साध्यतदभावसाहचर्यदर्शनात्
आद्यः साधारणानैकान्तिकः, द्वितीयस्त्वसाधारणानैकान्तिकः तृतीयो-
ऽनुपसहारी ॥ १५ ॥

* यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥ *

तत्र व्याप्यत्वानिद्विविरुद्धस्वरूपासिद्धानामुदाहरणमाह ।

यत्र रासमपिच्छं पक्षीकृत्यायमसावश्वः विषाणित्वात् यस्तु
नाश्वो नासौ विषाणी, यथा शशशृगाश्चरवानरादिरिति व्यतिरेक-
सहचारदर्शनाच्चितव्यामोहः प्रयुङ्क्ते, तत्र व्याप्यत्वानिद्विच्छरूपासिद्ध-
विरुद्धानामुदाहरणमिदम् ॥ १६ ॥

* यस्माद्विषाणी तस्मान्नौरिति चानैकान्तिकस्योदा-
हरणम् ॥ १७ ॥ *

अनैकान्तिकमुदाहरति ।

यत्र महिषं पक्षयित्वा अयं गौर्विषाणित्वादिति साधयति तत्र

नाधारणानैकान्तिकता, यदा त्वाकाशं नित्यं शब्दाश्रयत्वादिति साध-
यन्ति तदाऽस्यासाधारणानैकान्तिकता, एवं शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्या-
द्याप्यष्टज्ञसाधदशायाससाधारणानैकान्तिकमेव, यदा तु विपक्षबाधकत-
कारितारात् पक्ष एव साध्यं सिध्येत् तदा सपक्षवृत्तितान्नानदशायां
सहेतुरेव पक्षस्यापि सपक्षत्वात् तत्र व्याप्तपक्षधर्मतयाऽप्रमितोऽसिद्धः
स च त्रिविधः व्याप्यत्वासिद्धः स्वरूपासिद्धः आश्रयासिद्धश्च तत्राम्बुही-
तव्याप्तिको व्याप्यत्वासिद्धः, सत्त्वा एव व्याप्तेरप्यज्ञात् व्याप्तेरभावाच्च
सभवद्यापि, तेनाहकूलनकार्काभावाटयोऽसिद्धभेदाः, स चायमसमर्थ-
विशेषणासमर्थविशेष्यासमर्थोभयसन्दिग्धासमर्थविशेषणसन्दिग्धासमर्थ-
विशेष्यसन्दिग्धासमर्थोभयभटप्रपञ्चेन सङ्क्षेपा भिद्यते सर्वत्र चात्र
सिद्धिविरह एवोद्भाव्यः । अत्रेदं तत्त्वम् हेतुज्ञावत् केवलान्वयन्यव्य-
तिरेकिकेवलव्यतिरेकिभेदान्निविधः तत्र सर्वधर्मिगतो धर्मः केवलान्वयो
यथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वविशेष्यत्वविशेषणत्वनिव्यव्यात्यन्ताभावाश्रयताश-
नाश्रयगुणादिध्वंसात्यन्ताभावादयः, नञ्छक्ति तादृश किञ्चित्, यत्रैते धर्मा
न विद्यन्ते, तथाच सर्वगतत्वम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्व वा केवलान्व-
यित्वम् एतेषाञ्च स्वात्मवृत्तित्वेऽपि न दोषः तदुक्तं “प्रमाणं शरणं वृत्तौ
न भिन्नाभिन्नते यत.” इति केवलान्वयिसाध्यको हेतुः केवलान्वयी अस्य
च पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वानि चत्वारि रूपाणि
गमकत्वौपधिकानि, अन्यव्यतिरेकिणस्तु हेतोर्विपक्षासत्त्वेन सङ्ग पञ्च,
केवलव्यतिरेकिणः सपक्षसत्त्वव्यतिरेकेण चत्वारि, तथाच यस्य हेतो-
र्वावन्ति रूपाणि गमकत्वौपधिकानि तदन्यतररूपहीनः स हेतुराभासः
एवञ्च गमकत्वौपिकान्यतररूपशून्यत्व हेत्वाभासत्वं तेनान्यतररूपशू-
न्यत्वस्य निश्चयवत्सन्देहोऽप्यनुमितप्रतिबन्धकः वाटिहेतोरसाधकतासा-
धकः न च केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोर्हेतोरन्यतररूपशून्यतया
हेत्वाभासत्वापत्तिः केवलान्वयिनि विपक्षासत्त्वस्य केवलव्यतिरेकिणि
सपक्षसत्त्वस्य गमकत्वौपिकत्वाभावात् एवञ्चाश्रयासिद्धस्वरूपासिद्ध-
भागासिद्धानां पक्षसत्त्वरूपविरहादाभासत्वम्, व्याप्यत्वासिद्धविरहसा-
धारणानैकान्तिकानां विपक्षासत्त्वरूपवैकल्यात्, व्यसाधारणानैकान्ति-

कातुपसंहरिणोः सपक्षसत्त्ववैकल्यात्, बाधिनसत्प्रतिपक्षितयोरबा-
धितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वविरहात्, एवं सोपाधित्वाप्रयोजकत्वयोरपि
विपक्षासत्त्वनिश्चयाभावादागमकत्वम्, अतुकूळतर्काभावप्रतिकूळतर्कयो-
रपि विपक्षासत्त्वनिश्चयविरहात्, एवं साध्यविकलसाधनविकलबोभय-
विकलदृष्टान्ताभासाना यदपि हेत्वाभासविधया दोषत्वं तदा
सपक्षसत्त्वानिश्चयात्, यदपि स्नातन्त्रेण दृष्टान्ताभासतया तथापि द्वारं
हेतोः सपक्षसत्त्वानिश्चय एव, अतुपदर्शितान्ववातुपदर्शितव्यतिरेकास्तु
न्यूनाप्राप्तकालनिप्रदस्थानपर्यवसन्ना एव, आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्र-
कानवस्थान्तु व्याप्तिनिश्चयं विघटयन्तः सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वान्यतर-
रूपविकला एव हेत्वाभासनाभासादयन्ति, तत्र पक्षे साध्यसदसत्त्वको-
टिकसशयजनको हेत्वाभासः सव्यभिचारः, पक्षे साध्याभावनिश्चयफ-
लको हेत्वाभासो विरुद्धः, व्याप्तिपक्षधर्मताप्रभितिविरहोऽपिद्धः,
बाधसत्प्रतिपक्षौ तु काश्यपोये मते न सतन्त्रौ तत्र बाध आश्रयासि-
द्धानैकान्तिके वा पर्यवस्यति तदुक्तं “बाधादामपक्षधर्मो हेतुरनेका-
न्तिको वा” इति सत्प्रतिपक्षोऽप्यन्वतरत्वं व्याख्यादिप्रयत्नापादयन्
अनेकान्तिकादावेव पर्यवस्यति । वृत्तिकारस्तु “अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽ-
कनु मन्दिग्धज्ञानपदेशः” इति सूत्रस्यचकारस्तु बाधसत्प्रतिपक्षससुञ्जया-
र्थतामाह तेन “सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकात्वाः
पक्षु हेत्वाभासा” इति गौतमीयनेय मतमनुभवति, अरन्तु “विरु-
द्धासिद्धमन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्” इत्याद्यभिधानात् सूत्रकार-
व्यरसो हेत्वाभासात्त्वत्वे, चकारस्तुससुञ्जयार्थ इति तत्त्वम्, अथगौर-
वभवात् प्रपञ्चो न कृतो मयूखे विस्तरोऽन्वेष्टव्यः ॥ १७ ॥

* पात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षार्थविषयते तदन्यत् ॥१८॥ *

इदानीं हेत्वाभासविशेषनस्य फलमाह ।

पात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षार्थाज्ञानसुत्पद्यते तच्चात्मनि सिद्धम
व्यसिद्धविरुद्धानैकान्तिकेभ्योऽन्यत् अनाभासमित्यर्थः । तथाहि ज्ञान-
भासन्नुभयथा सिद्धम्, ज्ञानं कल्पिदाश्रितं कार्यत्वाद्प्राद्वदिति वा,

प्रत्यभिज्ञारूपतया वा योऽहमद्राक्षं योऽहं स्मृशामीति, तत्र ज्ञान-
 मत्तं कार्यत्व नासिद्धं यद्विष्यद्यत इत्यभिधानात्, न विरुद्धं सामान्यतो
 दृष्टेऽल विरोधाभावात्, न चानैकान्तिकम्, तत एव, तथाच स्वमत-
 कार्थत्वगुचत्वद्वारा सामान्यतो दृष्टेन ज्ञानमेवात्मनि विद्वत्, प्रत्य-
 भिज्ञानन्तु भिन्नकर्तृकेभ्यो व्यावर्त्तमानमेककर्तृकतायां पर्यवस्यति न
 च बुद्धिचैतन्येऽपि कार्यकारणभावनिबन्धनमेव प्रतिसन्धानम्, यिष्य-
 गुचबुद्धोरपि प्रतिसन्धानप्रसङ्गात् । उपादानोपादेयभावस्तत्र नास्ति
 स च प्रतिसन्धानप्रबोजक इति चेदुपादानत्वस्य इत्यधर्मतया बुद्धाव-
 सम्भवात्, सम्भवे वा बुद्धीनां क्षणिकतया पूर्णभूतप्रतिसन्धानाहु-
 यपत्तेः, न हि पूर्वबुद्ध्या उत्तराहु बुद्धिषु कश्चित् संस्कार आधीयते.
 स्थिरस्य तस्य त्वयाऽनभ्युपगमात्, क्षणिकबुद्धिधारारूपस्य च काष्ठा-
 न्तरस्यतौ प्रतिसन्धानेऽऽवामर्थ्यात्, आलवविज्ञानसन्तानः प्रवृत्ति-
 विज्ञानसन्तानादन्य एव अन्तां च प्रतिसन्धाता चेति चेत् स यद्वि स्थिरः
 तदा सिद्धं नः समोच्चितम्, क्षणिकबुद्धिधारारूपत्वे तु तदा पूर्वदोषान-
 तिष्ठत्तेः, न हि तद्वर्गपि स्थिरः कश्चित् संस्कारः । किञ्च प्रवृत्तिविज्ञान-
 नातिरिक्ते तत्र प्रमायाभावः । अहमिति बुद्धिधारैव प्रमायमिति
 चेत् भयस्तु तत्र यद्वि प्रवृत्तिविज्ञानान्यालवविज्ञानमेव चेदुपादत्ते
 तदा प्रवृत्तिविज्ञानानाहुपादानताविरहे निमित्ताऽऽपि न स्यात् उपा-
 दानताव्याप्तत्वाच्चिन्तिततायाः, साऽस्तु निमित्तताऽपीति चेत् तर्हि
 सत्त्वमपि यतम्, अर्थाक्रियाकारित्वस्य सत्त्वबुद्धयत्वात् प्रवृ-
 त्तिसन्तानालवविज्ञानसन्तानाभ्यां सम्भूय सन्तानद्वयमुपादीयत इति
 चेत् तर्हि किमपराहमवयविसंबन्धादिभिः, व्यासच्छ्रयन्तितायास्त्वया-
 यभ्युपगमात् तस्मान्ज्ञानेनाश्रयतयाऽऽहुमितमात्मानं प्रतिसन्धानं स्थिर-
 तेन साधयतीति न किञ्चित्तुपपन्नम् । यद्वा नित्या बुद्धिर्नात्मानं कार-
 णत्वेन ममवित्तमर्हतीति बाहुप्रसन्निरासाय सूत्रमिदमुपतिष्ठते
 “आत्मेन्द्रियार्थद्विकर्षाद् यद्विष्यद्यते तदन्यत्” बुद्धितत्त्वं यत्त्वदो-
 च्यते तज्ज्ञानमेव, बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमिति हि पर्यायाभिधानं,
 तच्चात्मादिर्षाद्विकर्षादुत्पन्नम् अन्यदेव त्वदभ्युपगतादन्तःपर्यादित्यर्थः

तथाच भवति तत् आत्मनो लिङ्गमिति भावः ॥ १८ ॥

प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम् ॥ १९ ॥

आत्मन्वनुमानमभिधाय इदानीं परात्मानुमानमाह ।

प्रत्यगात्मनोति स्वात्मनोत्वर्थः, इच्छाद्वेषजनिते प्रवृत्तिनिवृत्ती प्रयत्नविशेषौ ताभ्याञ्च द्वितार्कितप्राम्निपरिहारफलके शरीरकर्माणी चेष्टाबन्धने जन्वन्ते तथाच परशरीरे चेष्टा दृष्ट्वा इयं चेष्टा प्रयत्नजन्या चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावत्, स च प्रयत्न आत्मजन्यः आत्मनिष्ठो वा प्रयत्नत्वात् मदीयप्रयत्नवर्तित परात्मानुमानम् ॥ १९ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे तृतीयाध्यायस्याद्य-
माङ्गिकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च
मनसो लिङ्गम् ॥ १ ॥ *

हेतुहेत्वाभासविवेकः आह्निकार्थः । इदानीमात्मपरीक्षाशेषं
वर्तयिष्यन् उद्देशक्रमबद्धनेन मनःपरीक्षाभवतारबन्नाह ।

मनोगतिमात्मनो लिङ्गं वक्ष्यति तद् यद् मनो ज्ञानकरणत्वेन
मूर्त्तत्वेन च परीक्षितं भवति तदा यत्पेरित मनः इन्द्रियान्तराह-
भिमतविषयप्राप्तिषि इन्द्रिये सम्बध्यते स आत्मेति सिद्धं भवतीत्येत-
दर्थं क्रमबद्धनम् । आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति यस्मिन् इन्द्रियस-
न्निकर्षे ज्ञानस्य भावः उत्पादः, असन्निकर्षे ज्ञानस्याभावोऽनुत्पादस्त-
न्मन इत्यर्थः ननु मनोवैभवेऽपि करणधर्मत्वादेव ज्ञानायौगपद्यसुपप-
द्यते किञ्च मनो विष्णु विशेषगुणमून्यद्रव्यत्वात् कावत् ज्ञानासम्भा-

यिकारणसंयोगाधारत्वादात्मयत् स्वर्गात्यन्ताभावपत्त्वादाकाशवदित्यादि
 वैभयसाधक प्रमाणास्मिति चेत् सैव यदि मनो विभु स्यात्तदा सर्वेन्द्रि-
 यसन्निकृष्टात्तत् सर्वेन्द्रियकमेकमेव ज्ञान स्यात्, कार्यविरोधाच्चैव-
 स्मिति चेन्न न हि सामग्री विरोधाविरोधभाक्कचयति येन चाक्षुषत्व-
 रासनत्वादिविरोधाय विभ्येत्, चित्तरूपवत् चित्ताकारमेव वा स्यात्,
 भवच्छेव दीर्घशक्नुोभक्षणस्थले इति चेन्न तत्रापि व्यासङ्गदर्शनात्,
 तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शान् युगपत् प्रत्येभीति कथमनुव्यवसाय इति
 चेन्न शीघ्रसञ्चारिमनोजनितेषु पञ्चसु स्वरूपपनीतज्ञानेषु यौगपद्याभि-
 मानात्, व्यासङ्गोऽपि करणधर्माधीन इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात्, बुभु-
 क्षाधीनो व्यासङ्ग इति चेन्न सर्वबुभुक्ष्याया सर्वविषयकसर्वोदयप्रसङ्गात्
 बुभुक्ष्याया अपि अभिसतार्थग्राहीन्द्रियमनसस्त्वन्धमातृफलकत्वात्
 तस्माज्ज्ञानायौगपद्यान्ययानुपपत्त्या सिध्यति अणु मन, ततो-
 धर्मिग्राहकमानवाविता वैभयहेतवः किञ्च मनोपैभवे प्रादे मे सुख
 शिरसि मे वेदनेति प्रादेशिकत्व सुखादीना न स्यात् विभुकार्याणाम-
 समवायिकारणाच्छिन्नदेशे उत्पादनियमात्, तत्रापि सुखादीनामणु-
 देशापत्तिरिति चेन्न असमवायिकारण विभुकार्यं स्वदेशे जनयत्येवेति
 नियमात् तथाच निमित्तवन्दनाद्यन्च्छेदादधिकदेशेऽपि जननावि-
 रोधात्, समापि निमित्तसमवधानानुरोध इति चेन्न उक्तनियमभङ्ग-
 प्रसङ्गात् किञ्चात्मना विभुनो मनस संयोगोऽपि कार्यं स्यात्, अजो-
 ऽस्माविति चेन्न विभागस्याप्यजत्वप्रसङ्गात्, अचच्छेदभेदेनोभावष्वविर-
 ङ्गाविति चेन्न संयोगविभागयोरवच्छेदभेदस्य स्वकारणाधीनत्वात्
 अजयोस्तु तदभावादिति दिक् ॥ १ ॥

* तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २ ॥ *

ननु सुखाद्युपलब्ध्य करणसाध्या क्रियात्वात् रूपोपलब्धिवदि-
 त्याद्यनुमानात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्या वा यन्मनः सिद्धं तत्करणतया
 तथाच तस्य द्रव्यत्व नित्यत्वञ्च कुत इत्यत आह ।

यथाऽवयविद्रव्यानुमितो वायुपरमाणुं अकल्पत् क्रियाकत्वञ्च

द्रव्यम्, यथा युगपज्ज्ञानानुत्पत्त्याऽऽहुतितं मनो गुणवत्त्वं द्रव्यं,
न हि तस्य 'इन्द्रियसंयोगमन्तरेण ज्ञानोत्पादकत्वं वेन गुणवत्त्वं न
स्यात् किञ्च सुखादिमात्कारः इन्द्रियकरणः साक्षात्कारत्वात्
रूपादिमात्कारवद्वितीन्द्रियत्वेन मनः सिद्धम्, इन्द्रियत्वञ्च ज्ञान-
कारणमनःसंयोगात्प्रवृत्तमित्यवलम्बितमेव मनसो द्रव्यत्वम्, नित्यत्वञ्च
तस्यानाश्रितत्वात्, तस्यावयवकल्याणायां प्रमाणाभावादानाश्रितत्व-
मिति ॥ २ ॥

प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम् ॥ ३ ॥

तत् किं प्रतिशरीरमेकमनेकं वेत्ति सन्देहे निर्णायकमाह ।

मनः प्रतिशरीरमिति शेषः यद्येकैकस्मिन्नपि शरीरे बहूनि मनांसि
स्युस्तदा ज्ञानप्रयत्नानां यौगपद्यं स्यात् यत्तु नत्तंकीकरवर्णाङ्गुलीषु युग-
पत् कर्मदर्शनं द्युगपदेव बहवः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते इति मतं तदयुक्तं
मनसः शीघ्रसञ्चारादेव तदुपपत्तेः अविनश्यद्भवस्ययोग्यात्प्रविशेषगुणानां
यौगपद्यानभ्युपगमात् । एतेनैकस्मिन्नपि शरीरे पञ्च मनांसि तेषां द्वित्व-
चतुःपञ्चानां तत्तादिन्द्रियसंयोगे हेतुत्वेषु चत्वारि पञ्च वा ज्ञानानि
द्रुगपज्जायन्ते इति मतं निरस्तं कल्याणगौरवप्रसङ्गात्, यौगपद्याभि-
मानस्तु समर्थित एव, रसनेन्द्रियावच्छेदेन त्वगिन्द्रियसम्बन्धेन मनस-
स्तिक्तो गुड इति ज्ञानद्वययौगपद्यापत्तिरपि करणधर्मत्वादेव नास्ति,
द्वित्विच्छिन्नगोधासुजगादावपि अवयवद्वये कर्म खड्गाद्यभिषाताहा मनस
आद्यु सञ्चाराद्वा तदानीमेवादृष्टेन पण्डमनोन्तरपङ्कथाद्वा । यत्तु
मनोऽवयवव्येव जलोकावत् तत्सङ्कोचविकाशाभ्यां ज्ञानयौगपद्यायौ-
गपद्ये इति तत् तदवयवकल्याणगौरवप्रतिष्ठितमिति दिक् ॥ ३ ॥

प्राणापाननिमेषोश्चैष जीवन्मनोगतीन्द्रियान्तरवि-
काराः सुखदुःखेच्छादिषु प्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥ ४ ॥ ५

इदानीं क्रमवृत्तनप्रयोजनमादर्शयन्नेवात्मपरीक्षाशेषं पक्षविष्य-
ञ्चाह ।

प्रसिद्धिज्ञानमेव केवलमात्मनो बिह्वमिति न सन्तव्यं प्राणाद्यो-
 ऽपि सन्ति आत्मनो बिह्वानि तथाहि शरीरान्तश्चारिषि सनीरणे
 प्राणापानलक्षणे ऊर्ध्वाधोगतो उत्क्षेपणामक्षेपण्य कृपलादाविव
 प्रयत्न विनाऽनुपपद्यमाने यस्य प्रयत्नाद् भवतः स नूनमात्मा, न हि
 तिर्यग्गमनस्य भावस्य वायोरेवं स्वभावविपर्ययो विना प्रयत्नात्, न
 च विरुद्धिक्रियोर्वाक्योः मल्लयोरिवोर्ध्वगतिः स्यादिति वाच्यम्
 एव सत्युर्ध्वगमनमेव स्र-क्षत्वधोगमनं फुत्कारादौ वां तिर्यग्गमनम्,
 तथाचास्ति कश्चित्, यः प्रयत्नेन वायुसञ्चमधो वा प्रेरयति, सुषुप्त-
 दशाया कथं प्राणापानदोर्ध्वाधोगती इति चेन्न तदानीं योग्यप्रयत्ना-
 भावेऽपि प्रयत्नान्तरस्य सङ्गावात् स एव जीवनयोनिः प्रयत्न इत्युच्यते
 एवं निमेषोन्मेषादि शरीरस्थाधिष्ठानारसमुत्सापयतः तथाहि निमेष-
 स्तावत् अलिपच्छस्योः संयोगजनकं कर्म उन्मेषस्तयोरेव विभागजनकं
 कर्म एते च कर्मणो नोदनाभिघातादिदृष्टकारणमन्तरेण निरन्तरसुप्त-
 द्यमाने प्रयत्न विना नोत्पद्यते यथा टारुपुत्रकनर्त्तनं कस्यचित् प्रय-
 त्नात् तथाऽल्पिपच्छनर्त्तनस्यपि, तेन प्रयत्नवाननुमीयते, एवं जीवन-
 मप्यात्मलिङ्गं तथाहि जीवनपदेन लक्ष्यया जीवनकार्यं दृष्टिचत-
 भग्नसंरोहणादि लक्षयति । तथाच यथा गृहपतिर्भग्नस्य गृहस्य
 निर्माणं करोति, लघोद्यो वा गृहं वर्द्धयति तथा देहाधिष्ठाता गृह-
 स्थानोवस्य देहस्थाहारादिना दृष्टिसुपवयं करोति क्षतञ्च भेषजादिना
 प्ररोहयति भग्नञ्च करचरणादि संरोहयति तथाच गृहपतिरिव
 देहस्थाप्यधिष्ठाता सिध्यतीति, एवं मनोगतिरप्यात्मलिङ्गं तथाहि
 मनस्तावन्मूर्त्तमशु वेति पूर्वप्रकरणे साधितम्, तस्य चाभिमतविषय-
 याहिषि इन्द्रिये निवेशनम् इच्छाप्रणिधानाधीनम्, तथाच यस्मि-
 न्च्छाप्रणिधाने मनः प्रेरयतः स आत्मत्वानुमीयते यथा गृहकोशाव-
 स्थितो दारकः कन्दुकं लाक्षगुटकं वा गृहाभ्यन्तर एव इतस्ततः प्रेर-
 यति, ननु दारपुत्रनर्त्तयिता गृहपतिर्दारको वा न शरीरादन्वो यो
 दृष्टान्तः स्यात् किञ्च शरीरगत इतन्व्याप्तयः अहङ्कारस्यत्वात्, भवति
 हि गौरोऽहं स्पूनोऽहं इत्यादौ अहङ्कारसामानाधिकरस्थेन प्रत्ययः

यत्तु बाल्येऽनुभूतं यौवने वाङ्मये वा करति तत्र चैत्रभैत्रवच्छरीर-
भेदेऽपि कारण न स्यात् “नान्यदृष्ट करत्वव्ययः” इति तत्र चैत्रभैत्रयो-
र्भिन्नसन्तानत्वेन प्रतिसन्धानं साऽस्तु बाल्यकौमारभेदेऽपि सन्तानैकत्वात्
कार्यकारणभावेन प्रतिसन्धानसुपपत्त्यत इति तत्र ब्रूमः पित्राऽनु-
भूतस्य पुत्रेऽपि कारणप्रसङ्गः, तत्र शरीरभेदपक्षो बाधक इति चेत्
एवमेव बालशरीराङ्गे देनैव स्वशरीरस्य यद्वात् प्रतिसन्धानानुपपत्तेः
अनुपपत्त्यपि तदकस्य बालस्य शरीरभेदापक्षस्यापि सत्त्वात् नमः शरीर-
मिति समकारसामान्येनाङ्गकारस्य भानात्, समान्यत्वात्पि तथेति
चेन्न तत्र समकारस्योपचारिकत्वात् राहोः शिर इति वदभेदेऽपि षष्ठ्यु-
पपत्तेः, ऋषादिफलञ्च कर्त्तार न स्यात् शरीरस्यान्यान्यत्वात्, पात-
कमिच्छतो भूतचैतनिकस्य कृतज्ञानमदृताभ्यागमश्च दोष इति द्विक् ।
इन्द्रियान्तरविकारात् खल्वपि दृश्यते ऋषिनागरङ्गस्य चिरविद्यस्य वा
रूपविशेषसङ्घर्षरतं रसविशेषमनुभूय पुनस्तादृश फलरूपलभमानस्य
रसगर्ह्यप्रवर्त्तितो दन्तोदकसंज्ञः, स च नास्त्वरसानुमितिसन्तरेण,
अनुमितिनं व्याप्तिस्मृतिसन्तरेण, वा च न रुस्कारं विना, स च न
व्याप्त्यनुभवसन्तरेण, स च न भूयोद्देशनसन्तरेणेति इयं ज्ञानपरम्परा
नैकं कर्त्तारसन्तरेण कार्यकारणभूता सम्भवतीति तथाच गौतमोयं
सूत्रम् “इन्द्रियान्तरविकारात्” इति । सुखादयश्च ज्ञानवदेवात्मलि-
ङ्गानि द्रष्टव्याः । तथाहि सुखादिकं क्वचिदाश्रितं द्रव्याश्रितं वा
कार्यवस्तुत्वात् गुणत्वाद्वा रूपादिवदितीतरबाधसङ्गतं सामान्यतो
दृष्टमेव अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं विषयीकरोति न हि पृथिव्याद्य-
ष्टकानाश्रिता इच्छा द्रव्याश्रितेति प्रतिज्ञा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रि-
तत्वं प्रकारननादाव पर्यवसति यत्र तु प्रथमं न बाधावतारस्तत्त्वा-
दष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं व्यतिरेकिमाध्यामिति विभाग, व्यापकता-
वच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिरिति तु तच्छम्, येन विना प्रतीतनं पर्य-
वसति तस्यैव तत्र प्रकारत्वात् अन्यथा ह्यणुकं कार्यानाश्रितं सत्
क्वचिदाश्रितम् अवयवित्वादित्वादावकार्याश्रितत्वप्रकारिकाऽनुमितिनं
स्यात् ॥ ४ ॥

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ५ ॥

ननु सिध्यत आत्मा स्थिरः, स तु नित्य इति कुतः, कुतश्च द्रव्य-
मित्यत आह ।

यथा वायुपरमाणोरयवकल्पनाया न प्रमाणमतो नित्यत्वं तथा-
क्तनोऽपि, यथा गुणरत्त्वाद्वायुपरमाणुर्द्रव्यं तथात्माऽपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

* यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं
न विद्यते ॥ ६ ॥ *

पूर्वपक्षमाह ।

सन्निकर्षे सति अयं यज्ञदत्त इति चेत् प्रत्यक्षं नास्ति तदा दृष्टं
प्रत्यक्षतो गृह्यते व्याप्तिक लिङ्गं नास्ति यथा वज्रिना प्रत्यक्षेण सङ्-
चरितो गृह्यते धूमो वज्रौ दृष्टं लिङ्गं तथात्मसाधक लिङ्गं दृष्टं
नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

* सामान्यतो दृष्टाज्ञाविशेषः ॥ ७ ॥ *

ननु प्रत्यक्षदृष्टव्याप्तिकस्य दृष्टलिङ्गस्याभावेऽपि सामान्यतो दृष्टमेव
लिङ्गं भविष्यति न हि ततो नानुमितिरित्याशङ्क्य पुनः पूर्वपक्षो
आह ।

सामान्यतो दृष्टमपि लिङ्गं भवति न तु तत्र आत्मत्वेन अष्टद्रव्या-
तिरिक्तद्रव्यत्वेन वा स्यादात्मसिद्धिः किन्तु तेनेच्छादीना क्वचिदाश्रित-
त्वमात्रं सिध्येत् तच्च नात्ममननौपयिकमित्यर्थः तदेतदाह अविशेष
इति ॥ ७ ॥

* तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥ *

तत् किं वोऽपहतपाप्मा स आत्मा इत्याद्यागमोऽनर्थक एवे-
त्याशङ्क्य स एवाह ।

आगमभावात्सिद्ध एवात्मा नत्वनुमेयः दृष्टसामान्यतोदृष्टयोर्लिङ्ग-
योरभावात् तस्मात् सम्यगुपनिषदां श्रवणात् तत्त्वसाक्षात्कार उत्प-
द्यते न तु मननप्रवृत्तिकया, तथाच मननप्रयोजनकमिदं तन्वमत-

न्तम्, दृष्टं हि भूतदृशकनटीसन्तरखादाबुपदेशमात्रादेव साक्षात्कारिज्ञानम् ॥ ८ ॥

* अहमितिग्रन्थस्य व्यतिरेकात्सागमिकम् ॥ ९ ॥ *

तदेवं तिमिः सूत्रैः पूर्वपक्षे सिद्धान्तवाद्याह ।

नायमस्मात् प्रमाणात्मनि किञ्चिदहमिति-पदमात्मपदं वा साभिधेयं पदत्वात् घटादिपदवत् इत्यनुमानादप्यात्मसिद्धिः । ननु पृथिव्याद्येव तदभिधेयं स्यादित्यत आह व्यतिरेकादिति पृथिव्यादितोऽहमिति पदस्य व्यतिरेकाद्याहत्तेरित्यर्थः । न हि भवत्यहं पृथिवी अहमापः अहन्तेजः अह वायुः अहनाकाशम् अहं कालः अहं दिक् अहं मन इति व्यपदेशः प्रत्ययो वा, शरीरे भवतीति चेन्न परशरीरेऽपि तत्प्रसङ्गात्, स्वशरीरे भवतीति चेन्न स्वस्यात्मभिन्नस्यानिरुक्तोः सम शरीरमिति वैयधिकरण्येन प्रत्ययाच्च नान्वदन्मपि सामान्यतोऽहमेव तच्च विशेषपर्यवसन्नमिति दूषितमेवेति चेन्न अहमपदेऽहत्वमात्मत्वमेव प्रकारः तथाच पक्षधर्मतामन्वादेऽहत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं पर्यवसन्नं तज्ज्ञानस्यसाधारणमेवेति विशेषमिद्वेः एवं सामान्यतो दृष्टादपि बाधसहजनाद्विशेषसिद्धिः यज्ञोक्तं अत्रणादेव साक्षात्कारः किमनेमेति तदयुक्तम् न हि मननमन्तरेण सङ्गशुक्लस्यप्रज्ञामबच्चालम्, न च तदन्तरेण तत्र निदिध्यासननाधिकारः, न च निदिध्यासनमन्तरेण सवासननिस्थानानोन्मूलनस्तत्त्वसाक्षात्कारः, लब्ध्यासादेव हि कामातुरस्याकस्मात् कामिनीसाक्षात्कारः, न हि शाब्दमातृमानिकं वा ज्ञानं सिध्याज्ञानोन्मूलनकर्म दिङ्मोहादौ दृष्टमिति भावः । ननु तथापि परोक्षे आत्मनि कथं सङ्केतग्रह इति चेत् क एवमाह नात्मा प्रत्यक्ष इति, किन्तु मनसा संयोगप्रत्यासत्त्यात्मपक्षः कथमन्यथाऽहं सुखी जानामीच्छामि यते दुःखीत्यादिप्रत्ययः नक्षयमवस्तुकः सन्दिग्धवस्तुको वा, नीलमितिप्रत्ययवत् अस्यापि निश्चितवस्तुकत्वात्, न कैङ्करः, लिङ्गज्ञानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, नापि शाब्दः, तदनुसन्धानाननुविधानात्, प्रत्यक्षाभासोऽयमिति चेत्,

तर्हि क्वचिदनाभासविषयोऽपि न ह्यप्रमितमारोष्यते इत्य वेदयि-
ष्यते ॥ ९ ॥

* यदि दृष्टमन्वचनहं देवदत्तोऽहं यन्नदत्त इति ॥ १० ॥*

एवञ्चेत् किमनुमानेनेति पूर्वपक्षवादी आह ।

इतिथब्दो ज्ञानप्रकारमाह दृष्टमिति भावे-क्तप्रत्ययान्तम्, अन्य-
क्षमित्यध्यक्ष तेनायमर्थः अयं देवदत्तः अयं यन्नदत्त इति प्रकारकं
दृष्टं दर्शनं अध्यक्षमेवास्ति यद्वि किमनुमानप्रयासेन “न हि करिष्यि
दृष्टे चीत्कारेण तमनुमितेऽनुमातारः” ॥ १० ॥

* दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत्
प्रत्ययः ॥ ११ ॥ *

अत्र सिद्धान्त्याह ।

दृष्टे प्रत्यक्षेण गृह्यते आत्मनि लिङ्गे सम्भूतमास्योके सति
एक एव एकैर्षादिक एव प्रत्ययः, प्रत्यय इति निरस्तसमस्तविधमा-
शाङ्कत्वमाह, कुत एवमित्यत आह दृढत्वात् प्रमाणासंग्रहेनान्यथा-
भावशङ्कानिवर्त्तनपटुत्वात्, तत्र दृष्टान्तमाह प्रत्यक्षवदिति यथा
दूरात्तोयप्रत्यक्षे सर्वापि सवाटासं बलाकाखिङ्गेनापि तदनुमानं
तदुक्तम् “प्रत्यक्षपरिकहितमप्यनुमानेन बुभुक्षन्ते तर्करसिकाः” इति,
इदमत्राकृतम् यद्यात्मा कदाचित् प्रत्यक्षे चैतसे भासते एव तथापि
अहं गौरः अहं क्षय इत्यादिविरोधिप्रत्ययान्तररिक्ततो न तथा
स्थेमानमासादवति विद्युत्प्रभातसञ्ज्ञानज्ञानत्, तत्र लिङ्गेन अन-
न्यथासिद्धेन ज्ञानान्तरसुप्तव्यमानं पूर्वज्ञानमेव स्थितीकरोति । किञ्च
“त्रोतव्यो मन्वयः” इत्यादिविधिबोधितव्यात्ममनस्य इष्टसाधनत्वा-
वगतौ अनुमित्ययाऽवश्यमात्मानुमानप्रवृत्तिः तद्व्यतिरेके निदिध्यास-
नासम्भवे साक्षात्काराभावेऽप्यवगमिन्मवादिता भावः । अहं देवद-
त्तोऽहं यन्नदत्त इति प्रतीतिद्वयाभिधानमात्मनः प्रत्यात्मवेदनीयत्वं
सूचयितुम् ॥ ११ ॥

देवदत्तो गच्छति यद्देवदत्तो गच्छतीत्युपचारा-
च्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥ *

ननु यदि यद्देवदत्तोऽहमिति प्रत्यय आत्मनि तदा यद्देवदत्तो गच्छ-
तीति गमनसामानाधिकरण्यभानमनुपपन्नमित्यत आह ।

अस्ति हि अहं गौर अहं स्थूल इति प्रत्ययः अस्ति च मन
शरीरमिति भेदप्रत्ययः तत्र देवदत्तो गच्छतीति गतिसामानाधिकर-
णानुभवो व्यवहारश्च भाक्तः, ममेति प्रत्ययस्य वयार्थत्वात् यद्यपि
देवदत्तत्वं शरीरवृत्तिर्जातिस्तेन देवदत्तो गच्छतीति सुख्य एव प्रयोगो
यथार्थ एव च प्रत्ययः तथापि देवदत्तपदं तदवच्छिन्नात्मनि प्रयुक्तञ्चेत्
तदौपचारिको बाह्व्यः ॥ १२ ॥

* सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १३ ॥ *

अत्र शङ्कते ।

तुशब्दः पूर्वपक्षद्योतकः । आत्मशरीरयोस्तावदहमिति प्रत्ययः
प्रयोगश्च दृश्यते तत्र क्व सुख्यः क्व औपचारिक इति सन्देहः ॥ १३ ॥

* अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थान्-
न्तरप्रत्ययः ॥ १४ ॥ *

समाधत्ते ।

अर्थान्तरमात्मस्वरूपं प्रत्यक्षं यत्र प्रत्यये च प्रत्ययोऽर्थान्तरप्रत्ययः
अवसर्गः अहमिति प्रत्ययस्य प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् परत्र
परात्मनि अभावात् अर्थान्तरे स्वात्मन्येव सुख्यः कल्पयितुमुचितः
यदि तु शरीरे सुख्यः स्यात् तदा वह्निरिन्द्रियजः स्यात् न हि शरीरं
मानसप्रत्यक्षं मानसश्चायमहमिति प्रत्ययः वह्निरिन्द्रियव्यापारमन्तरे-
णापि जायमानत्वात् अहं दुःखी अहं सुखी जाने यते इच्छाम्यह-
मिति बोध्यविशेषणयोपहितस्वात्मनो मनसा विषयीकरणात्, नायं
बौद्धिको लिङ्गातुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात्, न शाब्दः शब्दाकल-
नमन्तरेणापि जायमानत्वात्, तस्मान्मनस एव मनसश्च वह्निरस्मात्तन्त्येव

शरीरादावप्रवृत्तेरिति भावः । किञ्च यदि शरीरे स्यात् परशरीरे
स्यात्, स्यात्कानि यदि स्यात् तदापि परात्कानि स्यादिति चेन्न परा-
त्मनः परस्यातीन्द्रियत्वात् तद्विशेषगुणानामयोग्यत्वात् योग्यविशेष-
गुणोपपत्तेश्च तस्य योग्यत्वात्, न केवलमात्मन इदं शीघ्रं किन्तु
द्रव्यमात्मस्य, द्रव्यं हि योग्यविशेषगुणोपपत्तेश्चैव प्रत्यक्षं भवति,
आकाशमपि तर्हि शब्दोपपत्तेश्च प्रत्यक्षं स्यादिति चेत् स्यादेवं यदि
श्रोत्रं द्रव्यपाहकं भवेत्, आकाशं वा रूपवत् स्यात्, आत्मनोऽपि
नीरूपत्वं द्रव्यमिति चेत् वहिर्द्रव्यमात्र एव प्रत्यक्षं प्रति रूपव-
त्त्वस्य तन्त्रत्वात्, प्रत्यगित्ययं शब्दोऽन्यव्याप्तमाह ॥ १४ ॥

* देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीर-
प्रत्यक्षोऽहङ्कारः ॥ २५ ॥ *

पुनः शङ्कते ।

अहङ्कारोऽहमिति प्रत्ययः स च शरीरप्रत्यक्षः शरीरं प्रत्यक्षं
विषयो यत्र स शरीरप्रत्यक्षः । देवदत्तो गच्छतीत्युपचारात्तावत्
प्रयोगः प्रत्ययो वा त्वया समाहितः स उपचार आभिमानिकः
यतोऽहं गौरः अहं कथः सौभागिनोऽहं पुनरुक्तजन्मेत्यादयः
प्रत्ययाः प्रयोगाच्चोपचारेण समन्वयितुमशक्या इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १६ ॥ *

सिद्धान्तमाह ।

तदशब्दोऽयं सिद्धान्तमभिव्यक्तौ उपचारोऽयमाभिमानिकः किन्तु
शरीर एवायमहमत्यय इति यदुक्तं तत्रापि सन्देह एवेत्यर्थः तथाच
प्रत्यक्षोभयत्रापि कूटस्थान्तिलेन विशेषावधारणाय यद्विषयं तत्र
यत्र क्रियमाणे निमीक्षितास्तस्याहमिति-प्रत्ययदर्शनात् शरीरभिन्ने
वहिरिन्द्रियानोचरे वस्तुनि स मन्तव्यः, शरीरे भवन् परशरीरेऽपि
स्यात् चक्षुर्नैरपेक्ष्येण च न स्यात्, अहं कथः स्तूत्रो वा सुखीति
कथं सामानाधिकरण्यामिति चेन्न सुखाद्यवच्छेदकत्वेनापि तत्र शरीर-

भानसम्भवात् सिङ्घनादवदिदं गहनमितिवत्, अङ्गन्वमात्रं शरीरे
समारोषते मनसोपस्थितम्, त्वमिन्द्रियोपनीतमौष्णप्रम् उष्णं जलम्
उष्णं शरीरमितिवत् ॥ १६ ॥

* न तु शरीरविशेषाद् यद्भेदत्तविष्णुमित्तयोर्ज्ञानं
विषयः ॥ १७ ॥ *

सिद्धान्तसुप्रष्टं ह्यत्राह ।

ज्ञानमिति योग्यं सुखदुःखादिकमात्मगुणसुपलक्षयति, यथा
यद्भेदत्तविष्णुमित्तयोः शरीर परस्परभिन्नं तथा ज्ञानसुखादिकमपि
भिन्नमेव तथाच यथा यद्भेदत्तस्येदं शरीरं तथा यद्भेदत्तस्य ज्ञाने
सुखादौ वाऽनुत्पन्ने अहं सुखी जाने यते इच्छामीति ज्ञानादिकं
विषयो भवति योग्यशरीरविषयकत्वेन तदीयरूपादिवत्तदीवज्ञाना-
दीनामपि प्रत्यक्षत्वसम्भवात् न च सम्भवति, तस्मात् ज्ञानसुखादीनां
शरीरादन्य एवाश्रयो वक्तव्य इति भावः । शरीरविशेषात् शरीरस्य
भेदादित्यर्थः तथाच शरीरभेदं प्राप्य ज्ञानं न तु विषय इति लक्ष्णोपे
पञ्चमी ॥ १७ ॥

* अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्वातिरेकाव्यभि-
चाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥ १८ ॥ *

नन्वात्मा न प्रत्यक्षः नीरूपद्रव्यत्वात् निरवयवद्रव्यत्वाद्वा आका-
शवत्, तथाचाहं कशो गौर इति बुद्धेः शरीरमेव विषयो वाच्यः,
कचिदहं सुखीत्यादिधीरपि यद्यप्यस्ति, तथाप्याश्रयमन्तरेण भासमा-
नानां सुखादीनां शरीरे समारोप इत्येव कल्पयितुमचितम्, यद्योष्णं
हुरभिजलम् इत्याश्रयमन्तरेण प्रतीयमानबोरौष्णप्रसौरभयोर्जले समा-
रोपः, न त्वेतदहुरोषेन जलप्रत्ययस्यापि प्रसिद्धजलमन्तरेथान्यविषय-
त्वम्, तथाऽहमित्यप्यहन्त्वं शरीर एव वास्तवम्, सुखादिकन्तु कदा-
चित्तत्मारोषते तेनात्मनि प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं जास्तेव सुखाद्याधारत्वेन
यत् कल्पनीयं तदागमसिद्धं भवतु न तत्रापि यह इत्यत आह ।

अथमर्थः अहं सुखी अहं दुःखीति प्रत्ययो नागमिको न शब्दो
नापि लौकिकः शब्दबिज्ञातोरनुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वात्
प्रत्यक्षत्वे च नीरूपत्वं निरवयवत्वञ्च यद्वाधकसुक्तं तद्वहिरिन्द्रिय-
प्रत्यक्षतायां भवति तत्र हि रूपवत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वयोः प्रयोजकत्वात्,
मानसप्रत्यक्षता च तदन्तरेणापि । ननु स्यादेवं यद्यात्मनि प्रमाथं
स्यात् तदेव तु नास्तीत्यत आह शब्दव्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषबिज्ञे-
रिति यथा चित्त्वादिषु द्रव्येषु शब्दस्य व्यतिरेकोऽव्यभिचारो नियत-
स्तेन तदान्त्रयस्याष्टद्रव्यातिरिक्तसाकाशरूपस्य विशेषस्य सिद्धिः एव-
मिच्छायाः पृथिव्यादिषु व्यतिरेकस्याव्यभिचारात् तदान्त्रयेणापि अष्ट-
द्रव्यातिरिक्तेन भवितव्यम् । नन्वेतावताऽप्यानुमानिक एव आत्मा
न तु प्रत्यक्ष इत्यत आह अहमिति मुख्ययोग्याभ्यामिति अहमिती-
तिकारेण ज्ञानाकारमाह तेनाहमिति ज्ञानं शब्दबिज्ञानुसन्धानमन्त-
रेण निमीलिताक्षस्य बहुत्वद्यते तन्मुख्येन अहन्त्ववता योग्येन प्रमा-
थसिद्धेन उपपादनीयम्, न तु शरीरादिना, तत्रोक्त्वाया व्यतिरेका-
व्यभिचारात् मुख्ययोग्याभ्यामित्यनन्तरम् उपपादनीयमिति पूरणी-
यम् आत्मनि प्रमाथानि बह्वनि पन्धगौरवभिया त्वक्तानि मयूखे-
ऽन्वेष्यानि ॥ १८ ॥

* सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ॥ १९ ॥ *

आत्मपरीक्षाप्रकरणं समाप्त्य इदानीमात्मनानात्वप्रकरणमारभते
तत्र पूर्वप्रक्षरत्नम् ।

एक एव आत्मा चैतन्यैवादिदेहभेदेऽपि, कुतः सुखदुःखज्ञानानां
निष्पत्तेरुत्पत्तेरविशेषात् सर्वशरीरावच्छेदेन सुखदुःखज्ञानानामुत्पत्ति-
रविशिष्टैव बतः । यद्यात्मभेदसाधकं बिज्ञान्तरं भवेत्तदा सिध्येदा-
त्मभेदः, न च तदस्ति, यथा तत्तत्प्रदेशावच्छेदेन शब्दनिष्पत्तावपि
शब्दबिज्ञाविशेषादेकमेवाकाशम् यौगपद्यादिप्रत्यक्षबिज्ञाविशेषादेक
एव काण्डः पूर्वापरादिप्रत्यक्षबिज्ञाविशेषादेकैव दिक् ॥ १९ ॥

* व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥ *

सिद्धान्तमाह ।

नाना आत्मानः कुतः व्यवस्थातः व्यवस्था प्रतिनियमः यथा कश्चिदाद्यः, कश्चित् रङ्गः, कश्चित् लक्ष्मी, कश्चिद् दुःखी, कश्चिदुन्मा-भिजनः, कश्चिन्नीचाभिजनः, कश्चिद्विद्वान्, कश्चित् जात्या इतीयं व्यवस्था आत्मभेदमनुरेणानुपद्यमाना साधयत्यात्मनां भेदम्, न च जन्मभेदेन बाल्यकौमारवाङ्मयभेदेन वा, एकस्याप्यात्मनो यथा व्यवस्था तथा चैत्रमेवादिदेहभेदेऽपि स्वादिति वच्य कालभेदेन विरु-द्धधर्माध्याससम्भवात् ॥ २० ॥

* शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥ २१ ॥ *

प्रमाणान्तरमाह ।

शास्त्रं श्रुतिः तयाऽप्यात्मनो भेदप्रतिपादनात् श्रूयते हि “द्वे ब्रह्मणो वेदितव्ये” इत्यादि तथा “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते” इत्यादि ॥ २१ ॥

इति श्रीशाङ्करे कथादस्त्रलोपस्कारे तृतीयाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* सदकारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥ *

पृथिव्यादीनां नवानामुद्देशं लक्षणं परीक्षां निर्वर्त्य प्रकृतेर्भू-कारणतां साङ्ग्याभिमता निराचिकीर्षुः प्रमाणानां मूलकारणत्वं पृथिव्याद्यान्भवंश्च सिधाधयिषुर्नित्यत्वसामान्यलक्षणं तावदाह ।

न कारणवदकारणवत् पदसंस्कारात् तदेवं घटादीनां व्यपच्छेदः ।

तथापि प्रागभावेऽतिव्याप्तिरित्यत आह सति सत्तायोगीत्यर्थः ।
समवायविशेषपदार्थयोः सत्तैकार्यसमवाय एव सत्तायोगः सामान्या-
नरस्य सत्तावाञ्च सत्प्रत्ययविषयतैव सत्तायोगः स च प्रत्ययो वस्तुसङ्घ-
पसात्प्रतिबन्धन इत्यन्यदेतत् न चान्यत्रापि तथैवास्तु किं सत्तयेति
वाच्यम् अतुगतमतेस्तुसिद्धेरुक्तत्वात् ॥ १ ॥

* तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥ *

नित्यसामान्यमभिधायेदानीं परमाणुमधिकृत्याह ।

तस्य परमाणोः, कार्यं घटादि, लिङ्गम्, तथाच गौतमीयं
ब्रह्म “व्यक्तात् व्यक्तस्य निष्पत्तिः प्रत्यक्षप्रामाण्यात्” इति, अवयव-
वावयविप्रसङ्गस्तावदनुभूयते स यदि निरवधिः स्यात् तदा मेरुसर्ष-
पयोः परिमाणभेदो न स्यात् अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् न च
परिमाणप्रचयविशेषाधीनो विशेषः स्यादिति वाच्यं सङ्ख्याविशेषा-
भावात्तयोरप्यनुपपत्तेः, प्रत्ययवाधिः स्यादिति चेत् अन्यस्य कस्य-
चिन्निरवयवत्वे प्रत्ययस्यैवानुपपत्तेः अवयवविभागविनाशयोरेव द्रव्य-
नाशकत्वात्, विभागश्च नावधिः तस्यैकाग्रयत्वानुपपत्तेः तस्मान्निरव-
यवं द्रव्यमवधिः स एव परमाणुः । न च तसरेषुरेवावधिः, तस्य चाक्षु-
षद्रव्यत्वेन महत्त्वात्नेकद्रव्यवत्त्वाच्च, महत्त्वस्य चाक्षुषप्रत्यक्षत्वे कार-
णत्वम् अनेकद्रव्यवत्त्वमादायैव, अन्यथा महत्त्वमेव न स्यात् कस्य कार-
णत्वमभवेत्, न च तसरेषोरवयवा एव परमाणवः, महद्द्रव्यारम्भक-
त्वेन तेषामपि सावयवत्वानुमानात् तन्नुवत् कपालवच्च तथात् बत्
कार्यद्रव्यं तत् सावयवम्, अत्र सावयवं तत् कार्यं द्रव्यम्, तथाच
यतोऽवयवात् कार्यत्वं निवर्त्तते तत्र सावयवत्वमपीति निरवयवपर-
माणुसिद्धिः तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः “सा च त्रिविधा नित्या चानित्या
च” इति ॥ २ ॥

* कारणभावात् कार्यभावः ॥ ३ ॥ *

इदानीं परमाणौ रूपादिसिद्धये प्रमाणमाह ।

रूपदीनां कारणे सद्भावात् कार्यं सद्भावः कारणगुणपूर्वका
हि कार्यगुणा भवन्ति घटपटादौ तथा दर्शनादित्यर्थः ॥ ३ ॥

* अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ ४ ॥ *

इदानीं सर्वानित्यतावादादनिराकरण्यायाह ।

विशेषण इति षष्ण्वन्तात्तसिः विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्तदा स्यात्
यद्यनित्य इति प्रकृत्यः शब्दप्रयोगश्च न स्यात् नञ् उत्तरपदार्थनिषे-
धार्थत्वात् तत् कथं नित्याभावेऽनित्य इति स्यात् भवति च ततो
नित्यमस्तीति सिद्धम्, यद्वा अनित्य इति न नित्यः परमाणुरित्यनेन
प्रकारेण नित्यस्य त्वया प्रतिषेधः कर्त्तव्यः अनेन च प्रकारेण प्रति-
षेधो न सिध्यति सिद्ध्यासिद्धिप्रतिहतत्वात् सूत्रञ्चैव योजनोप-
संहारः सतन्त्र एव प्रतिषेधवचनः “अमानोनाः प्रतिषेधवचना.”
इति तथाचानित्य इति न नित्य इत्यर्थः प्रतिषेधभावः प्रतिषेधस्वरूपं
तेन न नित्य इति विशेषस्य नित्यस्य प्रतिषेधस्वरूपम्, तच्च न सम्भ-
वतीति शेषः ॥ ४ ॥

* अविद्या ॥ ५ ॥ *

ननु परमाणुर्न नित्यः मूर्त्तत्वात् घटवत् एव रूपवत्त्वरसवत्त्वा-
दयः प्रत्येकं हेतव उद्भेदाः एवं षट्केन युगपदुयोगात् परमाणोः
घटंशता तदाच सावयवत्वात् अव्याप्यवृत्तिसयोगाश्रयत्वात् । किञ्च
परमाणोर्मध्ये यदाकाशमस्ति तदा सच्छिद्रत्वेनैव सावयवत्वम्, अथ
नास्ति, तदाकाशस्यासर्वगतत्वप्रसङ्गः । किञ्च क्वायाग्नत्त्वात् व्यावृत्तिस-
त्त्वात् । अपिच यत् सत् तत् क्षणिकमित्यादिक्षणिकत्वसाधकानुमाना-
दपि परमाणोरनित्यता, तथा चैतावती चेदनुमितिपरम्परा तदा
कथमुच्यते परमाणुर्नित्य इत्यत आह ।

परमाणोरनित्यत्वविषया सर्वाव्यनुमितिः अविद्या भ्रमरूपा
आभासप्रभवत्वात् आघाततो धर्मिणाहकमानबाधः सर्वत्र विप्रक्षबाध-
कप्रमाणभूत्वाद्याप्यत्वासिद्धिः कश्चित् स्वरूपसिद्धिरित्यादि समान-
तन्त्रेऽन्वेष्टव्यम् ॥ ५ ॥

* महत्यनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाञ्चोपलब्धिः ॥ ६ ॥ *

ननु यदि परमाणुरस्ति कथमिन्द्रियेण न गृह्यते रूपवत्त्वस्यै-
वत्त्वादयश्चैन्द्रियकत्वप्रबोजकास्त्वयैवोपपादिता इत्यत आह ।

महति महत्त्ववति द्रव्ये महच्छब्दात् परिभाषवाचकात् गुण-
वाचकानां सत्तपो षोपान्, अनेकद्रव्यवत्त्वादिता अनेकं द्रव्यमा-
त्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम्, तद् यस्यास्ति तदनेकद्रव्यवत् तद्भावस्त-
स्मात् अनेकद्रव्यवत्त्वात्, एव सति वायुरपि प्रत्यक्षः स्यादत उक्तं
रूपाञ्चेति उद्भूतादनभिभूनादिनि दृश्यते, उपर्वाश्रयित वञ्चिरिन्द्रि-
येणेति शेषः तथाच परमाणोर्भेदत्वाभावाद्गुणवत्त्वविरलुक्तं भवति,
अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकद्रव्याश्रयताश्रयत्वम् अयववहुत्वाधीनमह-
त्त्वाम्रयत्वं वा । न च महत्त्वेनवानेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धमिति वाच्यं
वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्, जन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिर्न तु जनकेन
जन्यस्तेति चेन्न जन्यजनकयोर्युगपदन्यव्यतिरेकपक्षेऽन्यथासिद्धभावात्
अन्यथा भ्रामश्यादिना दण्ड, दीनामन्यथासिद्धिप्रसङ्गात्, महत्त्वोत्क-
र्षात् प्रत्यक्षनोत्कर्षो दृशादादिनि चेन्न अनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षस्यापि तत्र
सम्भवादिनिगमनापिरहात् किञ्च सकटकीटसूत्रजाले जलचलदृष्ट्यादि-
मिते दूरादप्रत्यक्षे सकटमात्रप्रत्यक्षताऽनेकद्रव्यवत्त्वोत्कर्षाधीनैव मह-
त्त्वोत्कर्षस्य जाले वर्तमानत्वात् एवं सूक्ष्मतन्तुघटितपटादौ दूरत्वे
महत्त्वोत्कर्षेऽपि स्वल्पपरिमाणसुदूरादिप्रत्यक्षे द्रव्यम् ॥ ६ ॥

* सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनु-
पलब्धिः ॥ ७ ॥ *

नन्वेवमपि मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशस्य चाक्षुषस्य रश्मिर्वायोर्वा सूर्य-
समवायेन रूपसमवायिनो महत्तञ्चोपलब्धः स्यात् अत आह ।

रूपसंस्कारपदेन रूपसमवायो रूपोद्भवो रूपानभिभवश्च विव-
क्षितः । तेन अद्यपि वायौ च एव सूर्यसमवायः स एव रूपसमवायः
तथापि रूपनिरूपितो नास्ति तत्र रूपात्यन्ताभावसत्त्वात् चाक्षुषे च
रश्मौ रूपसंस्कारः रूपोद्भवो नास्ति मध्यन्दिनोक्ताप्रकाशे च रूप-

संस्कारो रूपानभिभवो नास्ति इति न तेषां प्रत्यक्षता, एवं यीष्णो-
ष्णमर्जनकपालानलकमकादिषु रूपसंस्कार उद्भेदः । दृष्टिकृतस्तु रूपञ्च
रूपसंस्कारश्चेत्केकरूपपदलोपः तेन रूपाभावाद्वायोरनुपलब्धिः, रूप-
संस्काराभावाच्चतुरादीनामनुपलब्धिरित्याहुः ॥ ७ ॥

* अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपीप-
लब्धिः ॥ ८ ॥ *

एवं परमाणुनित्यताप्रकरणानन्तरं परमाणुलिङ्गतयोपोद्घात-
सङ्गत्या वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रकरणे समाप्य उपोद्घातेन गुणप्रत्यक्षता-
प्रकरणे वस्तुव्युत्पन्नाह ।

रूपगतो विशेषो रूपविशेषः तच्चोद्भूतत्वमनभिभूतत्वं रूपत्वञ्च तस्मा-
द्द्रूपस्योपलब्धिः । नन्वेवं परमाणोर्द्व्यणुकस्य च रूपं न्दृष्टोत्पत्त्यत
उक्तमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं भूयस्त्वपरं तेनानेकानि भूयासि
द्रव्याणि आश्रयतया यस्य तदनेकद्रव्ये तदरेणुप्रधत्ति तत्समवायात्,
घटादयोऽप्यवयवद्वयारब्धाः परस्परयाऽनेकद्रव्याश्रया एव, रसस्पर्शादौ
रूपत्वविरहात् चानुपलब्धाभावः चानुपलब्धे तेजसि च उद्भूतत्वविरहात्,
उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेष एव रूपत्वादिव्याप्यः ।
नन्वेवं शुक्लत्वसुरभिक्लृप्तत्वादिभिरपि परापरभावानुपपत्तिरेव तत्त-
द्याप्यतज्ज्ञानात्वकल्पने तु कल्पनागौरवम् उद्भवपदस्य नानार्थत्वञ्चेति
चेन्न बाह्यैकैकेन्द्रियग्रहणयोग्यगुणत्वस्यैवोपाधेरुद्भवत्वात् तदुपा-
धिविरहस्यैवानुद्भवत्वात्, अनुद्भवाभाव एव उद्भव इति केचित्
तच्चिन्त्यम् अनुद्भवस्याप्येवं व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात् अतीन्द्रियविशेष-
गुणत्वमनुद्भूतत्वमिति चेत् एवं तर्हि ऐन्द्रियकविशेषगुणत्वस्यैवो-
द्भवत्वापत्तेः । ऐन्द्रियकत्वावच्छेदकं किमिति चेत् तल्लस्य, विशेषगुणे-
ष्वेकैवोद्भूतत्वं जातिः गुणगतजातौ परापरभावानुपपत्तिर्न दोषा-
येत्यपि वदन्ति ॥ ८ ॥

* तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ *

स्पर्शान्तिरिक्तानां रूपसामानाधिकरण्यमेव वदिरिन्द्रियज्ञा-
ताप्रयोजकमिति रूपप्रत्यक्षसाम्योर्भाभिधाय तामन्यत्वातिदिशन्नाह ।

तेनेति रूपप्रत्यक्षज्ञानेनेत्यर्थः यथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूत-
त्वोद्भूतत्वाद् रूपोपलब्धिसुखा रसविशेषात् रसत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्वलक्ष-
णात् रसोपलब्धिः एवमितरत्वापि योज्यम् अनेकद्रव्यसमवायश्चाति-
देश्यः, प्राणरसनत्वगिन्द्रियाणां अनुद्भवाद्गन्धरसस्पर्शानामप्यहणम्,
पाषाणादावनुद्भवाद्गन्धरसयोः, तद्गन्धानि तयोरुपलब्धात्, तयोः
पाषाणादावुपलब्ध एव न तु स्पष्ट इत्येके । विभक्ताययवाय-
द्रव्यरूपानुद्भवान्तदप्यहणम् एव रसस्यापि, उष्णजले तेजोरूपस्यानु-
द्भवात् स्पर्शस्य चाभिभवात् दिततकर्पूरचम्पकादौ रूपरसस्पर्शानाम-
नुद्भवाद्युपलब्धः । कनकादौ रूपसद्भूतमेव शुक्लत्वभास्वरत्वे परमभि-
भूते, रूपमप्यभिभूतमित्येके कनकप्यहणन्तु रूपान्तरसाहचर्यात्,
अभिभवश्च बलवत्सजातीयस्य ह्यकतमप्यहण न तु बलवत्सजातीयस-
म्बन्धसात्वम्, बलवत्सजातीयसम्बन्धस्य'प्यहणनिरूप्यतया अप्यहण-
स्यैवोपजीव्यत्वात् नचाप्यहणप्रयोजकत्वेन बलवत्सजातीय एवोपजीव्यः,
अप्यहणस्य अप्यहणप्रागभावस्य तदत्यन्ताभावस्य या तदप्रबोध्यत्वात्
अप्यहणध्वंसस्य च तत्राभावात्, तत्रापि तर्हि बलवत्सजातीयस्यहण-
कतमप्यहणमनुपपन्नमेवेति वेत् अस्त्वेवं तथापि सजातीयस्य बलवत्त्वं
दुर्बलत्वे वा तादृशसम्बन्धसत्त्वे वा अप्यहणाप्यहणे एव प्रयोजके इति
स एवाभिभवपदार्थः ॥ ६ ॥

* तस्याभावाद्बलव्यभिचारः ॥ १० ॥ *

ननु गुरुत्वमप्यनेकद्रव्यसमवेतं रूपमहत्त्वसमानाधिकरणञ्चेति
कथं न प्रत्यक्षमत आह ।

तस्य रूपत्वादेः सामान्यस्य उद्भवस्य च गुरुत्वेऽभावाच्च गुरुत्वं
प्रत्यक्षम् । ननु साभूत् तत्र रूपत्वादिकं तथापि तत्प्रत्यक्षं स्यादत
आह अव्यभिचार इति एकैकेन्द्रियस्योद्भवं प्रति रूपत्वादीनां पञ्चानां
जातीनाम् अव्यभिचारो नियम एव यत्रैव रूपत्वादिपञ्चकान्यतमं

तत्रैव वाञ्छैकैकेन्द्रियप्राज्ञत्वं तद्व्यतिरेकादित्यर्थः, सूत्रे तु गुरुत्वाधि-
कारस्यास्फुटत्वात् प्रशब्दादेवैरतीन्द्रियेषु मध्ये परिगणितमपि वक्ष्यभा-
चार्यैः स्मार्थनसूक्तं गुरुत्वम् ॥ १० ॥

* संख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ
परत्वापरत्वे कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षु-
षाणि ॥ ११ ॥ *

एवमेकैकेन्द्रियप्राज्ञानभिधाय हीन्द्रियमपि ज्ञानाह ।

एतेषां चाक्षुषत्वे स्मार्थनत्वे वा परस्परानपेक्षत्वसूचनयासमासः ।
यद्यपि मङ्गत्वापेक्षाऽस्ति तथापि न परिमाणत्वेन, चकारः स्नेहद्रव-
त्त्वंगानासुपसंप्रहार्यः, चाक्षुषाणीति स्मार्थनत्वमप्युपलक्षयति यद्वा
चकार एव चाक्षुषाणि चेत्यत्रापि योज्यः । सङ्ख्या इति बहु-
वचनम् एकत्यादिकाः सर्वा एव सङ्ख्याः संश्लिङ्गाति, एकत्व सामान्य-
मेव न तु गुण इति चेत् तद् यदि द्रव्यमात्रवृत्ति तदा द्रव्यत्वेन सहा-
नूनानतिरिक्तवृत्तित्वम्, अथ गुणकर्मणोरपि वर्तते तदा सत्त्वा सहा-
नूनानतिरिक्तवृत्तित्वम्, कथं तर्हि गुणादावपेक्षत्वादिप्रत्यय इति
चेत् आरोपितेनैकत्वेन, एकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या सम्यगेवैकत्वप्रत्ययो
वा । तदेतदेकत्वं नित्यद्रव्येषु नित्यम् अनित्येषु च कारथैकत्वासम-
वायिकारणकम्, द्वित्वादिकन्तु अपेक्षाबुद्धिजन्यम् अपेक्षाबुद्धिस-
नानैकत्वसमूहात्मस्वरूपा सजातीययोर्विजातीययोर्वा द्रव्ययोश्चाक्षुषा
सङ्गकर्षे ॥ ११ ॥

* अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १२ ॥ *

एतावन्येव कर्मपर्यन्तानि अभिप्रेत्याह ।

रूपरहितद्रव्येषु वर्तमानानि कर्मपर्यन्तानि सङ्ख्यादीन्यचाक्षु-
षाणि न स्मार्थनानीत्यपि द्रव्यम्, अप्रत्यक्षाणीति शोक्तम्, तथा
सत्त्वात्मैकत्वमपि प्रत्यक्षं न स्यात् ॥ १२ ॥

* एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्या-
तम् ॥ १३ ॥ *

रूपादीनामेकैकेन्द्रियमाहृतं सङ्घादीनां द्वीन्द्रियमाहृतं सुखा-
दीनां मानसत्वं तथाच सत्तागुणत्वयोः सामान्ययोः सर्वेन्द्रियमाहृ-
तत्वायातमित्याह ।

व्यक्तिग्रहणयोग्यतैव जातिग्रहणयोग्यता व्यक्तयश्च यथावथं
यदि सर्वेन्द्रियैर्भेदज्ञाने तदा जात्योरपि गुणत्वसत्तयोः सर्वेन्द्रियमाहृतं
पर्यवसन्नमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इति शाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे चतुर्थाध्यायस्या-
द्याह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

—००—

* तत् पुनः पृथिव्यादिकार्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरे-
न्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥ १ ॥ *

स्वर्षवद्द्रव्यपरीक्षार्थं चतुर्थाध्याये मूलकारणपरमाणुपरीक्षान-
न्तरं कार्यद्वारा स्वर्षवन्त्येव द्रव्याणि परीक्षित्तिपुराह ।

तत्र शरीरत्वं प्रयत्नवदालसंबोगासमवायिकारणवत्क्रियावद-
न्वावयवत्वम् उपाधिभेदः, न तु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना
परापरमावाहपपत्तेः, इन्द्रियत्वञ्च सृष्ट्यजनकज्ञानकारणसनःसंबो-
गाश्रयत्वम्, शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणसनः-
संबोगाश्रयत्वं वा, नक्तञ्चरनयनरश्मिसु तेजोन्तरमेव चक्षुषे तु शब्द-
रूपेतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सतीति देवम्, न त्विन्द्रियत्वं जातिः,
पृथिवीत्वादिना परापरमावाहपपत्तेः । विषयत्वञ्च यद्यपि प्रतीव-

मानभोगसाधनत्वम्, तच्च कौकिकसाक्षात्कारविषयत्वमेव द्रव्यगुणकर्म-
सामान्याभावसाधारणम्, तथापि सूत्रानुरोधत् कौकिकसाक्षात्कार-
विषयकार्यद्रव्यत्वं द्रव्यम्, पृथिव्यादिकाख्यद्रव्यं त्रिविधमिति हि
सूत्रम्, तथाच विषयत्वमपि न जातिः ॥ १ ॥

* प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं
न विद्यते ॥ २ ॥ *

इदानीं शरीरस्य त्रैभौतिकत्वचातृभौतिकत्वप्रवादं निराकर्तु-
माह ।

गन्धक्लेटपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं यदि शरीरं
भवेत् तदाऽप्रत्यक्षं भवेत् यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां वायुवनस्थतीनां
संयोगोऽप्रत्यक्षस्तथा शरीरमप्यप्रत्यक्षं स्यादिति दृष्टान्तद्वारकं सूत्रं,
पञ्चात्मकं न विद्यत इति शरीरमिति शेषः । क्लेटपाकादयस्तु उप-
रन्ध्रकजज्ञानसंगता एव, चातृभौतिकोऽप्येवम् । नन्वस्तु त्रैभौति-
कम्, तदासा भूदाना प्रत्यक्षत्वादिति चेन्न विजातोदारन्ध्रस्य प्रति-
षेधात् । एकस्य गुणस्यावयविनि गुणानारन्ध्रकत्वात् तद् यदि
पृथिवीजज्ञानारन्ध्रः स्यात् तदा तदारब्धमगन्धमरसञ्च स्यात् एवं
पृथिव्यनिज्ञानारन्ध्रमरसञ्च स्यात् पृथिव्यनिज्ञानारन्ध्रमरस-
ञ्चरूपमस्त्वर्थञ्च स्यादित्याद्युह्यम् ॥ २ ॥

* गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न त्रयात्मकम् ॥ ३ ॥ *

एतदेवाह ।

पृथिव्यग्नेजसां प्रत्यक्षाणामेवारब्धं शरीरं प्रत्यक्षं स्यादिति, यदि
तत्र गुणान्तरं कारणगुणपूर्वकं प्रादुर्भवेत्, न त्वेतदस्ति एकस्य गन्धा-
देरनारन्ध्रकत्वसोक्तत्वात् तथाच न त्यात्मकमपि शरीरं न रूपवद्भूत-
त्ववारब्धमपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

* अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥ *

कथं तर्ह्येकस्मिन्नेव शरीरे पाकादीनामुपलम्भ इत्यत आह ।

मिश्रः पञ्चानां भूतानां परस्परसुषप्तम्भक्तया संबोगो न निघ्न-
 ध्यते, किन्तु विजातीययोरखोर्द्रव्यं प्रत्यसमयाविकारणं संबोगो
 नेष्यते, तथाच तद्रूपसम्भात् पाकादीनां शरीरे भवत्युपलम्भ इति
 तर्हि किञ्चिदतिकमिदं सानुषशरीरमित्यत्र गौतमीयं सूत्रसुपतिष्ठते
 “पार्थिवं तद् विशेषगुणोपलम्भे” पृथिवीविशेषगुणो गन्धो सानुष-
 शरीरे आनाशमनपायी दृश्यते, पाकाटयस्तु शुष्कशरीरे नोपलभ्यन्ते
 इति तेषामौपाधिकत्वं गन्धस्य स्नाभाविकत्वमिति पार्थिवत्वव्य-
 वस्थितेः ॥ ४ ॥

* तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥ ५ ॥ *

शरीरं विभजते ।

तत्र पार्थिवाभ्यादिशरीरेषु मध्ये पार्थिवं शरीरं द्विविधम्, के ते
 द्वे विधे इत्यत्राह योनिजमयोनिजञ्चेति आभ्यतैजसवायवीयशरी-
 राणां वरुणादित्यवायुलोकेषु प्रसिद्धानामयोनिजत्वमेव अयोनिजत्वं
 शुक्रयोश्चितसन्निपातानपेक्षत्वम् । अयोनिजञ्च देवानामृषीणाञ्च,
 अयते हि “ब्रह्मणो मानसा मन्वादयः” इति । कारणमन्तरेण कथं
 कार्यमिति चेत् योनेः शरीरत्वावच्छेदेनाकारणत्वात् उद्भजकमिम-
 शकादिशरीरे व्यभिचारात् संस्थानविशेषवत्त्वस्य चासिद्धेः देवर्षिशरीरा-
 पेक्षयाऽऽदादिशरीराणामन्यादृशत्वात्, योनिजमपि द्विविधं जरा-
 युजमण्डजञ्च, जरायुजं सानुषपशुसृग्नाथां गर्भाशयस्य जरायुत्वात्
 पक्षिशरीरसृपाणामण्डजं परितः सपेशशीलत्वात् सपेकोटमत्स्यादवो-
 ऽपि शरीरसृपा एव यद्यपि दृक्षादवोऽपि शरीरभेदा एव भोगाधिष्ठा-
 नत्वात् न खलु भोगाधिष्ठानत्वमन्तरेण जीवन-मरण-सङ्ग-जागर-
 षभेषजप्रयोग-बीजसजातीयानुबन्धानुसूत्रोपगम-प्रतिकूलापगमादयः
 सम्भवन्ति दृष्टिज्ञतभन्नसंरोहणे च भोगोपपादके स्फुटे एव, आग-
 मोऽप्यस्ति ।

“नर्मदातीरसम्भूताः शरत्कार्जुनपादपाः ।

नर्मदातोयसंस्पर्शात् ते यान्ति परमां गतिम्” ॥

इत्यादिः ।

“श्लथाने जायते वृक्षः कङ्कटभ्रादिसेवितः” ।

इत्यादिश्च तथापि चेष्टावत्त्वमिन्द्रियवत्त्वञ्च नोद्भिदां स्फुटतरमतो न शरीरव्यवहारः ॥ ५ ॥

* अनियतदिग्दे शपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥ *

अयोनिजशरीरोत्पत्तिकारणमाह ।

अनियतदिग्देशाः परमाणवो धर्मविशेषजनितकर्माणस्तत्पूर्वक-
त्वादयोनिजशरीराणाम्-॥ ६ ॥

* धर्मविशेषाच्च ॥ ७ ॥ *

ननु परमाणूनां कर्म विना कथं द्रव्यासमवायिकारणं संयोगम-
न्तरेण द्रव्योत्पत्तिरत आह ।

अदृष्टवदात्मसयोगादेव सर्गादौ परमाणूनां कर्म तेन च कर्मणा
सम्भूय परमाणवो ह्यणुकादिप्रक्रमेण अयोनिजं देवर्षीणां शरीरमार-
भन्ते इत्यर्थः, उपलक्ष्यञ्चैतत् अर्धविशेषाच्च क्षुद्रजन्तूनाद्यज्ञानां
सशकादीनां यातनामयानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यपि दृष्ट-
व्यम् ॥ ७ ॥

* समाख्याभावाच्च ॥ ८ ॥ *

देवर्षीणामयोनिजं शरीरे प्रमाथान्तरमाह ।

समाख्या अन्वर्था संज्ञा श्रुतिसृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धा,
तथाहि दुर्वासःप्रष्टतयो ज्ञानसाः अहङ्कारेभ्यः समभवदङ्गिरा
इत्यादिका, तथाऽपि ज्ञायते सन्त्ययोनिजानि शरीराणि देवर्षीणा-
मिति ॥ ८ ॥

* संज्ञाया आदित्वात् ॥ ९ ॥ *

प्रमाथान्तरमाह ।

सर्गादौ या ब्रह्मादिसंज्ञा आदिभूता प्राथमिकी तथा ज्ञायते

अस्त्वयोनिजं शरीरमिति नहि तदा ब्रह्मणो मातापितरौ सः याभ्यां
ब्रह्मादिसंज्ञा कृता स्यादिति भावः ॥ ९ ॥

* सन्त्ययोनिजाः ॥ १० ॥ *

उपसहरति ।

शरीरविशेषा इति शेषः ॥ १० ॥

* वेदलिङ्गाच्च ॥ ११ ॥ *

उपसंहृतेऽतिदाहार्थं प्रमाख्यानरमाह ।

वेदो मन्त्रः स च लिङ्गप्रते ज्ञाप्यतेऽनेनेति वेदलिङ्गं ब्राह्मणम्,
तनोऽप्ययोनिजं शरीरं प्रतिपद्यते इत्यर्थः । तथाहि ब्राह्मणम्
“प्रजापतिः प्रजा अनेका अस्तृजत् स तपोऽतप्यत प्रजाः स्तृजेयमिति
स सृष्टतो ब्राह्मणमस्तृजत् बाह्वभ्यां राजन्वमूर्ध्यां वैश्यम् पदुभ्यां
शूद्रम्” इति, वेदोऽपि “ब्राह्मणोऽस्य सृष्टमासीत् बाह्व राजन्वः
कृतः ऊरु तदस्य वैश्यः पदुभ्यां शूद्रोऽजायत” इत्यादिः, तदेवं
योनिजमयोनिजञ्च पार्थिवशरीरसृक्तम्, आप्यं तैजसं वायवीयञ्चायो-
निजमेव शुक्रशोणितयोर्नियमेन पार्थिवत्वात् पार्थिवेन च पाथवी-
यानारम्भात् इन्द्रियन्तु पार्थिवं घ्राणं सर्वप्राणभृत् साधारणं जला-
द्यानभिभूतैः पार्थिवभागेरारब्धं घ्राणम्, घ्राणं पार्थिवं रसाद्यव्यञ्जकत्वे
सति गन्धव्यञ्जकत्वात् स्तृगमद्गन्धव्यञ्जककुक्कुटोच्चारवत्, एवं रसन-
मायं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसस्यैव व्यञ्जकत्वात् सक्त्तुरसाभिव्यञ्जक-
सन्निवत्, एवञ्चक्षुस्तैजसं रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादा-
लोकवत्, त्वग्निन्द्रियं वायवीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शस्यैव व्यञ्ज-
कत्वात् अङ्गसङ्गिसन्निवत्शैत्याभिव्यञ्जकव्यजनवातवत् । विषयस्तु
पार्थिवो मृत्पाषाणस्यावरलक्षणः तत्र भूप्रदेशाः प्राकारेणकाद्यो
मृत्तिकाः, अद्रिमण्यहीरकगैरिकादयः पाषाणाः, स्यावरारुण्यौष-
धिष्टच्चगुल्मलतावननस्यतयः । आप्यास्तु विषयाः सरित्समुद्रादिभिः
करकादयः । तैजसस्तु विषयो भौमदिव्योदर्याकरजभेदाच्चतर्विधः ।
भौमं काष्ठेन्वनप्रभवम्, दिव्यम् अविन्वनं विद्युदादि, उदर्यम् अन्ना-

द्विरसार्जनक्षमं जाठरम्, आकरजञ्च द्विरग्ल्यादि, वायवीयस्तु विजयः
 उपलभ्यमानस्यर्थाश्रयो वायुः, वायोश्चतुर्थः कार्यः प्राणारव्यः शरीरे
 रसमन्वधात्तना प्रेरणादिहेतुरेकः सन् क्रियाभेदादपाकादिसञ्ज्ञा लभत
 इति ॥ ११ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे चतुर्थाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तञ्चायं चतुर्थाध्यायः ।

पञ्चमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥ १ ॥ *

कर्मपरीक्षा पञ्चमाध्यायार्थः । प्रयत्ननिष्पाद्य-कर्मपरीक्षा प्रथमा-
 ह्निकार्थः । तत्राप्युत्क्षेपणप्रकरणम्, अप्रयत्नसिद्धोत्क्षेपणप्रकरणम्,
 पुण्यहेतुकर्मप्रकरणम्, पुण्यपापोदासीनकर्मप्रकरणञ्च । वेष्टाविशेषम-
 धिकृत्याह ।

सयोगश्च प्रयत्नश्च संयोगप्रयत्नौ आत्मनः संयोगप्रयत्नौ ताभ्यां
 हस्ते समवायिकारणे कर्म, तस्य च कर्मणः प्रयत्नवदात्मसंयोगोऽसम-
 वायिकारणम्, प्रयत्नश्च निमित्तकारणम्, इयमेव चेष्टा, प्रयत्नवदात्म-
 संयोगासमवायिकारणकक्रियायाश्चेष्टात्वात् स्यासमवेतत्वातिरिक्तस्यै-
 वदन्यप्रयत्नजन्यक्रियाया वा ॥ १॥

* तथा हस्तसंयोगाच्च सुपत्ने कर्म ॥ २ ॥ *

हस्तोत्क्षेपणसुक्ता तदधीनं सुपत्नेोत्क्षेपणमाह ।

चकारेण गुरुत्वं निमित्तकारणान्तरं ससृञ्चिनोति तथेति तादृश-
 सुत्क्षेपणरूपमेवेत्यर्थः । यद्वा तथाहस्तसंयोगादुत्क्षेपणवद्वस्तसंयोगा-
 दित्यर्थः अत्र च प्रयत्नवदात्मसंयुक्तेन हस्तेन सुपत्नेस्य संयोगोऽसम-

वाचिकारणम्, सुषुप्तं समवाचिकारणम्, प्रयत्नगुणत्वे निमित्तकार-
णम् ॥ २ ॥

* अभिघातजि सुषुप्तादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारण
हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥ *

उदूखलाभिहतस्य सुषुप्तस्याकस्माद् यदुत्पन्नं जायते तत्र कार-
णमाह ।

अत्र यद्यपि सुषुप्तेन उत्पत्तना हस्तस्य संयोगोऽप्यस्ति तथाऽपि
स संयोगोऽन्यथासिद्धः किन्तु उदूखलाभिघात एव असमवायिकार-
णम्, कुत एवमित्यत आह व्यतिरेकादिति प्रयत्नस्य व्यभिचारादित्यर्थः ।
यदि तदा प्रयत्नः स्यात् सुषुप्तस्यैवाकस्मिकसुत्पत्तनं न भवेत् विधारकेण
प्रयत्नेन सुषुप्तस्य धारणमेव भवेत् चेष्टाधीनं सुषुप्तस्य पुनरुत्पत्तनं वा
भवेत् इति भावः ॥ ३ ॥

* तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥ *

सुषुप्तेन सहोत्पत्तौ हस्तस्य कर्मणि कारणविशेषमभिधातुं प्रय-
त्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणत्वं निराकर्तुमाह ।

सुषुप्तेन सहोत्पत्तौ हस्तस्य कर्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्म-
संयोगस्तथा अकारणमित्यर्थः अकारणमिति पूर्वसूत्रस्थं तथेत्यति-
दिश्यते ॥ ४ ॥

* अभिघातान्मुषुप्तसंयोगाद्दस्ते कर्म ॥ ५ ॥ *

कुतस्तर्हि हस्तो तदोत्पत्तनमत आह ।

यथा सुषुप्ते उत्पत्तति सुषुप्तसुखस्थं बोद्धुमुत्पत्तति तथा हस्तोऽपि
तदोत्पत्तति अत्राभिघातशब्देन अभिघातजनितः संस्कार उच्यते
उपचारात्, उत्पत्ततो सुषुप्तस्य पटुतरेण कर्मणा अभिघातसहजतेन
स्वाप्त्रये सुषुप्ते संस्कारो जनितस्तत्कृत संस्कारमपेक्ष्य हस्तसुषुप्तसंयो-
गः असमवायिकारणाद्दस्तेऽप्युत्पत्तनं न तु तदुत्पत्तनं प्रयत्नवदात्मसंयो-

गासमवायिकारणम्, अवशो हि हस्तो सुप्रलेन बहोत्पततीति
भाषः ॥ ५ ॥

* आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु शरीरे शरीरावयवेषु वा यत् कर्मात्पद्यते तत्र प्रयत्नवदात्मसं-
योगः कारणं प्रकृते कथं न तथेत्यत आह ।

आत्मशब्दः शरीरावयवपर उपचारात् अन्वयानुपपत्तिरेवोपचार-
दोजसु, तथाचात्मनः शरीरावयवस्यापि हस्तस्य यत् कर्म तत् हस्त-
लक्षणसंयोगात्, चकाराच्च वेगसमुच्चयः, हस्तकर्मणि हस्तसंयोगस्ताव-
दसमवायिकारणं तत्र व्यभिचारो नास्ति स च क्वचित् प्रयत्नवदात्म-
संयोगः क्वचिद्भोगवन्मुपलब्धिहस्तसंयोगो यथा बाह्यलस्य शरीरावयव-
कर्मेति भावः ॥ ६ ॥

* संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥ *

प्रयत्नानधीनकर्मप्रकरणमारभते ।

संयोगपदेन प्रतिबन्धकमात्रसुपलक्षयति तेन प्रतिबन्धकाभावे
गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अथ.संयोगफलिका क्रिया जायते,
तत्र गुरुत्ववति फलादौ प्रतिबन्धकः संयोगः, विच्छेदादौ तु विधा-
रकः प्रयत्नः पतनप्रतिबन्धकः, कारणादौ चिप्ते संस्कार एव पतन-
प्रतिबन्धकः, एतेषामभावे गुरुत्वाधीनं पतनमित्यर्थः । व्यभिधाना-
दिना विषादेन्तरीक्षस्यापने अदृष्टवदात्मसंयोगो मन्त्रादिरेव वा
प्रतिबन्धकस्तेषामपि संयोगपदेन सप्रहः ॥ ७ ॥

* नोदनविशेषाभावाद्बोद्धुं न तिर्यग्गमनम् ॥ ८ ॥ *

ननु गुरुत्वाद् बद्धि पतनं तदा लोष्टादेरुच्चिप्तस्य क्वचिद्बुद्धिं
क्वचिच्च तिर्यग्गमनं कथञ्चवेदित्यत आह ।

गुरुत्ववतोऽपि लोष्टकाण्डादेर्यद्बुद्धिं तिर्यक् च गमनं तन्नोदन-
विशेषात् तीव्रतराद्बोद्धवात् तथाच फलपक्षिवाणादौ संयोगप्रयत्न-

संस्काराभावे अत् पतनं तत्र नोदनविशेषो नास्ति तेन न तिर्यङ्ग-
योर्द्धं गमनमिति भावः ॥ ८ ॥

* प्रयत्नविशेषाद्नोदनविशेषः ॥ ९ ॥ *

* नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥ *

ननु नोदनविशेष एव कुत उत्पद्यते तत्राह ।

तिर्यक् ऊर्द्धं दूरम् आसन्नं वा क्षिपामीतीच्छाकारणकः प्रयत्न-
विशेषः तज्जनितो नोदनविशेषस्ततो गुरुत्वतो द्रव्यस्य लोटादेरूर्द्धं
तिर्यक् च गमनमुपपद्यते उदसनं दूरोत्क्षेपणम् ॥ ९ ॥ १० ॥

“ हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ ”

उदूखलाभिषातात् सुपलेन सह हस्ते यत् कर्म उत्पन्नं तत्रावत्
प्रयत्नपूर्वकं न भवति नापि पुण्यपापहेतुरतस्तत्तुल्यता बालकस्य
श्रीङ्गाकरचरणादिचालनं यत्तत्रातिदिशति ।

बालकस्य यद्यपि करचरणादिचालनं प्रयत्नपूर्वकमेव तथापि
हिनाहितप्राप्तिफलकं न भवति न वा पुण्यपापहेतुरित्यतिदे-
शार्थः ॥ ११ ॥

* तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥ *

इदानीं प्रयत्नपूर्वकेऽपि कर्माणि यत्र न पुण्यपापहेतृत्वं तत्र दार-
ककर्मतुल्यतामतिदिशन्नाह ।

आततायिना केनाप्यगारे दाह्यमाने तत्र दग्धस्य पुरुषस्य
विस्फोटे वज्जिक्ते जाते सति तस्याततायिनो बधाल्लक्षणेन प्रयत्नेन
हस्तादौ अत् कर्म जनितं तत्र पुण्यहेतृत्वं वा पापहेतुः यथाहः ।

“नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।

प्रकाशं वाऽप्रकाशं वा सन्त्युस्तन्मन्युस्तच्छति” ॥

“अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाषिर्धनापहा ।

क्षेत्रदारापहारी च पडंते आततायिनः” ॥ १२ ॥

* यत्राभावे प्रसुप्तस्य चलनम् ॥ १३ ॥ *

इदानीं यत्न विना यानि कर्माणि भवन्ति तान्याह ।

प्रसुप्तस्येति चैतन्याभावदशाहुपलक्षयति तेन सूक्ष्मतस्य जीवतो-
ऽचैतन्येऽपि वायुकृत चलनं द्रष्टव्यमत्र ॥ १४ ॥

* तृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥ *

शरीरकर्माणि व्याख्याय तदितराख्याह ।

तत्रपदेन दृश्युत्पन्नतावतानादिकं सर्गसुपलक्षयति ॥ १५ ॥

- मण्णिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणकम् ॥ १४ ॥

अदृष्टाधीनं कर्म परिगणयन्नाह ।

मण्णिपदेन कास्यादिकसुपलक्षयति तेनाभिमन्त्रितं मण्णिकांक्षादि
तस्कराभिमुखं यद् गच्छति तत्र गमने मण्यादि समवायिकारणम्,
अदृष्टवत्तस्करात्ममण्णिसंयोगोऽसमवायिकारणम्, तस्करस्य पापं निमित्त-
कारणम् । सूच्यभिसर्पणमिति सूचीपदेन बौहसात् तदृष्टोप-
लक्षयति तथाचायस्कान्ताभिमुखं यत् सूच्यादेर्गमनं तदृष्टकान्ताभिमुखं
यत् तदृष्टस्य गमनं तत्र सूच्यादि समवायिकारणम्, यत्र हितमहितं
या तेन तदृष्टसूच्यादिगमनेन तददृष्टवदात्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्,
तददृष्टमेव निमित्तकारणम्, एवमन्यदप्युद्दाम्, तद् यथा वज्रेरुर्ध्वं ज्वलनं
दायोक्तिर्यद्गमनं सर्गादौ परमाणुकर्मादि ॥ १५ ॥

- इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥ १६ ॥ *

ननु शरविहङ्गमालातचक्रादीनामुपरमपर्यन्तमेकमेव कर्म नाना
वेति सद्ये निर्णयहेतुमाह ।

इषाविति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, इदमत्राकृत वेगेन गच्छतां शरादीनां
कुड्यादिसंयोगानन्तरं शरादौ सत्येव गत्युपरमो दृश्यते अत्राश्रयनाश-
स्तावन्न तन्नाशकः आश्रयस्य विद्यमानत्वात् विरोधिगुणान्तरञ्च नोप-
लभ्यते तेन स्वजन्यः रुयोग एव कर्मनाशक इत्युच्यते स च संयोग-
सत्त्वर्थक्षये जातः पञ्चमक्षये कर्म नाशयति तथाहि कर्मोत्पत्तिरथ वि-
भागः अथ पूर्वसंयोगनाशः उत्तरसंयोगः कर्मनाशः तेनायुगपत्संयो-

गविशेषः कर्मनातात्वज्ञापका इत्यर्थः संयोगविशेषा इति संयोगे विशेषः स्रजन्वत्वमेव अन्यथा संयोगभात्वस्य कर्मनाशकत्वे कर्म क्वचिदपि न तिष्ठेत् ॥ १६ ॥

* नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च ॥ १७ ॥ *

नोदननिष्पाद्यकर्मप्रकरणानन्तर संस्कारनिष्पाद्यकर्मप्रकरणमारभते ।

पुरुषप्रयत्नेन कष्टया पतञ्जिकया बुद्धशेषोराद्यां कर्म जायते तत्र नोदनमसवायिकारणम्, इषुः समवायिकारणम्, प्रयत्नगुरुत्वे निमित्तकारण्ये, तेन चाद्येन कर्मणा समानाधिकरण्यो वेगाख्यः संस्कारो जन्यते स च वेगेन गच्छतीति प्रत्यक्षसिद्ध एव तेन संस्कारेण तत्रैषौ कर्म जायते तत्रासमवायिकारणं संस्कारः, समवायिकारणमिषुः, निमित्तकारण्यन्तु तीव्रो नोदनविशेषः, एवञ्च यावद्विषुपतनमनुवर्त्तमानेन संस्कारेण उत्तरोत्तरः कर्मसन्तानो जायते स्रजन्वोत्तरसंयोगेन कर्मणि नष्टे संस्कारेण कर्मान्तरजननात् एक एव संस्कारः कर्मसन्तानजनकः न तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानोऽप्यभ्युपगन्तुञ्चितो गौरवादिनिर्द्दयित्वमाह तथोत्तरमुत्तरञ्चेति तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादित्येकचनञ्च, न्यायनये तु कर्मसन्तानवत् संस्कारसन्तानस्वीकारे गौरवम्, यत् युगपत्प्रक्षिप्तशरयोरेकस्य तीव्रो वेगोऽपरस्य तु सन्दस्तत्र नोदनतीव्रत्वसन्दत्वे निमित्तम् ॥ १७ ॥

* संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥ *

ननु संस्कार एक एव वेत् कर्मसन्तानजनकस्तदा कदाचिदपि शरपातो न स्यात् कर्मजनकस्य संस्कारस्य सत्त्वादित्यत आह ।

गुरुत्वन्तावत् पतनकारणमनुवर्त्तमानमेव तच्च गुरुत्वं संस्कारेण प्रतिरुद्धं पतनं नाजीजनत् व्यथ प्रतिबन्धकाभावे तदेव गुरुत्वं पतनं करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयाह्निकम् ।

* नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म ॥ १ ॥ *

नोदनादिनिष्पाद्यकर्मपरीक्षाप्रकरणम् । तत्राह ।

नोदनं संयोगविशेषः येन संयोगेन जनितं कर्म संयोगिनोः परस्परं विभागहेतुर्न भवति यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं न भवति वा । यः संयोगः शब्दनिमित्तकारणं भवति यच्चजनितं कर्म संयोगिनोः परस्परविभागहेतुश्च भवति स संयोगविशेषोऽभिघातः । ताभ्यामपि प्रत्येकं कर्म जन्यते पङ्काख्यायां पृथिव्याञ्चरणेन नोदनात् चरणाभिघाताच्च कर्म जायते तत्र पङ्कः समवायिकारणम्, नोदनाभिघातौ यथायथसमवायिकारणम्, गुरुत्ववेगप्रयत्ना यथासम्भवं निमित्तकारणम् । संयुक्तसंयोगादिति नोदनादभिघाताद्वा पङ्के कर्म तत्पङ्कस्थिते षटादावपि तत्समकालमेव कर्मदर्शनात् ॥ १ ॥

* तद्विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ २ ॥ *

ननु भूकस्माद्गौ नोदनाभिघातावन्तरेण जायमाने किमसमवायिकारणमत आह ।

तदिति पृथिवीकर्म परान्दृशति पृथिव्यामेव कर्म यदि विशेषेण आशयेन भवति तदाऽदृष्टकारितम्, तेन भूकस्मेन यस्य दुःखं सुखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मसंयोगस्तत्समवायिकारणम्, भूः समवायिकारणम्, अदृष्टं निमित्तकारणम्, यद्वा तदा नोदनाभिघातौ परान्दृशति विशेषो व्यतिरेकः तथाच नोदनाभिघातव्यतिरेकेण यत् पृथिव्यां कर्म तददृष्टकारितमित्यर्थः ॥ २ ॥

* अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥ *

इदानीं द्रवद्रव्यसमवेतकर्मपरीक्षाप्रकरणम्, तत्राह ।

अपानं यत् पतनं वर्षणरूपं तद्गुरुत्वासमवायिकारणकम् तत्
संयोगस्य शेषसंयोगस्याभावे सति भवति तेन संयोगाभावस्तच्चिन्तित-
कारणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

* द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ ४ ॥ *

तेषामेव दृष्टिविन्दूनामन्वोन्वसंयोगजनकं कर्तुं कथमत्र आह ।
क्षितौ पतितानामपि विन्दूनां परस्परं संयोगेन मञ्जुल्लावयति
स्रोतोरूपं यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरसंसरणं तत् द्रवत्वादसमवा-
यिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वाच्चिन्तितकारणादप्यु, समवायिकारणेषु ॥३॥

* नाद्यो वायुसंयोगादारोहणम् ॥ ५ ॥ *

ननु यदि भूमिष्ठानामपाम् जङ्घं गमनं भवति तदा गुरुत्वात्
पतनवर्षणं सम्भाव्यते तदेव तु कृत इत्यत्र आह ।

कारयन्तीति शेषः । यदपामूर्ध्वमारोहणं तत् नाद्यः सूर्य-
रश्मयो वायुसंयोगात् कारयन्ति यःश्चो वायुभिहताः सूर्यरश्मय
एव आरोहयन्त्यप इत्यर्थः । क्वचित् पाठो नाद्यवायुसंयोगादिति
स च नाद्यो नाड्योमन्वन्धो यो वायुसंयोग इत्युपपादनीयः ॥ ५ ॥

* नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ *

ननु सूर्यरश्मीनां कथमयं महिमा यत् भूमिष्ठा अपि जङ्घं
नयन्तीत्यत्र आह ।

नोदनेन बलवद्वायुनोदनेन आपीडनादास्तान्दनात् वायुसंयुक्ता
रश्मयस्तस्य युक्ता अपि जङ्घं घावन्ति यथा स्थाहीस्वा अपि कथ्यमानाः
वायुसंयुक्तवक्रिरश्मय जङ्घं नयन्ति, चकार इवार्थस्तत्र च उपमानं
स्थाहीस्वा एवापीडो द्रष्टव्याः ॥ ६ ॥

* दृष्ट्वाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ ७ ॥ *

ननु मूले सिक्तानामपानं दृष्ट्वाभ्यन्तरेषोर्ध्वगमनम् अभितः, तत्र
न नोदनाभिघातौ नवादित्तरश्मयः प्रभवन्ति तत् कथं तदित्यत्र आह ।

अभितः सर्पणमभिसर्पणं तदभिसर्पणं मूले निषिक्तानामपानं

एते तददृष्टकारितं पत्रकाण्डफलपुष्पादिदृष्टिजनं सुखं दुःखं वा येषा-
मन्तव्याम् अदृष्टवत्तदात्मनयोगादसमवायिकारणात् अदृष्टाक्षिप्तता-
दष्टु समवायिकारणेषु तत् कर्म भवति येन कर्मणा आप जर्णं गत्वा
दृष्टं वर्द्धयन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

* अपां संघातो विलयनञ्च तेजःसंयोगात् ॥ ८ ॥ *

नन्यपां सांसिद्धिकद्रवत्वं ब्रह्मण्युक्तं तादृशानामेवापामूर्द्ध्वमध-
स्तिर्यक् च गमनसुपपादितं हिमकरकादीनाञ्च शैत्यादमूमविवाद-
सिद्धम्, तत् कथं तेषां संघातः काठिन्यम्, कथञ्च विलयनमित्यन
आह ।

दिव्येन तेजसा प्रतिबन्धादाध्याः परमाणवो ह्यणुकसारभनाया
ह्यणुकेषु द्रवत्वं नारभन्ते ततो द्रवत्वमून्यैरवयवैर्ह्यणुकादिप्रक्रमेण
द्रवत्वमून्या हिमकरकादय आरभ्यन्ते तेन तेषां काठिन्यसुपलभ्यते ।
नन्वेवं हिमकरकादीनामाप्यत्वे किं प्रमाणमत उक्तं विलयनञ्च तेजः-
संयोगादिति तेजःसंयोगेन बलवता हिमकरकारणकपरमाणूनां
क्रिया क्रियातो विभागस्तत आरम्भकसंयोगनाशपरम्परया हिमकर-
कादिमहावयविनाशस्तत्र द्रवत्वप्रतिबन्धकतेजःसंयोगविगमात् त एव
परमाणवः ह्यणुकेषु द्रवत्वमारभन्ते ततो द्रवत्ववतां हिमकरकादीनां
विलयनं तत्र च बलवत्तेजोऽनुप्रवेशो निमित्तम् ॥ ८ ॥

* तत्र विस्फुर्जधुर्लिङ्गम् ॥ ९ ॥ *

ननु बलवद्विव्यतेजोऽनुप्रवेशस्तत्र इत्यत्र किं प्रमाणमित्यत आह ।
तत्र दिव्यासु अप्सु दिव्यानां तेजसामनुप्रवेशे विस्फुर्जधुर्लिङ्गं
वज्रनिर्घोष एव लिङ्गमित्यर्थः आत्यन्तिकविद्युत्प्रकाशस्तावत्प्रत्यक्ष एव
तदनुपदृश्य स्फुर्जधुः सोऽपि प्रत्यक्ष एव तेनानुमीयते यस्मान्नेषात्
करकाः प्रादुर्भवन्ति तत्र दिव्यतेजोविद्युद्रूपमनुपदिष्टं तदुपदृष्टेन
करकारन्धिकाणामपां द्रव्यत्वप्रतिबन्ध इति ॥ ९ ॥

* वैदिकञ्च ॥ १० ॥ *

अत्रैव प्रमाणात्परमाह ।

अपा मध्ये तेजोऽनुप्रवेश आगमसिद्ध एवैत्यर्थः तथाहि “आप-
क्ता अग्निं गर्भमादधोरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्ण” इत्यादि ॥१०॥

* अपा संयोगाद्विभागाच्च स्तनविज्ञो ॥ ११ ॥ *

ननु विस्फुज्यु कथमुत्पद्यते संयोगविभागौ शब्दयोनी तो च
नाहुभूयेते इत्यत्र आह ।

विस्फुज्यु रति शेषः अङ्गि स्तनविज्ञो संयोगविभागौ निमित्त-
कारणीभूय स्तनविज्ञोरेवाकाशेन संयोगादसमवायिकारणादाकाशे स्तन-
वायिकारणे शब्द गजित जनयत । क्विञ्च वायुबलाच्चकसंयोगवि-
भागौ निमित्तकारणे बलाच्चकवियत्संयोगविभागवसमवायिकारणे,
कर्मकारणाधिकारेऽपि प्रासङ्गिकमिदमुक्तम्, यद्वा मेवाकाशसंयोगे
विभागे वा शब्दासमवायिकारणे कारणम् अपामेश नोदनाभिघात-
जनित कर्मेति सूचितं कर्मण एवाधिकारप्राप्तत्वात् ॥ ११ ॥

* पृथिवीकर्मणा तेज कर्म वायुकर्म च व्याख्या-
तम् ॥ १२ ॥ *

भूकर्म्यं प्रत्यष्टवदात्मनयोग कारणमुक्तं तत्रैवाकाशकर्मिणाऽह-
हेतोस्तेजसः आकाशिकप्रज्ञादिज्ञाभेदतोश्च प्रभञ्जनस्य कर्म यत् कजा-
यते तत्राप्यष्टवदात्मनयोगोऽसमवायिकारणम्, वायुतेजसो समवायः
कारणम्, अष्टव निमित्तकारणमित्यर्थः, कर्मशब्दस्य ह्याष्टत्तिर्मन्त्रो-
ल्क्षादिकर्मसूचनायार्थः ॥ १२ ॥

* अग्नेरुज्ज्वलनं वायोस्तिर्यक्प्रवणमपूनां मन-
सश्चायं कर्मादृष्टकारितम् ॥ १३ ॥ *

अष्टवदात्मनयोगासमवायिकारणकं कर्मान्तरमाह ।

आद्यमिते त्रयाद्युपासी रमित्यर्थे, तदा नोदनाभिघातादीना-
समावात् अष्टवदात्मनयोग एव तत्रासमवायिकारणम् आद्यमूर्च्छु
ज्वलनम् आद्य तिर्यक्प्रवणिति, इतरेषां ज्वलनप्रवणकर्मणा वेगा-

इमदाविकारणकत्वमेव मनुसुचितं दृष्टे कारणे सत्यदृष्टकल्पमानवका-
याद् ॥ १३ ॥

* इत्थकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ *

अनाद्यं कर्माधिकृत्याह ।

सुखोत्क्षेपणादौ यथा प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकं
इत्थकर्म तथाऽभिमतविषयप्राप्तिशीन्द्रिये सन्निकर्षार्थं यन्मनसः कर्म
तदपि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणकमेव यद्यपोन्द्रियं मनो न
सःचात्प्रयत्नविषयस्तथापि मनोवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेन मनसि
कर्मात्पत्तिर्दृष्टव्या, नाद्यास्तु त्वगिन्द्रियप्राप्तत्वमङ्गीकर्तव्यम् अन्व-
या प्राणवहनाडीगोचरेण प्रयत्नेनाशितपीताद्यभ्यवहरणमपि न
सम्भवेत् ॥ १४ ॥

* आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे ॥ १५ ॥ *

ननु मनसि कर्म उत्पद्यत इत्यत्रैव न प्रमायमत आह ।

सुखदुःखे इत्युपलक्षणं ज्ञानप्रयत्नाद्यपि दृष्टव्यं मनसो वैभवं पूर्वे-
मेव निराकृतम्, अणुत्वञ्च साधितम्, यमपज्ज्ञानानुत्पत्तिञ्च मनसो
लिङ्गमित्युक्तं तेन तत्तदिन्द्रियप्रदेशेन मनःसंयोगमन्तरेण सुखदुःखे न
स्यातामेव यदि मनसि कर्म न भवेत् न भवेत् प्राप्ते मे सुख शिरसि
मे वेदनेत्याद्याकारोऽनुभव इत्यर्थः । यद्यपि मनःसन्निकर्षाधीनः सर्वो-
ऽप्यात्मविशेषगुणस्तथापि सुखदुःखे तीव्रसंवेगितयाऽतिस्फुटत्वा-
दुक्ते ॥ १५ ॥

* तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः
स योगः ॥ १६ ॥ *

नन्वेवं यदि चपलं मनस्तदा चित्तनिरोधाभावाद्योगं विना
नात्मसाक्षात्कारो नवा तमन्तरेण सोद्य इति शास्त्रारम्भवैफल्यमत
आह ।

विषयेष्वस्यत्ववत उदासीनस्य तद्द्विरिन्द्रियेभ्यो व्यावृत्तं मनो

यदात्मस्थमात्ममात्रनिष्ठं भवति तदा तत्कर्मानुगुणप्रयत्नाभावात् कर्म मनसि नोत्पद्यते स्थिरनरं मनो भवति स एव योगः चित्तनिरोधबलवत्त्वाद् योगस्य, तदनारम्भ इति मनसः कर्मानारम्भ इत्यर्थः, यद्वा तत्पटेन सुषुप्तौ एवाभिधीयते प्रकान्तत्वात्, दुःखाभाव इति दुःखाभावसाधनत्वाद्योग एव दुःखाभासः “अक्षं वै प्राणः” इतिवत्, यद्वा दुःखस्याभावो यत्नेति बलव्रीहिः, शरीरस्थेति शरीरावच्छिन्नस्यात्मनः, स योग इति प्रसिद्धिसिद्धयथा तत्पदम्, अयं स योगः । यद्वात्मपटेनात्र प्राण उच्यते उपचारात् प्राणानुमेयत्वादात्मनः तथाच प्राणवृत्ताद्यैः कर्मणा प्राणकर्मापि जायते यद्वा जीवनबोनियतवदात्मप्राणसंयोगासमवायिकारणकं प्राणकर्म, जीवनबोनिश्च यत्नोऽतीन्द्रियः प्राणसञ्चारानुमेयः कथमन्यथा सुषुप्तवस्थायामपि श्वासप्रश्वासगतामृतमिति भावः ॥ १६ ॥

* अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्यान्तर-
संयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि ॥ १७ ॥ *

ननु प्राणस्य मनसश्च कर्म यदि प्रयत्ननिमित्तकं तदा प्राणमनसो यदा मरणावस्थायामपसर्पतः देहाद्विर्भवतः देहान्तरोत्पत्तौ तत्र पुनरुपसर्पतः प्रविशतः तत्र प्रयत्नाभावात्तदुभयमनुपपन्नम्, अशितपीतं भक्तपानोद्यादि तस्यापि शरीरावयवोपचयहेतुर्थः संयोगस्तज्जनकं यत् कर्म यच्च गर्भवासदृशायां संयोगविभागजनकं कर्म तेषां कथमुत्पत्तिरत आह ।

अत्र नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति नपुंसकनिर्देशः, संयोगप्रदञ्च तत्कारण्ये कर्मणि चाक्षयिकम्, अपसर्पणं देहारम्भक-
कर्मक्षये देहादेव प्राणमनसोत्क्रमणम्, उपसर्पणञ्च देहान्तरोत्पत्तौ तत्र प्राणमनसोः प्रवेशनम्, अशितपीतादिसंयोगहेतुश्च कर्म, कार्यान्तरं गर्भशरीरं तत्संयोगहेतुश्च यत् कर्म तत् सर्वमदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकम्, इतिकारेण धातुमलकर्मणामप्यदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सूचयति ॥ १७ ॥

* तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः ॥ १८ ॥ *

ननु देहान्तरोत्पत्तेरावश्यकत्वञ्चेत्तदा कथं मोक्ष इत्यत आह ।

इदमत्राकूतं योमवलेनात्मतत्त्वमात्मात्कारे सति तेन च सवास-
नमिथ्याज्ञाने ध्वस्ते तद्विवन्धनानां रागद्वेषमोहानां दोषाणां संप्रायः
प्रवृत्तेरप्राये तद्विवन्धनस्य जन्मनोऽप्राये तद्विवन्धनस्य दुःखस्वापाय
इति तावद्वस्तुर्गतः, तत्र योगिनो योगजध्रुवलेन तत्तद्द्वेषकाकत-
त्तत्तुरममतङ्गजभुजङ्गविहङ्गमादिदेहोपभोग्यसुखदुःखाभाधारणकारण-
धर्माधर्मनिकुरम्बमालोच्य तत्तत्कायव्यूहं निर्वाह्य भोगेन पूर्वोत्पन्न-
धर्माधर्मयोः क्षयः त्रिष्टसदोषस्य धर्माधर्मान्तरानुत्पत्तवपूवशरीरान्तरा-
नुत्पत्तौ पूर्वशरीरेण सजात्मनो च संयोगाभावात् स एव मोक्षः तदभाव
इति अनागतशरीरानुत्पाद्रे संयोगाभाव इत्यर्थः । नान्विदमदस्या
प्रलयसाधारणीत्यत आह अप्रादुर्भाव इति यदनन्तरं शरीरादेः पुनः
प्रादुर्भावो न भवतीत्यर्थः, स मोक्ष इति तस्यासवस्याया यो दुःख-
ध्रुवः स मोक्ष इत्यर्थः ॥ १८ ॥

* द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः ॥ १९ ॥ *

ननु तमसोऽपि द्रव्यस्य कर्म दृश्यते चर्चति क्वायेतिप्रत्ययात्
तत्र न प्रयत्नो न वा नोदनाभिषातौ न वागुरुत्वद्रवत्वे न वा संस्का-
रक्षयाच निर्मितान्तर वक्तव्यं तच्च नाहुभयमानमित्यत आह ।

एतेन नचैव द्रव्याणीत्वधारणस्य, पपादित द्रव्यनिष्पत्तिस्तावत्
स्वर्गवद्द्रव्याधीना न च तमसि स्वर्गोऽनुभूयते, न चानुद्भव एव स्वर्गः
रूपोद्भवे स्वर्गोद्भवस्यावश्यकत्वात् । पृथिव्यासयं नियमः तमस्य
दर्शनं द्रव्यमिति चेन्न द्रव्यान्तरस्य नीलरूपानधिकरणत्वात् नीलरूपस्य
च गुरुत्वान्तरीयकत्वात् रसगन्धान्तरीयकत्वात् । यथाकाशं शब्द-
मात्रविशेषगुणं तथा तमोऽपि नीलरूपमात्रविशेषगुणं स्यादिति
चेन्न चाक्षुषत्वविरोधात् यदि हि नीलरूपवर्तीलं रूपमेव या तमः
स्यात् वाङ्मालोकप्रयत्नान्तरेण चक्षुषा न गृह्येत ॥ १९ ॥

* तमसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ २० ॥ *

तां हि गतिप्रतीतिः किञ्चिदन्वनेत्यत आह ।

गच्छता द्रव्यान्तरेच्छाद्यते तेजसि पूर्वदेवानुपबन्धादपिमद्देशे
चोपबन्धात्तजोऽभावस्य गच्छद्द्रव्यसाधस्याद् गतिअनो न ह वास्तुनी
तत्र गतिरित्यर्थः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथा प्रतीतेः, उद्भूतरूपवद्या-
वत्तेजःस सर्गाभावस्तमः ॥ २० ॥

* दिक्कालावाकाशश्च क्रियावद्बैधर्म्यानिष्क्रिया-
षि ॥ २१ ॥ *

एव द्विसूत्रकं प्रासङ्गिकं तत्रःप्रकरणं समाप्य कर्मसून्यताप्रकरण-
माह ।

चकारादात्मप्रपञ्चः क्रियावता वैधर्म्यं दिगादीनाममूर्त्तत्वं
मूर्त्त्युविधानात् क्रियावाः ॥ २१ ॥

* एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥ २२ ॥ *

गुणकर्मणोर्निष्क्रियत्वमाह ।

एतेनेति क्रियावद्बैधर्म्येत्यर्थः क्रियावद्बैधर्म्यममूर्त्तत्वं गुणकर्म-
णोरपीति ते अपि निष्क्रियत्वन व्याख्याते इत्यर्थः ॥ २२ ॥

* निष्क्रियाणां समवायः कर्मस्यो निषिद्धः ॥ २३ ॥ *

ननु गुणकर्मणो यदि निष्क्रिये तदा ताभ्या द्रव्यस्य क्वयं सम्बन्धः,
स योमसम्बन्धः सम्भाव्येत स च कर्माधीन एवेत्यत आह ।

निष्क्रियाणां गुणकर्मणां समवाय एव सम्बन्धः स च कर्मस्यो
तन्निषिद्धः तस्य सम्बन्धस्य उत्पत्तिरेव नास्ति दूरे तु कर्माधीनते-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

* कारणत्वसमवायिनी गुणाः ॥ २४ ॥ *

ननु यद्यमूर्त्तत्वात् गुणाः कर्मसमवायिकारणं न भवन्ति तदा
गुणैर्गुणाः कर्माणि च कथमुत्पद्यन्ते न हि समवायिकारणातिरि-
क्तत्वद्वेषेण पि कारयता सभवतीत्यत आह ।

गुणा असमवायिकारणं न तु समवायिकारणमपि येन कर्म-
धाराः स्युः, सा चासमवायिकारणता क्वचित् कार्यैर्कार्यसमवायात्
अथात्मनःसंयोगस्यात्मविशेषगुणेषु संयोगविभागशब्दानां शब्दे,
क्वचित् कारणैर्कार्यसमर्थसमवायात् यथा कपालादिरूपादीनां घटादि-
रूपादिषु ॥ २४ ॥

* गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २५ ॥ *

ननु इह कर्मोत्पद्यते इदानीं कर्मोत्पद्यते इत्यादिप्रतीतिबलात्
द्विकालावपि कर्मसमवायिकारणे एव कथमन्वयात् तत् तयोराधार-
तेत्वंत आह ।

यथा गुरुत्वादयो गुणा न कर्मसमवायिकारणममूर्त्तत्वात् तथा
दिग्पि न कर्मसमवायिकारणममूर्त्तत्वादेवेत्यर्थः, आधारता तु
समवायितामन्तरेणापि, कुण्डे बटराणि, कुण्डे दधि, वने सिंहनाद
इत्यादिवदुपपद्यत इति भावः ॥ २५ ॥

* कारणेन कालः ॥ २६ ॥

उक्तैर्वाभिप्रायेणाह ।

निमित्तवत्त्वेन व्याख्यात इति परिण्यस्यानुपपन्नं, कारणेनेति
भावप्रधानो निर्देशः तेन निमित्तकारणत्वेनाधारमात्रं कर्मणः कालो
न तु समवायौत्तर्यः ॥ २६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्तारे पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयसङ्गिकम् ।

सनाप्तस्वार्यं पञ्चमाध्यायः ।

षष्ठाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

—००—

* बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥ *

संसारमूलकारणयोर्धर्मार्थयोः परीक्षा षष्ठाध्यायार्थः । धर्मार्थयोश्च “स्वर्गकामो यजेत” “न कञ्चञ्च भजयेत्”, इत्यादिविभिन्नषेधबलकल्पनीयो विधिनिषेधवाक्ययोः प्रामाण्ये सति स्याता, तत्राप्रामाण्यञ्च वक्तुर्यथार्थवाक्यार्थज्ञानरूपपूर्वकत्वादुपपद्यते सतः प्रामाण्यस्य निषेधादतः प्रथम वेदप्रामाण्यप्रयोजकगुणसाधनसुपक्रमते ।

वाक्यकृतिर्वाक्यरचना सा बुद्धिपूर्वा वक्तृथथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वा वाक्यरचनात्वात् नदीतीरे पञ्चफलानि सन्तीत्यस्मदादिवाक्यरचनावद्, वेदे इति वाक्यसमुदाय इत्यर्थः तत्र समुदायिना वाक्यानां कृतिः पक्षः, न चास्मदादिबुद्धिपूर्वकत्वेनान्यथासिद्धिः, “स्वर्गकामो यजेत” इत्यादाविष्टसाधनतायाः कार्यताया वा अस्मदादिबुद्ध्यगोचरत्वात्, तेन स्वतन्त्रपुरुषपूर्वकत्वं वेदे सिध्यति, वेदत्वञ्च शब्दनदुपजाविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणात्तन्व्यप्रमित्वविषयार्थकत्वे सति शब्दन्यवाक्यार्थज्ञानान्यप्रमाणाशब्दत्वम् ॥ १ ॥

ब्राह्मणे संज्ञाकर्म सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण वेदवाक्यानां बुद्धिपूर्वकत्वमाह ।

ब्राह्मणमिह वेदभागस्तत्र यत् संज्ञाकर्म नामकरणं तत् व्युत्पादकस्य बुद्धिमाह्वयति यथा लोके लम्बकर्थ-दीर्घनाम लम्बमीवादिनामकरणम् ॥ २ ॥

* बुद्धिपूर्वो ददातिः ॥ ३ ॥ *

प्रकारान्तरमाह ।

“स्वर्गकामो मा दद्यात्” इत्यादौ यद्दानप्रतिपादनं तद्दानेष्ट-

साधनताज्ञानजन्यं ददातिरिति धातुनिर्देशो धात्वर्थं दानसुपलक्ष-
यति ॥ ३ ॥

* तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥ *

प्रमाणात्तरमाह ।

प्रतिग्रहप्रतिपादिका अपि श्रुतयो बुद्धिप्रविकाः प्रतिग्रहपदं
स्त्वपिप्रया श्रुतिरुपलक्षयति तेन भूम्यादिप्रतिग्रहप्रतिपादिकाः श्रुतयः
प्रतिग्रहीतः श्रेयःसाधनतापराः कृष्णसारचर्मादिप्रतिग्रहप्रतिपा-
दिकाः श्रुतयः प्रतिग्रहीतरनिवृत्तसाधनताबोधिकाः नचेष्टानिवृत्तसाधनत
अर्थाचीनपुरुषबुद्धिगोचरौ भवितुमर्हतः ॥ ४ ॥

* आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात् ॥ ५ ॥ *

इदानीं “शास्त्रदेशितं फलसमुदातरि” इति जैमिनीयं सूत्रं
संवाचयन्नाह ।

आत्मान्तरगुणानां यागहिंसादिपुण्यपापानाम् आत्मान्तरे यौ
दुखदुःखात्मकौ गुणौ तयोरेकारणत्वात् एवञ्च प्रत्यात्मनिष्ठाभ्यामेव
धर्माधर्माभ्यां दुखदुःखे न व्यधिकरणाभ्यामन्यथा येन यागहिंसादिकं न
कृतं तस्य तत् फलं स्यादिति कृतज्ञानिरकृताभ्यागमश्च प्रसज्येत, ननु
नार्यं नियमः पुत्रेऽपिद्वयज्ञादौ व्यभिचारात् तथाहि पुत्रेण कृतस्य
आज्ञादेः पितरि फलश्रवणात् पित्रा च कृतयाः पुत्रेऽपि पुत्रे फल-
श्रवणत्, न च स्वर्गभागिपितृकत्वस्य तेजस्विपुत्रकत्वस्य च फलस्य
पुत्रपितृगामिन्या सामानाधिकरण्यमेवेति वाच्यं श्रुतिविरोधात्
पितृद्वयादेः पुत्रतेजास्सतादेरेव फलस्य श्रवणात् फलान्तरस्य च गौरव-
पराहृतत्वात्, अस्तु तर्ह्यपूर्वं फलं कर्त्तरि, स्वर्गस्तु पितरोति चेन्न
व्यापारस्य फलसामानाधिकरण्यनियमात् अन्यथा आज्ञानन्तरं सुक्ते
पुत्रे पितुः स्वर्गो न स्यात्, न स्यादिति चेन्न सुक्ते पितरि साक्षादपि
आज्ञात् फलं न स्यादिति हल्ल्यत्वात् नैवं “शास्त्रदेशितं फलसमुदा-
तरि” इत्यस्योत्पत्त्यात् क्वचिद् बहुवता बाधकेनापोद्यत्वात् प्रकृते
च पितृपुत्रगतफलश्रवणस्यैव बाधकत्वात्, तथा सत्यं तत्र प्रवृत्त इति

चेन्न तादृशश्रुतेरेवातिप्रसङ्गनिवारकत्वात् । यत्तु महादानादौ स्वर्ग-
सात्वमेव फल तच्च यदुद्देशेन क्रियते तद्गतमपि फल जनयतीति
यत्तुच्छ तत्रोत्सर्गे बाधकाभावात् बाधकाभावात्सञ्चितोत्सर्गस्य निवृत्त-
त्वात् राज.दीनःसुपवासाद्यनुष्ठानानापत्ते परद्वारैव तत्तत्कर्मण्य
स्वमतफलसुद्दिष्टानुष्ठानसम्भवात्. सव्यगृहस्थाश्रमपरिपालनस्य
ब्रह्मबोकावाप्तिरूपे च फले नियम एव प्रातिस्वनफलाभिप्रायेण
दृष्टव्यमभिधानात्, उक्तिकारास्तु “शास्त्रशेषितम्” इत्याग्नियम एव
पितृदादोनान्तु यत् फल तच्छाब्दादौ भोजिताना ब्राह्मणानामार्था-
संन्वातुभावात्, “कृतार्थास्ते पितरो भृदासु” इति पितृव्यजे
पुत्रे दौ तु सन्तुष्टानासृत्विकानाशीर्दानात् “तजस्वी वचस्वयन्नादस्ते
पुत्रो भूयात्” इत्यादे, जाडुलिकनन्वप ठादिय सपेदस्य विद्यापङ्क-
र्षमित्याह ॥ ५ ॥

* तदुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥ *

सदुष्टाना यथाशास्त्रमनुवर्त्तमानाना भोजनानृप्तानामाशीर्दानात्
तत् फल न तु दुष्टाना पात्रत्वेन निषिद्धानामपि कुण्डगोत्रकप्रभृती-
र्षमित्याह ।

तदित्याशोर्दानफल परावृत्तं दुष्टा ब्राह्मणा पात्रानधिकारिणो
यत्र आदौ भोज्यन्ते तत्र पितरि तत् फल न विद्यते न भवतीत्यर्थ
आहुफलमेव वा न भवात् पितृगीत्यर्थ ॥ ६ ॥

* दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥ *

के ते दुष्टा इति दुष्टलक्षणमाह ।

हिंसायामिति निषिद्धकर्मनात्रोपलक्षणम्. तेन निषिद्धे कर्मण्य
प्रसक्तं पुरुष दुष्ट इवजानीयादित्यर्थ ॥ ७ ॥

* तस्य समभिव्याहारतो दोषः ॥ ८ ॥ *

न केवल दुष्टब्राह्मणस्य आदौ निमन्त्रितस्य भोजनेन फलाभावा
कन्तु प्राप्तमपि भवतीत्याह ।

तस्य निषिद्धे कर्मणि प्रष्टस्य ब्राह्मणस्य समभिव्याहारात् रक्त-
पङ्क्तभोजनसङ्ग्रहयनसहाध्यवनादिलक्षणात् दोषः पापमित्यर्थः ॥८॥

* तददृष्टे न विद्यते । ९ ॥ *

तत् किमदृष्टसमभिव्याहारादपि दोष एव, नेत्याह ।

तत् पापमदृष्टे यथाशास्त्र व्यवहरमाणं ब्राह्मणे आह्वे भोजिते
न विद्यते न भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

* पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥ *

ननु सत्यात्प्रतिबन्धे यत्र आह्वदानादौ प्रथमं दुष्टा एव
निमन्त्रिताः क्रमेण तु सत्यात्प्रतिबन्धे किं विधेयमित्यत्राह ।

आह्वे प्रतिग्रहे वा विशिष्टा यथाशास्त्रमनुवर्तमाना यदि
बभ्यन्ते तदा निमन्त्रितानपि निन्द्यान् परिहृत्य तानेव भोजयेत्
“न निमन्त्रितान् प्रत्याचर्जात” इति तु सत्यात्परम्, निन्द्यांस्तु
निमन्त्रितान् द्रविणदानादिना सन्तोषयेत् ॥ १० ॥

* समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥ *

यत्र स्वापेक्षया विशिष्टा न बभ्यन्ते आह्वदानादौ तत्राह ।

समे स्वसदृशे, हीने स्वापेक्षया गुणादिना न्यूने, अदृष्टे पात्रे
आह्वदानादौ प्रवृत्तिस्तेषामेवाशीर्दनात् पितरि सुखमित्यर्थः । निषि-
द्धाना परं त्यागो न तदुष्टाना समहीनानाशपीति भावः ॥ ११ ॥

* एतेन हीनसमविशिष्टधार्मिकेभ्यः परस्वादानं
व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ *

आह्वे दानादौ च सम्यदानसाद्गुण्येन धर्मोत्पत्तिमभिधाय
तादृशादपादानादपि धर्मोत्पत्तिमतिदिशति ।

यद्योत्तरं ‘धर्मोत्कर्ष’, हीनादपि भूस्यादिप्रतिग्रहे, समादपि,
स्वापेक्षया विशिष्टादपि, धार्मिकात् धर्म इत्यर्थः परस्वादानं परस्वात्
स्वस्य धनस्वादानं प्रतिग्रहः । धर्मकारास्तु परस्वादानं चौख्यादिना

परस्वप्नदृश्यं व्याख्यातं तथाच श्रुतिः “श्रुत्वात् सप्तमे वैश्यादृश्ये
क्षत्रियात् पञ्चदशे ब्राह्मण्यात् प्राणसंशये” इति, क्षुधापांडितमात्मानं
कुटुम्बं वा रक्षितं सप्त दिनान्वाहारमप्राप्य श्रुद्भक्ष्यापहरः कार्यः,
एवं दश दिनान्वाहारमप्राप्य वैश्यात्, पञ्चदश दिनान्वाहारमप्राप्य
क्षत्रियात्, प्राणसंशये ब्राह्मण्यात् भक्ष्यापहरणं न दोषायेत्याहुः ॥ १० ॥

* तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ ११ ॥ *

न केवलं प्राणसंशये परस्वादानं न निषिद्धं किन्तु तस्यां दशाद्या-
मपहर्तुं ये न प्रयच्छन्ति तेषां बधोऽपि कार्यो न तावता धर्मज्ञानि-
रधर्मप्रादुर्भावो वेत्याहुः ।

तस्यां दशाद्यां विरुद्धानां विपरीतभाचरणा त्यागो बधः कार्य
इत्यर्थः । तदुक्तम्,

“कर्मणा देन केनापि ह्यदुना दारुणेन वा ।

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत्” इति ॥ ११ ॥

* हीने परे त्यागः ॥ १४ ॥ *

ननु चाविशेषेणैव परस्य बधः, नेत्याहुः ।

यदि स्वस्माद्दीनः परो भवति योऽपहर्तुं न ददाति तस्य
श्रुद्वादेत्यागो बधः ॥ १४ ॥

* समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥ १५ ॥ *

सममधिकृत्याहुः ।

यदि स्वसदृशो ब्राह्मण एव विरोधी भवति तदात्मन एवोपवा-
सादिना त्यागोऽवसादः कर्तव्यः, यदि स्वस्य कुटुम्बस्य वा रक्षाप्रकारो
न दृश्यते विरोधी च समो भवति तदा तस्यैव त्यागो बध
इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* विशिष्टे आत्मत्याग इति ॥ १६ ॥ *

तत् किं स्वापेक्षया यदि विशिष्टो भवति विरोधी तदा तस्यापि
बध एव कार्यः, नेत्याहुः ।

स्वाप्नेष्वपि विविधे वेदाध्ययनादिना उत्कृष्टे विरोधिनि स्वात्मन
एव त्यागो विधेयः प्राणसंशये सत्यथात्मनरूपमेवाभिप्रोयात् न तु
ब्राह्मणं चन्द्यादित्यर्थः । इतिराङ्गिकपरिसमाप्तौ ॥ १३ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थाने षष्ठाध्यायस्य
प्रथममङ्गिकम् ।

द्वितीयाङ्गिकम् ।

—००—

* दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्यु-
च्यते ॥ १ ॥ *

एव पूर्वाङ्गिके वैदिको प्रश्ना गुण्यजन्येति तदुत्पत्तौ गुणाभिधान-
नम्, “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानरि” इति विवेचनम्, निषिद्धाचरण्ये-
ऽपि प्रत्यवायानुत्पत्तिः कस्याश्चिद्दृष्टायामित्यस्य विवेचनञ्च एतन्मनुना
“यतोऽभ्युदयनिःश्रेयसश्चिद्धि” इति द्वितीयं सूत्रं व्याचिख्यासु-
र्विशेषतो धर्मोत्पत्तिपरिज्ञायां यतिष्यमाणायामाह ।

दृष्टप्रयोजनानि कर्षिबन्धिका राजसेवादीनि, अदृष्टप्रयोजनानि
यामदानब्रह्मचर्यादीनि, एतेषां कर्मणां मध्ये यत्न दृष्टं प्रयोजन-
नोपलभ्यते तदादृष्टं प्रयोजनं कल्पनीयम्, तच्चाभ्युदयाय तत्त्वज्ञानाय &
यद्वा व्युदयावेति चतुर्थो प्रथमार्थे तेन फलप्रभ्युदय इत्यर्थः,
अदृष्टं फलप्रभ्युदयेन तद् यदि योग्यं तदाऽभ्युदय आत्मसाक्षात्कारः
यदि यामदानादिज तदाऽभ्युदयः स्वर्गः, तदापि यथा दोग्धि पचती-
त्यादिक्रिया सद्यःफलानां, यथा कर्मतीत्यादिक्रिया च निजस्वभावि-
फलानां, तथा यजति तदाति ब्रह्मार्थं चरतीत्यादिक्रिया तावत् सद्य-
फलानां न भवति तादृशस्य फलानां तु परकत्वैः । न च धार्मिकतया

ज्ञानाज्ञानाभादिकमेव फलम्, प्रच्छन्नं ब्रह्मचर्यादि चरतं तत्फलानुद्देशात् तस्माच्चरभाविस्वर्गादिकमेव फलं तच्चागुतरपिनाशित्वाः क्रियाया न साक्षादित्यान्तराहिकं क्रियाफलयोः समानाधिकरणमपूर्वं पर्यवस्यति ॥ १ ॥

* अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्मन्त्रकालनियमाद्यादृष्टाय ॥ २ ॥ *

अदृष्टफलानि कर्मणि परिमञ्चते ।

अदृष्टावेत्तददृष्टत्वस्याय फलाय अदृष्टद्वारा स्वर्गापवर्गलक्षणाय फलाय वा एतेनादृष्टफलकश्रोतस्मात् सकलकर्मोपसंग्रहः, तत्राभिषेचनं स्नानं “गङ्गायां स्नायात्” इत्यादिविधिविधेयम्, उपवासः “एकादशीसुपवसेत्” इत्यादिविधिविधेयः, ब्रह्मचर्यं सामान्यत एव धर्मसाधनम्, गुरुकुलवासो ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनमहानाम्नादिब्रतार्थः, वानप्रस्थं वयःपरिणामे वनं प्रस्थिताना यत् कर्म, यत्रो राजसूयवाजपेयादि” दानं “गा दद्यात्” इत्यादिविधिविधेयम्, प्रोक्षणं “श्रींहीत् प्रोक्षति” इत्यादिविधिविधेयम्, दिक् “प्राचीनञ्ज्वने यजेत” “प्राङ्मुखोऽच्चादि भुञ्जीत” इत्यादिविधिविधेया, नक्षत्रं आह्लादौ मघादि, मन्त्रः आपोहृष्टेत्यादि, कालः “मासि मासि वोऽशनम्” “अमावास्यावामपराह्णे दद्यात्” “श्रीं पञ्चतपाः” “वसन्तेऽग्नीनादधीत” इत्यादिविधिविधेयः. नियमो वर्षाश्रमिणां यथाशास्त्रमनुष्ठानम्, तदेवं धर्मस्य आत्मा समवायिकारणम्, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणम्, अद्वा स्वर्गादिलक्षणप्रयोजनज्ञानश्च निमित्तकारणमनुसन्देयम् ॥ २ ॥

* चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥ ३ ॥ *

एवं धर्मसाधनमभिधाय अर्धधर्मसाधनमपि तस्मिन्त्वच्चाह ।

चतुर्षामाश्रमाणां सनानं यद्दधर्मसाधनं तत्तावत् पूर्वस्मिन्चैवोक्तमिति शेषः । उपधाः भावस्य अद्वावा दोषाः अनुपधाः अद्वावा भाव-

खादोषाः तेऽपि धर्माधर्मयोः साधनानि यथास्वमूङ्भीयानि उपधा-
पदेनाधर्मसाधनानि सर्वाण्युपसंष्टहीतानि ॥ २ ॥

* भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा ॥ ४ ॥ *

उपधानुपधे लक्षणतो विवेचयन्नाह ।

भावः इच्छा रागः प्रसादोऽत्रङ्गामदमानासूयाप्रभृतयो भाव-
दोषा उपधापदेनोच्यन्ते, अज्ञा मनःप्रसादो देशितकर्माहुष्टानाध्यवसाय
इतिकर्तव्यतापरिच्छेदश्चानुपधा, तदेतयोर्धर्माधर्मनिमित्तकारणत्व-
सक्तम् ॥ ४ ॥

* यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितञ्च त-
च्छुचि ॥ ५ ॥ *

शुच्यशुचिनी चोपधानुपधे तत्र शुच्यशुचिनी विवेचयति ।

इदं श्रुत्वा श्रुत्वा च यद्रूपादिकं विहितं यस्य द्रव्यस्य तत्तथा
तत्र रूपम् “अरुणया एकहायन्या पिङ्गाय्या गवा सोमं क्रीषाति”
“श्वेतं कागलमाक्षभेत” इत्यादौ, प्रोक्षितं मन्त्रेषोदकसिक्तम्, अभ्यु-
क्षितं विना मन्त्रसुदकसिक्तं चकारान्वयायतो लब्धं तच्च “याजनाध्या-
पनप्रतिपहैर्नाङ्गणो धनमर्जयेत्” इत्यादिनियमविधिवोधितम्” ॥५॥

* अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥ *

अशुचिलक्षणमाह ।

यद्द्रव्यं शुचि तद्विपरीतमशुचीत्यर्थः अप्रशस्तरूपरसगन्धस्पर्श-
ममन्त्रप्रोक्षितमभ्युक्षितं निषिद्धजलाभ्युक्षितं वा अन्यायागतम्,
कामिवाणिव्यागतं ब्राह्मणस्य द्रव्यमशुचीत्यर्थः ॥ ६ ॥

* अर्थान्तरञ्च ॥ ७ ॥ *

अशुच्यन्तरमाह ।

प्रशस्तरूपरसगन्धस्पर्शमपि प्रोक्षितमभ्युक्षितं न्यायार्जितञ्च
वत्तत्रापि वाम्दुष्टं भावदुष्टञ्च वत्तदप्यशुचीत्यर्थः ॥ ७ ॥

* अथतस्य शुचिभोजनादभ्युद्यो न विद्यते नियमा-
भावात् विद्यते वाऽर्थान्तरत्वाद् यमस्य ॥ ८ ॥ *

इदानीं धर्माधर्मौ प्रति सहकार्यन्तरमाह ।

अथतस्य यमरहितस्यासंवतस्येति यावत् “हस्तौ पादौ प्रचा-
त्वाचस्य वाग्यतो भुञ्जीत भोक्ष्यमाणः प्रयतोऽपि द्विराचमेत्”
इत्यादिबोधितयमरहितस्य भोजनं नाभ्युदयाय किन्तु पापाय,
कृत एवमित्यत आह नियमाभावात् नियमस्य सहकारिणोऽभावात्,
नियमे सति यत्तदाह विद्यते वा यथोक्तयमसाहित्येन भोजने
भवत्येवाभ्युदयः, कृत इत्यत आह अर्थान्तरत्वाद् यमस्य भोजनादर्थान्-
तरं यतो यमः, तथाच सहकारिकारणं विना न फलसिद्धिरिति
सति फलसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८ ॥

* असति चाभावात् । ९ ॥ *

ननु यममत्वमेव तन्नं तर्हि भोजनमनन्तमेवेत्यत आह ।

यमे सत्यपि शुचिभोजनेऽसति व्यभावादभ्युदयस्येति शेषः तथाच
यमो भोजनञ्च द्वयमेव पुण्यकारणमित्यर्थः । भोजनमित्युपलक्षणं
यागदानस्नानहोमादोनामपि श्रौतस्मार्त्तकर्मणा यमनियमौ सह-
कारिणौ ॥ ९ ॥

* सुखाद्रागः ॥ १० ॥ *

एवं धर्माधर्मप्रादुर्भावं प्रति यमसहकारिणमभिधाय दोषं सह-
कारिणमभिधातुं दोषनिदानमाह ।

स्रक्चन्दनवनितादिविषयसेवनजन्मनः सुखादुत्तरोत्तरं तज्जातीये
सुखे तत्प्राधने वा राग इच्छा संजायते अहिकण्टकादिजन्मनो दुःखात्
तत्र तत्प्राधने वा द्वेष इत्यपि द्रष्टव्यम्, रागद्वेषमोहाः प्रवर्त्त-
कत्वेन दोषा इत्यभिधीयन्ते तथाच गौतमीयं सूत्रम् “प्रवर्त्तनाह-
क्षणा दोषाः” इति ॥ १० ॥

* तन्मयत्वाच्च ॥ ११ ॥ *

अत्र ह्यखदुःखे एव यदि रागहंशौ जनयत. तदा तयोर्नाशे कश्च
तौ स्थातामत आह ।

रागहंशौ भवत इति शेषः विषयाभ्यासजनितो दृढतरः संस्कार-
विशेषस्तन्मयत्वं यद्वशात् कामातुरस्य कामिनीमखभमानस्य सर्वत्र
कामिनीदर्शनम्, एकदा भुजङ्गदृष्टस्य तत्र दृढतरसंस्कारतः सर्वत्र
भुजङ्गदर्शनम्, तदुक्तं “तन्मयत्वं तदप्रकाशो बाह्याभ्यन्तरतन्मया”
इति ॥ ११ ॥

* अदृष्टाच्च ॥ १२ ॥ *

हेत्वन्तरं समुच्चिनोति ।

रागहंशोऽविति शेषः यद्यप्यदृष्टं साधारणकारणं तथापि
कश्चित्तौ प्रति असाधारणतामप्यनुभजति यथा तज्जन्मानुभूतका-
मिनीमुखस्यापि यौवनोद्भेदे कामिनीरागः अननुभूतभुजङ्गदृष्टदुःखा-
नामपि भुजङ्गेषु द्वेष इत्याद्युच्चयेम् । न च प्राग्भवीयः संस्कार
एवात्र निबन्धनम्, तत्कल्पने तदुद्बोधकल्पने च प्रमाणाभावात् अदृष्ट-
स्यावश्यकल्पनीयत्वात् ॥ १२ ॥

* जातिविशेषाच्च ॥ १३ ॥ *

सहकार्यन्तरमाह ।

तथाहि अनुष्यजातीयानामन्नादौ रागः ऋगजातीयानां तृणादौ,
करभजातीयानां कण्टकादौ, तत्रापि तत्तज्जातिनिष्पाटकमद-
ष्टमेव तन्त्रं द्वारमात्रन्तु जातिर्जन्मविशेषः एनं पारावतादीनामु-
चक्रे रागः । तथा सङ्घिषजातीयानां तुरङ्गमे द्वेषः, सारमेयाणां
श्लेष्मासे, नकुडानां भुजङ्गमे इत्याद्युच्चयेम् ॥ १३ ॥

* द्रच्छाद्दे षपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १४ ॥ *

एवं धर्माधर्मनिमित्ततया रागहंशनिमित्तानि परसङ्घुप्राय
सम्यात दोषाणां धर्माधर्मकारणत्वं प्रवृत्तिद्वारेत्याह ।

विहिते कर्मणि रागनिबन्धना निषिद्धे कर्मणि हिंसादौ ह्ये-
निबन्धना प्रवृत्तिः, रागनिबन्धना यागादौ प्रवृत्तिर्धर्मं प्रवृत्ते ह्ये-
निबन्धना हिंसादौ प्रवृत्तिरधर्मम् । तावन्तो रागद्वेषौ संसारमनु-
वर्त्तयतः तथाच गौतमीय सूत्रम् “प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भः”
इति वागारम्भो वाचिकी प्रवृत्तिः सत्यं प्रियं हिंसामिति पुण्या,
असत्यमप्रियमहितमिति पापा, बुद्धिः बुध्यते ज्ञायतेऽनेनेति मन
उच्यते तेन मानसी प्रवृत्तिर्भूतद्वयादिः, शारीरो प्रवृत्तिर्दानं परिचर-
णमित्यादिका दशविधा पापा दशविधा पुण्या वेति ॥ १४ ॥

* तत्संयोगो विभागः ॥ १५ ॥ *

इदानीं धर्माधर्मयोः प्रयोजनं प्रत्यभावमाह ।

ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संयोगौ जन्म अपूर्वाभिः शरीरोन्द्रियवेद-
नाभिः सम्बन्धः संयोग इहोच्यते । विभागस्तु शरीरमनोविभागो
सरणलक्षणः तथाचायं जन्मसरणमन्वः संसारः प्रेत्यभाषापर-
नासा धर्माधर्माभ्यामित्यर्थः अस्यैव च प्रेत्यभावस्वाज्जरञ्जरीभाव इति
वैदिकी संज्ञा ॥ १५ ॥

* आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥ *

तदेतस्य प्रेत्यभावस्य जन्मसरणमन्वस्य यत्न च पर्यवसानं तं
मोक्षं निरूपयितुमाह ।

अयमेव शरीरमनोविभागः आत्मकर्मसु सत्यु मोक्षो भवतीत्यर्थः
तत्रात्मकर्मणि तावत् श्रवणं मननं योगाभ्यासो निदिध्यासनसासनं
प्रात्यायागः शसदभसम्पत्तिः आत्मपरात्मसाक्षात्कारो देहदेशान्तरो-
पभोग्यपूर्वोत्पन्नधर्माधर्मपरिज्ञानं तद्भोगानुभूयमानादेहनिर्मायं द.यो-
र्भोगेन प्रवृत्तौ रागद्वेषलक्षणदोषतृपारदमादात्मनधर्माधर्मवोरुत्पत्त्या-

दात् प्रवृत्त्यपाये जन्मापायाद्दुःखापायवच्चशोऽपवर्गस्तत्र षट्पदार्थी-
यतत्त्वज्ञानमाद्यमात्मकम् ॥ १६ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे षष्ठाध्यायस्य
द्वितीयभाङ्गिकम् ।
सप्तमप्रश्नाय षष्ठाध्यायः ।

सप्तमाध्याये प्रथमाङ्गिकम् ।

* उक्ता गुणाः ॥ १ ॥ *

संसारमूलकारणतया सर्वोत्पत्तिमद्भिन्नकारणतया भोगसाध-
नतया चोत्पत्तितः प्रत्यात्मनिवृत्तत्वेन परादृष्टस्यापि परस्योपयोगित्वेन
च वर्माभर्तृ परीक्ष्येदानीं गुणान् परीक्षन्निष्पुस्तेषामुद्देशं ब्रह्मण्यञ्च
कारवच्चाह ।

अदृष्टा लक्षिता गुणाश्चेत्यर्थः तत्र रूपपादयः सप्तदश कण्ठरवे-
णोक्ताः चण्डसमुच्चिताः सप्त, तेन चतुर्विंशतिरपि गुणा उक्ताः,
तत्र नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं समवायि-
कारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं वा असमवायिकारण-
वृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्याप्यजातिमत्त्वं वा कार्यासमानाधिकरण-
कर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा ॥ १ ॥

* पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्य-
स्याश्च ॥ २ ॥ *

तत्र गुणत्वेन गुणपरीक्षा सप्तमाध्यायार्थः । तत्र प्रथमाङ्गिके
नित्यतया गुणपरीक्षा, अनित्यतया गुणपरीक्षा, प्राकजगुणपरीक्षा,

सङ्घाद्यनेकवृत्तिगुणपरीक्षा, परिभाषापरीक्षा चेति पञ्च प्रकरणाणि,
तत्र रूपादीनाञ्चतुर्षामित्यत्वमाह ।

पृथिव्यादीना वाय्वनानामवयविना रूपादवचत्वारो गुणा
अनित्याः । यद्यास्यन्तेऽपि गुणा अवयवेषु वर्तमाना अनित्या एव,
तथापि तेषामन्वतोऽपि विनाशः, रूपादवचत्वारो गुणा आश्रय-
नाशादेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणान्तरात्, द्रव्यानित्यत्वादिति
द्रव्यस्यैवभूतस्थानित्यत्वादाश्रितानामित्यत्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

* एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ *

रूपादीनामित्यत्वे यद्याश्रयानित्यत्व तन्त्रं तदा नित्याश्रय-
वृत्तीना नित्यत्वमित्याक्षेपवत्त्वस्यमित्याह ।

रूपादीनामेव चतुर्षां नित्येष्वश्रयेषु वर्तमानानां नित्यत्वमुक्तम्
एतेनेति आश्रयानित्यत्वेनानित्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः । वृत्तिवृत्तस्तु नित्ये-
ष्वनित्यत्वमुक्तमित्यकारप्रसङ्गे यस्तथाच पार्थिवपरमाणुष्वग्निबन्धोगाच्चाह
इति व्याचक्रुः ॥ ३ ॥

* अस्तु, तैजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥ ४ ॥ *

तत् किं पार्थिवेऽपि नित्यवृत्तिरूपादीना नित्यत्वमेवेत्यतो विशि-
नष्टि ।

आश्रयपरमाणौ रूपरसस्पर्शा नित्याः, तैजसपरमाणौ रूपस्पर्शौ,
वायुपरमाणौ स्पर्शौ नित्यः, ननु नित्येऽपि वर्तमानानां रूपादीना-
मित्यत्वे को विरोधः शब्दबुद्ध्यादीनामित्यत्वत्वकारेण गुणान्तरप्रादु-
र्भावो हेतुत्वरं सूचितम्, शब्दे हि तीव्रमन्दादिभावेन गुणान्तरप्रादु-
र्भावोऽनुभूयते, ज्ञानादौ च ज्ञानादिविरोधो स स्कारादिः, आश्रयै-
जसवायवीयपरमाणुषु रूपादिविरोधिगुणान्तरं न प्रादुर्भवति, यदि
प्रादुर्भवेत्तदा तदारब्धेऽपि ह्यणुकादिप्रक्रमेषाम्पाद्यावयवेष्वपि पूर्व-
विजातीय रूपाद्यनुभूयेत नहि युक्तरूपविजातीयं रूपं तोयतेजसो-
नेवा शीतोष्णस्पर्शविजातीयौ स्पर्शौ, उष्णं जलं शीतो वायुरित्यादि-
प्रतीतिस्तूपार्थान्वयेनेति भावः ॥ ४ ॥

❖ अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ ५ ॥ ❖

पूर्वं पृथिवीमन्तर्भाव्यामित्येष्वनित्या इत्युक्तमिदानीमाध्यादेव-
वाह ।

अवाद्ययविविहृपादय आश्रयनाशादेव नश्यन्ति न तु विरोधिगुणा-
न्नरादपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

* कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ ६ ॥ *

ननु पृथिव्यामवयविविहृपावामपि हृपादयोऽग्नि संयोगादेवोत्प-
द्यन्ते नश्यन्ति च, तत् कथमाश्रयनाशनाशनाश्या इत्यत आह ।

पाकजा इति रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति
रूपश्रयस्य घटादेर्यत् समवायिकारणं कपालादि तदुगुणपूर्वकाः
तथाच कपालरूपं कारणैकार्यसमवायप्रत्यासत्या घटरूपाद्यसमवायि-
कारणम्, एवं रसादावपि, रूपरसगन्धस्पर्शाः रूपत्वादिगुणत्वसाक्षा-
द्याभ्यजातिमन्तः । ननु चक्षुर्माँज्ञत्वमेव रूपत्वसुपाधि रिति चेत्
इन्द्रियपातनात्वेण रूपमिति-प्रत्ययानुदयप्रसङ्गात् अन्तुसंज्ञितोपा-
धेश्चप्रहितप्रत्ययायोगादिति उपाधिञ्चाल चक्षुस्तज्ञातीन्द्रियं आद्यत्वञ्च
अहणविषयत्व तदप्यवाच्यं रूपत्वविशेषप्रतीतेश्च चाक्षुपत्वात्, चक्षु-
र्माँत्ववह्निरिन्द्रियमाद्यगुणत्वं रूपवम्, अतीन्द्रियरूपाव्याप्तिरिति
चेन्न चक्षुर्माँत्ववह्निरिन्द्रियमाद्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् तादृशी
च जातारूपत्व नीलत्वादिका चेति । नन्वेकैका एव नीलपीतादि-
व्यक्तयो नित्या न तु तत्र नीलत्वादिजातय एकव्यक्तिकत्वादिति चेन्न
नीलतरनीलतमादिप्रत्ययानुदयप्रसङ्गात्, धावल्यादिसन्भेदाभावकत-
स्तत्र तारतम्यव्यवहार इति चेन्न प्रमाणाभावात् श्यामं रूपं नष्टं
रक्तस्यैवमिति प्रतीतेश्च, न च सा समवायोत्पत्तिविनाशकतेति वाच्यं
समवायस्य तत्रानुसङ्गत्वात् तस्य नित्यत्वञ्च घटादेरप्यनित्यतायामेवं
सत्यनाशासापत्तेः समवायानित्यत्वेनैव तत्राप्यन्यथासिद्धेः सुवचत्वात्,
ननु नीलपीतादयो गुणा द्रव्याभिन्ना एव धर्मधर्मिभोरभेदादिति चेन्न

रूपं षटः स्वर्धो षट इत्यादिव्यवहारप्रसङ्गात्, ननु नेदमनिष्टं यतो
 भवत्येव शुक्लः पटो नीलः पट इत्यादिप्रतीतिरिति चेन्न सत्त्वचोपा-
 दभेदोपचाराद्वा प्रतीत्युपपत्तेः, भेदे प्रसाधे सति कल्पनेयं यथाकथ-
 श्चिदुपपद्यते इति चेन्न चन्दनस्य रूपं चन्दनस्य गन्ध इत्यादिव्यपदेश
 बलाद्भेदसिद्धेः पटस्य रूपाभेदे पटवद्द्रूपमपि त्वमिन्द्रियेषु गृह्येत
 पटमाननेत्युक्ते यत्किञ्चिद्द्रूपमानवेत् रूपमानवेत्युक्ते यत्किञ्चिद्द्रव्य-
 मानयेत्, अथु तर्हि भेदाभेदः अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च सामानाधि-
 करस्वानुपपत्तेरिति चेन्न अवच्छेदभेद विना विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेक-
 त्वासम्भवात्, अन्योन्याभावत्वमव्याप्यार्थात्तदिति नित्याभावार्थात्तदस-
 त्वादत्यन्ताभावत्ववदिति चेन्न एकत्र संयोगतदत्यन्ताभावयोः प्रतीति-
 बलादत्यन्ताभावस्याव्याप्यार्थात्तत्त्वाभ्युपगमान् अन्योन्याभावे तु तथा-
 प्रतीतिरभावात् । तदेतद्द्रूपं पृथिव्या नानाप्रकरकम्, पाथसि तेजसि
 च शुक्लमेव, क्वचित् पटादौ च चित्रमपि रूपमधिकम् अन्यथा तद-
 चाक्षुषत्वापातात् रूपवत् एव चाक्षुषद्रव्यत्वात् न च विजातीयरूपै-
 रूपानारम्भः, नीलप्रोतादीनारम्भे रूपत्वेनैव साजात्यस्यापेक्षित-
 त्वात् अन्यथा तदचाक्षुषत्वापत्तेरुक्तत्वात् न च उच्येत्तदप्येवैवा-
 वयविषयः अवयवानामपि चित्रतया नीरूपत्वप्रसङ्गात् यत्न वा
 पाकात् परमाणुषु चित्र रूप तत्रैव तत्परम्पारव्यपटादौ चित्ररूपो-
 पत्तेः, न च हरीतक्या रसोऽपि चित्र इति वाच्यं हरीतक्या नीरस-
 त्वेऽपि दोषाभावात्, षड्रसत्वव्यवहारस्तु तत्तद्रसगुणकारितया । एवं
 गन्धोऽपि न चित्रः सौरभासौरभवदवयवद्वयस्थानारम्भकत्वात्, कर्क-
 श्यादौ क्वचिदवयवे तैक्लपं क्वचिन्माधुर्यं तथाच कतमो रसः कर्कश्या-
 मिति चेन्माधुर्यमेव, गुणविरोधेन कथं तथा स्यादिति चेत् तदवयवे
 तैक्लपभावात्, तथाऽस्तुभवः कथमिति चेत् कर्कटीमक्षुषक्षुभितरसनाय-
 वर्त्तिपित्तद्रव्यस्य तिक्ततोपलम्भात् तत एव कटाचिन्मुखमपि तिक्तयते,
 हरीतक्यामपि कथमिदं न गतिरिति चेन्न तदवयवेषु कायमाधुर्य-
 लवणादिनानारसानुभवादित्यलं पक्षवेन । तन्न रूपं नयनसङ्कारि,
 नन्वेवं वायौ रूपाभावस्य तस्यैव कथं चाक्षुषतेति चेन्न भावग्रह एव

रूपस्य नवनसहकारित्वात् विषयालोकाच्चक्षुषं त्वयाणामपि रूपाणि
वाक्षुषप्रतीतिप्रयोजकानि । रसोऽपि रसत्वजातिमान् रसत्वं रसने-
न्द्रियमात्रजन्यसाक्षात्कारविषयजातिः तादृशजातिमत्त्वञ्च रसत्वं
सोऽयं जीवनपुष्टिबलारोग्यहेतुः रसनसहकारी, रसनेन्द्रियस्याह्य-
गुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं रसत्वं तथा सति नातीन्द्रियरसाव्याप्तिः ।
प्राणमात्रस्याह्यो गुणो गन्धः प्राणमात्रस्याह्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं
गन्धत्वं स च सुरभिरसुरभिश्चेति द्विविधः, यद्वा पृथिवीपृथ्विमात्रवृत्ति-
गुणत्वसाक्षाह्याप्यजातिमत्त्वं गन्धत्वम् । एवं स्पर्शोऽपि स्पर्शत्वजाति-
मान् गुणः त्वगिन्द्रियमात्रस्याह्यगुणत्वसाक्षाह्याप्यजातिमत्त्वं स्पर्शत्वं
द्रव्यचक्षुष्यवृत्तिश्चायम् अनुष्णाशीतशीतोष्णभेदात् त्रिविधः । इदानीं
प्रसङ्गात् पाकप्रक्रिया चिन्त्यते । तत्र कार्यकारणसमुदाय एव
पच्यते इति पिठरपाकवादिनः, पीलवः परमाण्व एव स्वतन्त्राः
पच्यन्ते तत्रैव पूर्वरूपनाशान्निह्यरूपाद्युत्पत्तिः कारणगुणप्रक्रमेण
चावयविनि रूपाद्युत्पद्यते इति पीलुपाकवादिनः, अत्रेदं तत्त्वम्
आपाके निःक्षिप्तस्य घटादेरामद्रव्यस्य वङ्गिना नोदनादभिघाताद्वा
तदारम्भकेषु परमाणुषु द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागेनारम्भसंयोग-
नाशे द्रव्यनाशान्निह्यत्वात्, दृश्यते हि स्याल्लानाहितानां तण्डुला-
दीनामप्यधःसन्तापनमात्रेण भर्जनात्तदानीमेव नाशः, क्षीरनीरादी-
नाञ्चाल्लसुल्लवणता, तथाचापाके वङ्गिज्वालाजालाभिहितानां द्रव्या-
णामवस्थानमिति महती प्रत्याशा, किञ्च यदि द्रव्यानाशस्तदा
मध्यभागे पाकानुपपत्तिः न हि दृढतरावयवान्तरावरुद्धे मध्यभागे
तेजःसंयोगसम्भावना येन तत्र श्यामादिनिर्घातः स्यात्, तथाच श्यामा
अवयवाः अवयवी च रक्त इति महद्देशसम् । ननु सच्छिद्राण्येवा-
वयविद्रव्याणि कथमन्यथा कुम्भादावन्निर्घातानां तैलघटादीनां
स्यन्दनं श्रयणञ्च, तथाच मध्यभागेऽपि तेजःसंयोगः स्यादेवेति चेन्न
मूर्त्तानां समानदेशताविरोधात् अवयवान्तरसंयुक्ते मध्यभागे तेजः-
संयोगसम्भवात् । ननु यद्वि द्रव्यनाशः कथं तर्हि स एवायं घट
इति प्रत्यभिज्ञा, कथं वा सर्वास्त्रवस्थासु आपाकादौ घटादेस्तादृशस्यैव

दर्शनं, घटादेरुपरि निहितानां शरावोद्घुनादीनां तथैव दर्शनं
घटादिस्फुटने हि तेषां पातः स्यात्, कथं वा यावन्त एवापाके निहित-
तास्तावन्त एव पुनः प्राप्यन्ते परमाणुभिर्ह्यणुकादिप्रक्रमेण न्यूनानाम-
धिकानां वा तदानीमारम्भसम्भवात्, कथं वा तावत्परिमाणान्वेव
घटादीन्यापकोत्तीर्णान्युपलभ्यन्ते, रेखोपरेखादिविच्छिन्नविद्योपो वा
कथं न भवेत् तथाचावयविविधेव पाके इति चेत् सैव सूक्ष्मेषु
घटादौ त्रिचतुरत्रसरेणुविभागे सति द्रव्यारम्भकसंयोगनाशे द्रव्य-
नाशे सर्वांशानुपपत्तीनामुभयसमाधेयत्वात् न हि तत्र द्रव्यं न नश्य-
तीति पिठरपाकवादिनोऽपि वक्तुमुत्सृजन्ते । तथापि घटादयो न
नश्यन्ति कतिपयावयवनाशेऽप्यवशिष्टावयवभास्त्रित्य कार्यावस्थानसम्भ-
वादन्यथा प्रत्यभिज्ञानाद्यनुपपत्तिरेवेति मीमांसकाः, ते तु तावदवय-
वावस्थानयोग्यस्य घटादेः स्वल्पेष्ववयवेषु कथं वृत्तिः स्यादिति
प्रष्टव्याः, अविनष्ट एव घटे परिमाणसङ्कोचवदेतदुपपत्त्यते इति तेषा-
मुत्तरमिति चेन्न कठिनतरावयवानां काष्ठपाषाणसाम्यकुम्भादीनां सङ्को-
चविकाशयोरदर्शनात्, घटादिनाशकाभिसतेन तत्परिमाणमेव नश्यतीति
वेन्न परिमाणस्याश्रयनाशैकनाशत्वात् घटादिप्रत्यभिज्ञानवत् सूचीदल-
नस्यले परिमाणस्यापि प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् त्वन्नाते तत्राशस्याप्यनुपपत्ते-
रिति टिक् । येषां मते द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वी तदप्रतिद्वन्द्वी च
विभाग एकैवावयवक्रियया जन्वते तेषां ह्यणुकनाशमारभ्य नवमक्षणे
ह्यणुकान्तरे रक्ताद्युत्पत्तिरेकस्मिन्नेव परिमाणौ क्रियाचिन्तनात् तथाहि
वह्निना नोदनात् ह्यणुकारम्भके परिमाणौ कर्म ततो विभागस्ततो-
द्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्ततो ह्यणुकनाशः नष्टे ह्यणुके केवले परिमाणा-
वन्निर्संयोगाच्छाभादिनिवृत्तिः श्यामादौ निवृत्ते अन्यस्मादग्नि-
संयोगाद्रक्ताद्युत्पत्तिः रक्तादावुत्पन्ने परिमाणुक्रियानिवृत्तिस्तदनन्तर-
मदृष्टवदात्मसंयोगात् परिमाणौ कर्म ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोग-
निवृत्तिस्ततः परिमाणवन्तरेण द्रव्यारम्भकः संयोगस्ततो ह्यणुकोत्पत्ति-
रुत्पन्ने ह्यणुके कारणशुष्णप्रक्रमेण रक्ताद्युत्पत्तिरिति नव क्षणाः
यदि पूर्वक्रियानिवृत्तिश्च एव क्रियान्तरसम्पद्यते तदा, यदि तु

पूर्वक्रियानिष्ठस्यन्तरकाले क्रियान्तरसमुत्पद्यते तदा दृश चक्षाः, विभाग-
जविभागाद्युपगमेऽपि यदि द्रव्यारम्भकसंयोगनाशविशिष्ट कालसमयेषु
विभागज्ञा विभागस्तदा दृश चक्षा यद् तद् द्रव्यनाशविशिष्टं कालसमयेषु
विभागेन विभागान्तरं जन्यते तदेकादशचक्षा प्रक्रिया, तवाहं ह्यणुक-
नाशविभागजविभागाविलोकः कालः, ततः पूर्वसंयोगनाशश्यामादि-
निष्ठत्ती, उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्ती, उत्तरसंयोगेन विभागजविभाग-
क्रियानिष्ठत्ती, ततो द्रव्यारम्भानुगुणा परमाणुक्रिया, क्रियातो विभा-
गो विभागात् पूर्वसंयोगनिष्ठत्तिसततो द्रव्यारम्भक-संयोगस्ततो द्रव्योत्प-
त्तिः, उत्पन्ने द्रव्ये रक्ताद्युत्पत्तिरिति दृश चक्षाः, यदा तु द्रव्यवि-
नाशविशिष्टं कालसमयेषु विभागेन विभागो जन्यते तदेकचक्षणद्वया
एकादश चक्षाः तवाहं द्रव्यविनाशस्ततो विभागजविभागश्यामादि-
निष्ठत्ती तत उत्तरसंयोगरक्ताद्युत्पत्ती ततो विभागजविभागकर्मणो-
निष्ठत्तिसततः परमाणौ द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया ततो विभागः पूर्व-
संयोगनिष्ठत्तिः द्रव्यारम्भकसंयोगोत्पत्तिः ह्यणुकोत्पत्तिः रक्ताद्युत्पत्ति-
श्चेत्केकादश चक्षा एकस्मिन्नेव परमाणौ क्रियाक्रियोपरमचिन्तना-
देवम्, परमाणुवन्तरे यदि द्रव्यारम्भानुगुणा क्रिया चिन्त्यते तदा
ह्यणुकविनाशमारभ्य पञ्चमे षष्ठे सप्तमेऽष्टमे वा रक्ताद्युत्पत्तिरुचनीया
विद्यतश्चैतत् कथादरुह्ये ॥ ६ ॥

* एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥ *

पार्थिवपरमाणुरुपादीना तेजःसंयोगासमवायिकारणकत्वं साध-
यितुमाह ।

प्राक्जानामिति शेषः, अत्र च गुणत्वे कार्यत्वे सतीति विव-
क्षितं तद्व्यं प्रयोगः पार्थिवपरमाणुरुपादयः संयोगासमवायिकार-
णकाः कार्यगुणत्वे सति नित्यनिष्ठाद्विष्टगुणत्वात् शब्दवत् बुद्ध्यादि-
वञ्च, संयोगजन्यत्वात् वा साध्यं तेन विभागजशब्दे न व्यभिचारः
वायुसंयोगस्य शब्दात्ते गिरिस्तकारणत्वात्, पार्थिवरूपादीनाञ्च

नेत्रोऽन्यव्यतिरेकदर्शनात् तेजसंयोगात्मकभाविकारणकत्वं पक्षधर्म-
नात्रत्वात् सिध्यति ॥ ७ ॥

* अथोर्महतयोपलक्षणपलक्षी नित्ये व्याख्याते ॥८॥ :

रूपरसगन्धस्पर्शानेकपन्थेन व्युत्पाद्य परिमाणस्य सर्वसिद्धत्वेन
महत्त्वाद्याश्च विप्रतिपत्तिबाहुल्यादुद्देशक्रममतिक्रम्य सूचीकटाहत्यायेन
प्रथमं परिमाणपरीक्षानारम्भमात्रं व्याह ।

नित्ये इति विप्रयेय विषयिणं नित्यत्वप्रतिपादकं चतुर्थाध्याय-
सुपलक्षयति उपलक्षणपलक्षी इति यथायोगमन्वयः “येन यस्या-
भिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः” इति न्यायेन, तथाषाण्डोरुपलक्षि-
रिति लभ्यते तदेवं स्थितौ नीचः कलस इति प्राबल्येकप्रत्यये यथा
नीलं रूपं विषयस्तथा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन परमाणु-
पर्यन्तं परिमाणसुधीयते द्रव्यत्वाच्च किञ्च द्रव्यप्रत्यक्षतायां रूपवत्
परिमाणमपि कारणं न हि महत्त्वमनरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति
तथाच द्रव्यप्रत्यक्षकारणत्वेन स्वयञ्च प्रत्यक्षतया परिमाणं शुषोऽस्तीति
निश्चीयते यदि हि घटादिस्वरूपं परिमाणं स्यात् तदा महदानवे-
त्युक्तौ घटमात्रमानयेत् यथाच प्रथमप्रतिपत्तौ विरुध्येवाताम्, एवं
घटपदात् परिमाणं प्रतीयेत परिमाणपदाद्वा घट इति, मानव्यव-
हारासाधारणकारणत्वं द्रव्यमात्रात्कारकारणविषयनिष्ठसामान्यगु-
णत्वं वा महत्त्वत्वं मानव्यवहारो हस्तवितस्त्रादिव्यवहारो न तु पक्ष-
सङ्घादादिव्यवहारः, तच्च परिमाणस्यतुर्विधं महत्त्वमणुत्वं दीर्घत्वं ह्यन-
त्वञ्च, तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभुचतुष्टयवर्तिनी परमाणुत्वपर-
महत्त्वत्वे परमाणुवर्तिनी अवान्तराणुत्वावान्तरहृत्त्वत्वे ह्यणुत्ववर्तिनी
त्वसरेणुमारभ्य महावयवपर्यन्तं महत्त्वदीर्घत्वे, यत्रञ्च सर्वाण्यपि
द्रव्याणि परिमाणद्रव्यानि, तिलामलकाटावणुत्वव्यवहारः समिदि-
चुटण्डादिषु च हस्तत्वव्यवहारो मातः, भक्तिद्यात् प्रकर्षभावाभाक्,
आमलके यः प्रकर्षभावस्तस्याभावः कुवते, तिले यः प्रकर्षभावस्तस्या-
भाव आमलके, स च गौणस्योभयभाभित्वाद् भक्तिपदवाच्यः, दीर्घ-

त्वहृत्सत्त्वे नित्ये न वर्त्तते इत्युक्ते, परिमाण एव ते न भवत इत्यपरे,
महत्सु दीर्घमानीयतामितिवत् महत्सु वर्त्तुलं त्रिकोणञ्चानीयतामिति
निर्धारणबलाद्गुणत्वादीनामप्यापत्तेरिति तेषामाशयैव ॥ ८ ॥

* कारणबहुत्वाच्च ॥ ९ ॥ *

इदानीं परिमाणकारणानि परिसञ्चष्टे ।

चकारो महत्त्वप्रचयौ सञ्चिन्नोति, परिमाणसुत्यद्यते इति
सूत्रशेषः, तत्र कारणबहुत्वं त्र्यणुके महत्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्व-
प्रचययोस्तत्कारणेऽभावात् तच्च बहुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यं तद्बुद्धे-
रनेकविषयत्वेऽप्यदृष्टविशेषोपपन्नो निवासकः, एवं परिमाणद्वयगतं
द्वित्वं ह्यणुके परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्या तन्तुभ्यामप्रचिताभ्या-
मारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणं बहुत्वप्रचययोस्तत्रा-
भावात् यत्र च द्वाभ्यां तूष्णकपिण्डाभ्यां तूष्णकपिण्डारम्भस्तत्र परि-
माणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः कारणं बहुत्वस्याभावात् महत्त्वस्य सत्त्वे-
ऽपि परिमाणोत्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात् एवञ्च सति यदि महत्त्वं
तत्र कारणं तदा न दोषः तदुक्तं “द्वाभ्यामेकेन सर्वैर्वा” इति ।
प्रचयश्च आरम्भकः संयोगः, स च स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवासंयुक्तत्वे
सति स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवसंयोगलक्षणः, स चावयवसंयोगः स्वावय-
वप्रशिथिलसंयोगापेक्षः परिमाणजनकः गुणकभारम्भे सापेक्ष इति
वचनात् ॥ ९ ॥

* अतो विपरीतमणु ॥ १० ॥ *

महत्त्वदीर्घत्वे व्युत्पाद्याणुत्वं व्युत्पादयति ।

अथः प्रत्यक्षसिद्धान्तकृतः परिभाषायाद्विपरीतं तदणुपरिमाण-
मित्यर्थः । वैपरीत्यञ्चाप्रत्यक्षत्वाद् कारणवैपरीत्यञ्च, महत्त्वे हि मह-
त्त्वबहुत्वप्रचयानां कारणत्वम्, अणुत्वे च कारणगतस्य द्वित्वस्येश्वरा-
पेक्षा बुद्धिजन्यस्य कारणत्वम्, एतेन दीर्घत्वविपरीतं हृत्सत्त्वमि-
त्यपि द्रष्टव्यम्, वैपरीत्यञ्चात्तापि पूर्ववत् ॥ १० ॥

* अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषा-
भावाच्च ॥ ११ ॥ *

इदानीं कुवबामलकादावणुत्वव्यवहारो भाक्त इति दर्शयति ।

इतिशब्दो व्यवहारपरतां दर्शयति, तेन विल्लामेक्षया कुवबमणु
कुवबामेक्षयामलकं मङ्गत् आमलकामेक्षया विल्लं महदिति तावद्यव-
हारोऽस्ति, तत्र महदिति तेषु व्यवहारो सुखः, कुत एवमत आह
विशेषभावात् मङ्गत्वविशेषस्यैव तरतमादिभावेन भावात्, अणुव्यव-
हारस्तु तेषु भाक्तः, कुत एवमत आह विशेषभावात् अणुत्वविशेषस्य
तत्राभावात्, अणुत्वं हि कार्यं द्युणुकमात्रवृत्ति, नित्यं परमाणु-
वृत्ति, कुवबादौ तदभावात् यद्वा विशेषस्य मङ्गत्वकारणस्यैवावयव-
बहुत्वमङ्गत्वप्रचयानां कुवलाद्यवयवेषु भावात् मङ्गलात् विशेषाभावात्
विशेषस्य अणुत्वकारणस्य मङ्गत्वासमानाधिकरणद्वित्वस्य कुवलाद्यवय-
वेषुभावादसङ्गवादित्यर्थः ॥ ११ ॥

* एककालत्वात् ॥ १२ ॥ *

अणुत्वव्यवहारो भाक्त इत्यत्र हेतुमाह ।

मङ्गत्वमणुत्वञ्च द्वयमध्ये कस्मिन् कालेऽनुभूयते, ते च मङ्गत्वाणुत्वे
परस्परविरोधिनी नैकत्रये सङ्ग सम्भवतः, अतो मङ्गत्वकारणसदृ-
भावान्मङ्गत्वप्रत्ययसत्तल सुखोऽणुत्वप्रत्ययप्रयोगौ च भाक्तावित्यर्थः ॥ १२ ॥

* दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥ *

मङ्गत्वप्रत्ययस्य सुखत्वे हेतुमाह ।

दृश्यते तथा वस्तुगत्या मङ्गत्वेव कुवबामलकविल्लेषु स्थूलस्थूल-
तरस्थूलतमव्यवहारेण भवितव्यमित्यर्थः यथा वस्तुगत्या शुक्लेष्वेव
पटशङ्खस्फटिकादिषु शुक्लशुक्लतरशुक्लतमव्यवहारः ॥ १३ ॥

* अणुत्वमङ्गत्वयोरणुत्वमङ्गत्वाभावः कर्मणुषैर्व्या-
ख्यातः ॥ १४ ॥ *

नन्वणु मङ्गत्परिमाणुसितिव्यवहारबलान्मङ्गत्त्वे अपि परिमाणे

महत्त्वमश्रुत्वेऽप्यश्रुत्वमस्तीति चाद्रुते तद् कथं द्रव्यमात्रवृत्तित्वमनयोः
कथं वा सुषे गुणवृत्तित्वविरोधो नापद्यत इत्यत आह ।

यथा शुष्ककर्मणी नाशुत्वमहत्त्ववती तथाऽश्रुत्वमहत्त्वे अपि
नाशुत्वमहत्त्ववती इत्यर्थः प्रयोगश्च नाक्तो द्रष्टव्यः ॥ १३ ॥

* कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः ॥ १५ ॥

ननु यथा गुणा गुणवन्तः कथमन्यथा मज्जान् शब्दः द्वौ शब्दो
एकः शब्दः चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यादिव्यवहारः, कर्माण्यपि च कर्म-
वन्ति प्रतीवन्ते कथमन्यथा शीघ्रं गच्छति द्रुतं गच्छतीति व्यवहारः
तथाचाश्रुत्वमहत्त्वे अपि तद्वती स्यातामित्यत आह ।

कर्मभिः कर्माणि न तद्वन्ति गुणैश्च गुणा न तद्वन्तस्तथाऽश्रुत्वमह-
त्त्वेऽपि न तद्वती, व्यवहारस्तु सर्वत्र भाक्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* अश्रुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगुणाश्च व्याख्याताः ॥ १६ ॥ *

ननु मज्जान्ति कर्माणि अप्यूनि कर्माणि मज्जान्तो गुणाः अश्रुतो
गुणा इत्यादिव्यवहारादश्रुत्वमहत्त्ववन्ति कर्माणि तदुभयवन्तश्च गुणाः
प्रसक्ता इत्यत आह ।

यथाऽश्रुत्वमहत्त्वे नाशुत्वमहत्त्ववती तथा न कर्माणि तदुभव-
वन्ति न वा गुणास्तदुभयवन्त इत्यर्थः, प्रयोगस्तु पूर्ववद्भाक्त इति
भावः ॥ १६ ॥

* एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते ॥ १७ ॥ *

अश्रुत्वमहत्त्वप्रक्रियां दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरतिदिशति ।

ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि न ह्रस्वत्वदीर्घत्ववती मज्जत्वोत्पादकमेव दीर्घ-
त्वोत्पादकमश्रुत्वोत्पादकमेव ह्रस्वत्वोत्पादकम्, कारणैक्यात् कथं कार्य-
मेद् इति चेन्न प्रागभावभेदेन पाकजवदुपपत्तेः यत्रैव महत्त्वं
तत्र दीर्घत्वं यत्राश्रुत्वं तत्र ह्रस्वत्वं यत्र नित्यमश्रुत्वं तत्र नित्यं
ह्रस्वत्वमित्याद्यतिदेशार्थः ॥ १७ ॥

* अनित्येऽनित्यम् ॥ १८ ॥ *

इदानीं विनाशकमाह ।

एतच्चतुर्विधमपि परिमाणं विनाशिनं द्रव्ये वर्तमानमाश्रय-
नाशदेव नश्यति न तु विरोधिशुषान्तरात् । घटे सत्वमपि तत्परि-
माणं विनश्यति कथमन्यथा कम्बुमङ्गेऽपि स एवायं घट इति
प्रत्यभिज्ञेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटनाशाश्वत्कत्वात् न हि पर-
चाणुद्वयमदोषनाशाद् ह्यणुके नष्टे तदाश्रितस्य त्वसरेणोस्तदाश्रितस्य
चूर्णशर्करादेरविनाश इति युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभि-
ज्ञेति चेत्, सेवेयं दीपकविकेतिप्रत्यभिज्ञानवद्भ्रान्तित्वात् । प्रदीप-
प्रत्यभिज्ञाऽपि प्रमेव ह्यसत्त्वदीर्घत्वे परसुत्मादविनाशशाब्दिनी इति
चेन्न तद्विनाशस्याश्रयविनाशसन्तरेणाहुप्रपत्तेरुक्तत्वात् ॥ १८ ॥

* नित्ये नित्यम् ॥ १९ ॥ *

तत् किं पाथिवपरमाणुरूपदिवत् परमाणुगतमणुत्वं शब्दबुद्ध्या-
दिवदाकाशादिगतं महत्त्वमपि नश्यतीत्यत आह ।

नित्येषाकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं तन्नित्यं विना-
शकामावात् ॥ १९ ॥

* नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥ *

परमाणुपरिमाणस्य वैशेषिकसिद्धं संज्ञामाह ।

परिमण्डलमेव परिमाणस्य तदुक्तम् “अन्यत्र परिमाण-
स्यतिभ्यः” इति ॥ २० ॥

* अविद्या च विद्यालिङ्गम् ॥ २१ ॥ *

ननु कुवलासलकादिषु समिद्धिप्रभृतिषु च व्यवहियमाश्रयणत्वं
ह्यसत्त्वं वा यदि न पारमार्थिकं तदा पारमार्थिकबोक्तयोः किं प्रमा-
णमत आह ।

विद्यालिङ्गमविद्या तदवमर्षः कुवलासलकादावणुत्वज्ञानं समि-
द्धिप्रभृतिषु ह्यसत्त्वज्ञानं तावदविद्या तत्र पारमार्थिकाणुत्वह्यसत्त्व-
योरभावात्, सर्वत्राप्रमा प्रमापूर्विकैव भवतीत्यन्यथाख्यातिवादिभि-

रभ्युपगमात् तथाच सत्वमहत्त्वज्ञानं सत्वञ्च ह्यसत्त्वज्ञानमनुभवेयमित्यर्थः
एवञ्च भाक्तः शब्दप्रयोगो मुख्यमन्तरेण न भवतीति मुख्ये अणुत्व-
ह्यसत्त्वे क्वचिदवश्यं सन्त्वव्ये ॥ २१ ॥

* विभवान्महानाकाशस्तथात्मा ॥ २२ ॥ *

द्रव्यत्वेन हेतुनाकाशादीनामनुमितस्य परिभाषस्य स्वरूपमाह ।

विभवः सर्वमूर्त्तसंयोगित्वं तच्च परममहत्त्वमन्तरेणानुपपद्यमानं
परममहत्त्वमनुभाषयति, दृश्यते चेह वाराणस्यं पाटलिपुत्रे च
युगपदेव शब्दोत्पत्तिस्तत्र चैकमेवाकाशं समवायिकारणमित्याकाशस्य
व्यापकत्वं सिद्धं व्यापकत्वञ्च परममहत्परिभाषयोग एव नानाकाश-
कल्पने गौरवमित्येक एवाकाशोऽभ्युपगन्त्वव्यः । आकाशस्य प्रदेश
इति तु व्यपदेशः प्रदेशवद्भिर्घटादिभिः संयोगनिवन्वनो भाक्तः
भक्तिञ्च प्रदेशवद्द्रव्यसंयोगित्वम् । तथात्वेति यथाकाशं विभवात्
सर्वमूर्त्तसंयोगित्वात् परममहत् तथात्मापि परममहान् यथात्मनः
सकलमूर्त्तसंयोगित्वं न भवेत् तदा तेषु तेषु मूर्त्तेषु अदृष्टवदात्मसंयो-
गात् क्रिया नोत्पद्येत व्यधिकरणस्वादृष्टस्य प्रत्यासत्त्वपेक्षया क्रिया-
जनकत्वात् सा च प्रत्यासत्तिरदृष्टवदात्मसंयोग एव एवं सञ्चारिणि
शरीरे तत्र तत्र ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तिरात्मनो वैभवमन्तरेणानुपपन्ने-
त्वात्माऽपि व्यापकः स च नानाकाशवदेक एव व्यवस्थादर्शनादित्युक्तमिति
भावः तच्च महत्त्वं सातिशयं नित्यञ्च परमाण्वणुत्ववत् एवमाकाशादौ
परमदीर्घत्व परमाणुषु च परमह्यसत्त्वमूहनीयम् ॥ २२ ॥

* तद्भावादणु मनः ॥ २३ ॥ *

ननु मनो विभु सर्वदानिस्त्वर्थद्रव्यत्वादाकाशवत् ज्ञानाद्यमसवायि-
कारणसंयोगाधारत्वादात्मवदित्याकाशात्मनोः साहचर्येण मनोऽपि
किं नोक्तमत आह ।

तस्य विभक्त्य नर्वमूर्त्तसंयोगित्वस्यभावादणु मनः सकलमूर्त्त-
संयोगित्वे तु युगपदेनेन्द्रियसंयोगे ज्ञानयोगपदं स्त्वात् तथाच

व्यासङ्गी न स्यात्, अनुमाने तु मनो यावच्च सिद्धं तावदान्नयासिद्धे
मन सिद्धिदशायान्तु धर्मिग्राहकमाभवाधिते । ननु विभवाभावादेवं
नास्त्युत्त्व सिध्यति घटादौ व्यभिचारादिति चेन्न विभवाभावेनाव्यापक-
त्वसाधनाव् तथाचैकदेहे मनस्तावदेक नानाकल्पने गौरवापत्तेः एक-
स्याप्यवयवकल्पने कल्पनागौरवाच्चि.स्पर्शत्वेनानारम्भकत्वाच्चेत्यादियुक्ते-
रणुत्त्वसिद्धेरिति भावः ॥ २३ ॥

* गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २४ ॥ *

दिग्. परमसहत्वे युक्तिमाह ।

गुणै सकलद्वीपवर्तिपुरुषसाधारणपूर्वापरादिप्रत्ययरूपै सकल-
भूतनिष्ठपरत्वापरत्वलक्षणैः दिगपि व्यापकत्वेन व्याख्यातेत्यर्थः ।
परत्वापरत्वयोरुत्पत्तौ सयुक्तसंयोगभूयस्त्वालोयस्वविप्रयोगेष्वाबुद्धेः
कारणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्, नानादिक्कल्पनस्य कल्पनागौरवप्रतिहत-
त्वात्, कथं तर्हि दिग् इति प्रतीतिव्यपदेशाविति चेन्न तत्तदुपा-
धिनिबन्धनत्वादित्युक्तत्वात् ॥ २४ ॥

* कारणे कालः ॥ २५ ॥ *

कालस्य व्यापकत्वमाह ।

परापरव्यतिकरयौगपद्यायौगपद्यच्चिरच्चिप्रप्रत्ययकारणे द्रव्ये
काल इति समाख्या न तादृशः प्रत्ययः सर्वदेशपुरुषसाधारणः कालस्य
व्यापकतामन्तरेण सम्भवतीति तस्य व्यापकत्व परमसहत्त्वयोग इत्यर्थः ।
यद्वा इदानीं जात इत्यादिप्रतीतिबलात् सर्वोत्पत्तिमाह्निसिक्तकारणत्वं
कालस्य प्रतीयते तदपि व्यापकत्वाधीनं निमित्तकारणस्य समवायस-
मवाविकारस्यप्रत्यासन्नत्वनिवन्मात् । यद्वा अतीतानागतवर्तमानव्यव-
हार सार्वत्रिक इति सर्वगत एव कालः । यदा क्षणलवसृष्ट-
यामहिनाहोरात्रपक्षमासत्त्वं यनसंवत्सरादिव्यवहारकारणे द्रव्ये काला-

स्येति व्यवहारस्य सार्वत्रिकत्वात् काबः सार्वत्रिक इति परममहान्
तस्य नानात्वकल्पना च कल्पनागौरवप्रतिहतेत्युक्तम् ॥ २५ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्थारे सप्तमाध्यायखा-

द्यभाङ्गिकम् ।

द्वितीयाङ्गिकम् ।

* रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्शान्तरमेकत्वम् ॥ १ ॥ *

द्वितीयाङ्गिके एकानेकवृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणसु अनेकमात्र-
वृत्तिगुणपरीक्षाप्रकरणं प्रसङ्गाच्छब्दार्थसम्बन्धपरीक्षाप्रकरणं विशेष-
गुणरहितविभक्त्ययोगात्मवाचिकारणवैकट्यगुणपरीक्षाप्रकरणं सम-
वायपरीक्षाप्रकरणञ्चेति तत्र महत्त्वैकार्थसमवायाधीनं सङ्ख्यादीना-
मपि प्रत्यक्षत्वमिति चोद्देशक्रममतिक्रम्य परिभाषानिरूपणानन्तरं
सङ्ख्यां पृथक्त्वञ्च परीक्षितमाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शेति सङ्ख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षणं व्यतिरेका-
दिति व्यभिचारात् तदवसर्षः, एको घट इति विशिष्टप्रतीतिविशेष-
खलन्या, तस्य विशेषणं न रूपदि, तद्व्यतिरेकेण जायमानत्वात्,
न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, पटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं
सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सहान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात्, न च
द्रव्यमात्रसामान्यं तत्, द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तदेशत्वात् न चान्यूनान-
तिरिक्तदेशत्वेऽपि प्रतीतिभेदाद्भेदः प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकतत्वे सत्ता-
ऽपि भिद्येत, विषयभेदकतत्वे तु विषयभेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा
घटत्वकसत्त्वयोरपि भेदापत्तेः, न च स्वरूपभेद एकत्वमिति भूषण-
कतं युक्तम्, घटस्वरूपभेदश्चेदेकत्वं तदा पटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात्,

स्वरूपभेदो हित्वादिक्त्वमपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूपभेदस्य त्रिषट्-
रादिषाधारस्ये न व्यवहारवैचित्त्यान्नुपपत्तेरिति भावः ॥ १ ॥

* तथा पृथक्त्वम् ॥ २ ॥ *

एकत्वद्वयतयैकपृथक्त्वमपि साधयितुमाह ।

अधोहारव्यवहारस्तावदस्ति इदमस्मात् पृथगन्वदर्शान्तरमित्वा-
कारः, अपट्टज्जावधिभेदश्च व उच्चारो निहोरसं स ज्ञपोद्धारः, तत्र
च न रूपादि तन्वं व्यभिचारादवध्यनिरूप्यन्वाञ्च, सन्बन्धोन्वाभाव एव
पृथक्त्वम्, इदमस्मात् पृथगन्वदर्शान्तरमितिविज्ञानमितिप्रतीतेरन्वो-
न्वाभावावबन्धनत्वात्, न पृथगादिशब्दानां पर्यायत्वेऽपि नान्वोन्वा-
भावार्थत्वं तत्र पञ्चमीप्रयोगानुपपत्तेः इदमस्मात् पृथक् इदमिदं न
भयतीतिप्रतीत्वोर्भिन्नविषयत्वात् न चान्वोन्वाभावदानर्थः पृथक्त्वम्
कषटः षट इत्यत्रापि पञ्चमीप्रयोगपत्तेः, ननु पृथगिति विशिष्ट
इति प्रतीत्वोरेकाकारत्वाद्द्वैतश्चमेव पृथक्त्वमिति चेन्न मैत्रस्य दृष्ट-
वैशिष्ट्यदशाया मैत्रात् पृथगयं मैत्र इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः एवं शब्द-
विशिष्टे व्योम्नि बुद्धिविशिष्टे चात्मनि पृथक्त्वव्यवहारापत्तेः, अत-
एव वैधर्म्यमपि न पृथक्त्वं पाकरक्तो षटो श्यामाद्वटात् पृथगयं षट
इति व्यवहारापत्तेः तद्विरोधिवर्मवत्त्वमेव हि तद्वैधर्म्यं तच्च श्यामा-
नन्तरं रक्ततादशायामपि न च सामान्यमेव पृथक्त्वं सामान्यस्यावध्य-
निरूप्यत्वात् जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च सन्मालप्रवृत्तित्वे कत्तया, द्रव्यमात्र-
वृत्तित्वे द्रव्यत्वेनान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वापत्तेः ॥ २ ॥

* एकत्वैकपृथक्त्वयोरैकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमह-
त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥ *

नन्वेकमेकत्वं, रूपादिभ्यः पृथक् पृथक्त्वमिति व्यवहारादेकत्वे-
ऽप्येकत्वं, पृथक्त्वेऽपि पृथक्त्वमेवं तत्र तथापीत्यत आह ।

अथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्तस्यै-
कत्वैकपृथक्त्वे नैकत्वैकपृथक्त्ववती तद्व्यवहारस्तत्र भाक्त इत्यर्थः ।

“कर्मक्षिः कर्माणि” “गुणैर्गुणाः” इत्यपि दृष्टान्तस्वरूपद्वयं पूर्वदृष्टान्तस्वरूपैकवाक्यतापन्नमेवात्र प्रविभासते यथा कर्माणि न कर्मवन्ति गुणाश्च न गुणवन्तस्तथैकत्वैकपृथक्त्वे न तद्वती इत्यर्थः ॥ ३ ॥

* निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते ॥ ४ ॥ *

ननु गुणेषु कर्मसु च साधारण एवैकत्वव्यवहारः किमत्र विनिगमकं यद्द्रव्येष्वेकत्वं न गुणादिष्वित्यत्राह ।

सर्वेषामेकत्वं तन्न विद्यते, कुत इत्यत आह निःसङ्ख्यात्वात् कर्मगुणानामिति सङ्ख्याया निष्क्रान्ताः निःसङ्ख्यास्तेषां भावो निःसङ्ख्यात्वम्, तथाच कर्माणि गुणाश्च निःसङ्ख्यानि, सङ्ख्याया गुणत्वेन गुणेषु तावत् सङ्ख्या न विद्यते न वा कर्मसु, गुणानां कर्मसु निषेधात् अन्यथा द्रव्यत्वप्रसङ्गात् साधितञ्च सङ्ख्याया गुणत्वमेकत्वस्य च सङ्ख्यात्वमिति भावः ॥ ४ ॥

* भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥ *

तर्हि कथमेकंरूपमेको रस इत्यादिज्ञानमित्यत आह ।

गुणकर्मसु यदेकत्वज्ञानं तद् भ्रान्तमित्यर्थः, स्वरूपे च ज्ञानमिति शेषः व्याप्तिपूर्वपक्षत्वात्, प्रयोगस्तु भाक्तः स्वरूपामेद् एव च भक्तिः न च तद्वैकत्वसङ्कोत्तरत्वात् ॥ ५ ॥

* एकत्वाभावाद्भक्तिसु न विद्यते ॥ ६ ॥ *

ननु द्रव्येष्वयमेकत्वप्रयोगो भाक्तोऽस्तु प्रत्ययस्तु तत्र भ्रान्तः किमेकत्वेनेत्यत आह ।

यदि पारमार्थिकमेकत्वं क्वचिन्नाभ्युपगन्तव्यं तदा न प्रयोगो भाक्तः सख्यपूर्वकत्वाद्भक्तोः न वा प्रत्ययो भ्रान्तः प्रसापूर्वकत्वाद्भक्तस्य, प्रमितं ह्यारोप्यते नाप्रमितम् असह्यत्वातेर्निरासात् अन्यथाख्यातेः साधनादिति भावः ॥ ६ ॥

* कार्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥ *

कार्यकारणयोस्तन्तुपटयोरेकत्वमेकपृथक्त्वञ्च यत एकत्वमत एवैकपृथक्त्वमपि न हि स्रज्जादेव स्वं पृथगिति सम्भवति, न हि पटे पाश्र्चमाने प्रत्येकं तन्नूनामाकर्षे तद्भिन्नः पट उपलभ्यते, यदि तन्तुभिन्नः पटः स्यात् तदा तद्भिन्नतवोपलभ्येत घटवत्, एवं घटेऽपि भग्ने कपालद्वयातिरिक्तस्यानुपलम्भात् घटेऽपि कपालद्वयात्मक एव, तदुक्तं “नान्योऽवयव्यवयवेभ्यः” इति तदिदं साङ्ख्यीयं मतं प्रसङ्गाच्चिराचिकीर्षुराह ।

कार्यं कारणञ्च द्वयमेकं न भवति, कुत एतदित्वाह एकत्वाभावात् भेदाभावात् तर्हि यदेव कार्यं तदेव कारणं तन्तवः पट इति बह्वैकत्वयोः सामानाधिकरण्यात्तुपपत्तेः, भवत्येव सामानाधिकरण्यमेकस्यामपि पाथःकृषिकायामाप इति प्रयोगात् एकस्यामपि योषिति दारा इति प्रयोगादिति चेन्न तत्रावयवबहुत्वमादायोपपत्तेः पाथःपरमाणौ तु प्रकृतिगतं रूपादिबहुत्वमादायेत्येके शब्दस्वाभाव्यनिर्दमपर्यनुयोज्यमित्यपरे न च रण्डाकरण्डावस्थितास्तन्तवः पटव्यपदेशं लभन्ते, न वा धारणाकर्षणे तन्तवः प्रत्येकं कर्तुमीशते, न वा कार्यं कारणञ्च द्वयमध्येकपृथक्त्वाश्रयः परस्परव्यधिकत्वप्रतीतेः, कुत इत्यत आह एकपृथक्त्वाभावात् एकपृथक्त्वजैभस्ये तदभावात् कार्यकारणयोरन्योन्यवैधर्म्यानुभवात् तन्तुत्वपटत्वयोः घटत्वकपालत्वयोश्च भिन्नबुद्धिव्यपदेशयोः सार्वभौकिकत्वात् कथं तर्हि रूपरसगन्धस्पर्शानां न भेदेनोपलम्भः, अत्यन्तसामान्यात् क्वचिच्चित्तपटादौ भेदोपलम्भोऽपि सङ्क्रामपरिमाणादिभेदस्य चातिस्फुटत्वात् ॥ ७ ॥

* एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् ॥ ८ ॥ *

अनित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वमाह ।

अनित्ययोः सङ्क्रामपृथक्त्वयोः कारणगुणपूर्वकत्वं यद्वाख्यातं तदनित्ययोरेकत्वैकपृथक्त्वयोरेव बोद्धव्यम्, अन्ये षा सङ्क्रामपृथक्त्वा-

नाममेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्, यथाऽनित्ययोस्तेजोरूपस्य र्शयोः कारणगुण-
 पूर्वकत्वं तथैकत्वैकपृथक्त्वयोरप्यनित्ययोरिति भावः । अर्थादनेक-
 द्रव्या द्वित्वादिका परार्द्धान्ता । इत्युपसङ्ख्यानस्, उपसङ्ख्यानान्तरञ्च
 तत्त्वमानाधिकरणञ्च द्विपृथक्त्वादि परार्द्धपृथक्त्वपर्यन्तम् । तदर्थं
 द्वित्वाद्युत्पादविनाशक्रमः । समानजातीययोरसमानजातीययोर्द्रव्ययो-
 र्बुद्धिसन्निकर्षे सति तद्विधे कत्वसङ्ख्ययोरेकत्वान्यमेकत्वत्वं तयोर्निर्विक-
 ल्यज्ञानान्तरं तद्विशिष्टगुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव चापेक्षाबुद्धिसत्त्वा तयो-
 र्द्रव्ययोर्द्वित्वस्युत्पद्यते, अल्पज्ञस्य च द्वित्वस्य यस्यामान्यं द्वित्वत्वं तदा-
 लोचनं तेनालोचनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वगुणविषया
 विशिष्टबुद्धिसैक्या भवति, तदपिमक्षणे च द्वित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धि-
 विनाशाद्विनाशः द्वे द्रव्ये इति द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानञ्च युगपदुत्पद्यते,
 ततस्तस्माद् द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः । तदयं संक्षेपः उत्प-
 त्तमानद्वित्वाधारेणोन्द्रियसन्निकर्षस्तत एकत्वगुणगतसामान्यज्ञानं तत
 एकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणसमूहालम्बनरूपाऽपेक्षाबुद्धिसतो द्वित्व-
 गुणोत्पत्तिस्तद्गतसामान्यस्य ज्ञानं ततस्तत्सामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं
 ततो द्वित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इतोन्द्रियसन्निकर्षभारभ्य
 संस्कारपर्यन्तमष्टौ क्षणाः, विनाशक्रमस्तु एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यापे-
 क्षाबुद्धितोविनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः द्वित्वत्वसा-
 मान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धितोविनाशः द्वित्वगुणबुद्धेश्च द्वित्वविशिष्ट-
 द्रव्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञानाद्भवेति । नन्वेकत्वज्ञा-
 नात्तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पद्यते तत्त्वामपीसत्त्वात् न हि गुणज्ञाने
 सति द्रव्यज्ञाने प्रिलम्बोऽस्ति तथाच तत एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशे तस्माशाञ्च
 तदपिमक्षणे एव द्वित्वनाश इति द्वे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वक्षणे
 एव द्वित्वविनाशात्पत्त्या द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेन्न
 द्वित्वाद्युत्पत्तिसामर्थ्यनान्भूताया एवापेक्षाबुद्धेर्द्रव्यविशिष्टज्ञानजनक-
 त्वनियमात् फलबन्धेन तशारूप्यनात्, ननु तथापि स्वजनितसंस्कारे-
 ष्वेवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुन. च दोषस्तदवस्थ एव, द्वित्वविशिष्टज्ञानपूर्व-
 क्षणे एव द्वित्वनाशस्य सम्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्कारात्जन-

कत्वात् न हि केषो गुणः कापि कर्तव्यते, सर्वत्र द्रव्योपरागेष्वेव
 गुणस्वरूपात्, ननु भवत्वेवं तथापि विशिष्टबुद्धिकाद्येऽपि द्वित्वनाशे
 विशिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्थ एव न हि वर्तमानावभासिनी विशिष्ट-
 प्रतीतिविशेषणः । अत्र ले सम्भवति तथाऽदर्शनादिति चेन्न विशेषण-
 ज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंस्पर्शापहस्य विशिष्टज्ञानसामग्र्याः
 प्रकृतेऽपि सम्भवात् यदि तु विशेषणन्द्रियसन्निकर्षोऽपि कृत्यते तदा
 पूर्वक्षणे तस्यापि सत्त्वात् पूर्वक्षणावर्तिन एव सन्निकर्षस्य कारणत्वेना-
 भ्युपगमात्, विशेषण विशिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति विशिष्टज्ञान-
 जनकज्ञानप्रियत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वे तन्त्रं न तु विशिष्टज्ञानप्रि-
 यत्वमपि । उपलक्ष्यस्याप्येव विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्नाप्रत्याय-
 व्याप्तिसामानाधिकरणस्य विशेषणत्वे तन्त्रत्वात् उपलक्ष्यन्तु तद्व्य-
 धिकरणम्, एव यदा देवदत्तदृष्टे काकवत्ता तदा काको विशेषणं, यदा
 तु उपरिभ्रमन् क्रमन् तदोपलक्ष्यम्, एवं सति रूपवति रस इत्यादौ
 रूपादेरपि विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्न इदत्वात्, तर्हि तत्रापि रसो
 वक्तृतेति चेन्न विशिष्टवृत्ते विशेषणवृत्तित्वानावश्यकत्वात् न हि विशे-
 षणं विशिष्टमित्येकं तत्त्वम्, द्वित्वनाशकाले विशेषणसम्बन्धो नास्ति
 कुतो विशिष्टप्रत्यय इति चेन्न अनह्यावृत्तेरेव वैशिष्ट्यपदार्थत्वात्, तद्भा-
 नन्तु तत्रापि न किञ्चिदनुपपन्नमित्याचार्याः । एवं द्वित्वोत्पत्ति-
 विनाशवन्नित्योत्पत्तिविनाशावप्युचनीयौ । द्वित्वसंज्ञाबुद्धिनाशना-
 श्यम्, आश्रयनाशविरोधिगुणान्तराभावे गुणस्य सतोऽविनाशित्वात्
 चरमज्ञानवत् चरमज्ञानस्यादृष्टनाशनाशयत्वात् । क्वचिदाश्रयनाशादपि
 नश्यति यत्र द्वित्वाधारावयवकर्मसकालमेक्यनामान्यज्ञानम्, तद्
 यथा अवयवकर्मसामान्यज्ञाने विभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशगुणो-
 त्पत्तौ द्रव्यनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यनाशाद्द्वित्वनाशः, सामान्य-
 ज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाश, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वनाशसमानकालत्वात्
 कार्यकारणसमानभावाभावात् यदा तु द्वित्वाधारावयवकर्मपेक्षा-
 बुद्धोर्वैगपद्यं तदा ध्यायमानाश्रयनाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां द्वित्वनाशः,
 तद्यथा अवयवकर्मापेक्षाबुद्धी विभागोत्पत्तिद्वित्वोत्पत्तौ संयोगनाशद्वित्व-

सामान्यज्ञाने द्रव्यनाशपेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वनाशः प्रत्येकं सामर्थ्यं सहात्, इत्यञ्च प्राक्रिया ज्ञानबोद्धेध्वघातकपक्षे परसुपपद्यते स एव च पक्षः प्राभाषिकः । ननु द्वित्वत्रित्वादीनां सामर्थ्यासम्बन्धं कार्यवैलक्षण्यं द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति चेन्न एकत्वे द्वित्वाद्यभावात्, समवायिकारणगतमेव द्वित्वत्रित्वादिकं तन्त्रमिति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं तत्र द्वित्वाद्यभावात् तत्रापि कारणचिन्ताया अनिवारणात् अपेक्षाबुद्धावेकत्वेषु च तादृशविशेषस्थानुपलम्बबाधितत्वात् फलबलेन तत्कल्पने वा द्वित्वादिव्यवहाराऽपि तत एवास्तु किं द्वित्वादिना, अदृष्टविशेषाद्विशेष इति चेदेवं सति द्वित्वादिभ्यः कदाचिन्नित्वं चतुदशोत्पद्यते त्वनियमप्रसङ्गः । अत्रोच्यते प्रागभावविशेषाद्विशेषोपपत्तेः यथा तुल्यत्वा सामर्थ्या पाकजाना रूपरसगन्धस्पर्शानाम्, प्रागभावोऽपि साधारण एवेति चेन्न अत्रप्रागभावस्यैव कार्यं प्रति कारणत्वावधारणत्वात् यद्वा शुद्ध्याऽपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं द्वित्वसञ्चितया त्रित्वमिति नेयम्, शतं पिपीलिकानां भया हतमित्यादौ समवायिकारणाभावे द्वित्वं तावन्नोत्पद्यते तथाच गौणस्तत्र सङ्ख्याव्यवहारो द्रष्टव्यः । सेनावनादौ नियतापेक्षाबुद्ध्याभावाद्बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु शतसहस्रादिसङ्ख्यायाम् श्रीघराचार्याः । एवं सति शतसहस्रादिकोटिकस्तत्र संशयो न स्यात् न स्याच्च सङ्घटी सङ्घतरा सेनेति नैवमित्युदयनाचार्याः । अत्रैवमालोचनीयं त्रित्वादिपरार्द्धपर्यन्ता सङ्ख्यायैव बहुत्वम्, तद्विघ्नं वा सङ्ख्यान्तरम्, नाद्यः सेनावनादावपि शतसहस्रादिसङ्ख्यायोरुत्पत्तिनियमात्, न द्वितीयः त्रित्वादिविलक्षणस्य बहुत्वस्याननुभवात् तथाच प्रतिनियतैकत्वानामन्वनापेक्षाबुद्धिजनितशतादिसङ्ख्यायैव बहुत्वं शताद्यभिव्यक्तिस्तु तत्र न भवति तादृशव्यञ्जकाभावात्, वयन्तु त्रूयः त्रित्वादिप्रमानाधिकरणं सङ्ख्यान्तरमेव बहुत्वं त्रित्वादिलक्षणकापेक्षाबुद्धिजन्यं प्रागभावभेदादेवंभावः, कथमन्यथा बहुवस्तावत् सन्ति शतं वा सहस्रं वेति विशिष्य न जानीम इति, यथैकद्रव्ये सङ्घत्वं दीर्घत्वञ्च तथैकत्वैवाधिकरण्ये त्रित्वादिकं बहुत्वञ्च, भवति हि शतं वा सहस्रं वा श्रुतं,

फलान्या नवाभीति प्रश्ने बहवस्तावदानीवन्तां किं विशेषजिज्ञासवेति,
 एवञ्च द्वित्वसंहितापेक्षाबुद्ध्या त्वत्वं त्वित्वसंहितापेक्षाबुद्ध्या चतुश्मे-
 वसुत्तरोत्तरोत्तरम्, बहुत्वोत्पत्तौ तु नामेक्षाबुद्धौ पूर्वपूर्वबहुप्राविष्टि-
 त्वनियमः, अत एव सेनावनादिषु बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु बहुप्राप्तरं
 सशब्दस्वसत्कोटिकोऽपि भवत्येवेति । तद्व्यमानाधिकरणञ्च पृथक्-
 त्वमिति यथा द्वित्वं तथा द्विपृथक्त्वमित्यादि । ननु द्वित्वत्वादि-
 समानाधिकरणैरेकपृथक्त्वैरेव तद्व्यवहारोपपत्तौ किं द्विपृथक्त्वादि-
 नेति चेन्न घटात् पटबोटौ पृथगितिद्विपृथक्त्वस्यान्योन्यावधिकत्वा-
 प्रतीतेः प्रत्येकपृथक्त्वे च तत्प्रतीतिरिति वैपय्यात्, न चैव द्विपरत्वा-
 पत्तिः द्वित्वसमानाधिकरणाभ्या परत्वाभ्यामेव तदुपपत्तेः, यथा पृथक्त्वे
 परस्परव्यधिकत्वविरोधस्तथा न परत्वे, द्वाविमौ पराविति द्वाविमौ
 नीलाविति तदुपपत्तेः समानदेशस्ययोः संयुक्तसंबोगभूयस्त्वमास्येऽपि
 दिक्पिबुद्धसंबोगस्यासमवायिकारणस्य भेदेन भिन्नकार्योत्पत्तिसम्भवात्,
 भिन्नितयोरेकत्वयोर्द्वित्वं प्रति यथाऽसमवायिकारणत्वं तथा भिन्न-
 तयोरेकपृथक्त्वयोर्द्विपृथक्त्व प्रत्यसमवायिकारणत्वसम्भवात् द्रव्याति-
 रिक्तमेकं कार्यं प्रत्यनेकेषु संबोगानां कार्यैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या
 सम्भवारम्भकत्वाद्देशेनात्, कारणैकार्थप्रत्यासत्त्या तु बहुवस्तन्तुदूरी-
 संबोगा एकं पटतूरीसंबोगमारम्भ एवेति दिक् । द्वित्वादिद्विनाश-
 वद्विपृथक्त्वादिद्विनाशोऽप्युच्यनीयः ॥ ८ ॥

* अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगलक्ष संयोगः ॥९॥ *

प्रकरणान्तरमारभते ।

संबोगे संयुक्तप्रतीतिरबाधिता प्रमाथं कः खरिषि च, अथवसं-
 बोगेषु द्रव्यसम्बन्धसंबोगे पाकजा रूपादयः प्रचये परिभाषाविशेषः
 भेदार्थाशसंबोगे शब्द इत्याद्यूह्यम् । न चाविरहोत्पत्तिरेव संबोगः,
 क्षयभङ्गपरिष्कारयोर्निरासात् अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः संबोगः, स
 चान्यतरकर्मजः । क्रियाधता श्येनेन निष्क्रियस्य स्थायोस्तदभिमुख-
 क्रियारहितस्य सक्रियस्यापि धावतः यथा धावता पुरुषान्तरेण पृष्ठ-

देशसयोगः, उभयकर्मजः सेषयोर्मन्त्रयोर्वा प्रत्येकं नृहीतसामर्थ्याभ्या-
सुभाभ्यामेव तज्जननात्, तृतीयस्त्वङ्गुलितरुसयोगाद्भवस्तत्सयोगः, स
चैकस्यादपि भवति यथा तन्तुवीरणसयोगात् पटवीरणसयोगः,
क्वचिद्वाभ्यां संयोगाभ्यामेकः सयोगः यथा द्वाभ्यां तन्तुभ्यामाकाशस्य
द्वौ सयोगौ ताभ्यामेक एव द्वितन्तुकपटस्याकाशेन सयोगः, क्वचिच्च
बहुभिरपि संयोगैरेकः सयोग आरभ्यते यथा दशभिस्तन्तुभिराकाशस्य
दशसंयोगा एकमेव दशतन्तुकपटाकाशसयोगमारभन्ते, क्वचित् पुनरेक-
स्यादपि सयोगाद्दसमवायिकारणात् सयोगद्वयसुत्पद्यते यथा पार्थि-
वाप्ययोः परमाख्योः प्रथममनारम्भके संयोगे जाते पार्थिव परमाख्यौ
पार्थिवपरमाख्यन्तरेण, आख्ये च परमाख्यावाप्यपरमाख्यन्तरेण, ह्यणुक-
द्वयारम्भकं संयोगद्वयसुत्पद्यते ताभ्यां संयोगाभ्यां सजातीयनिष्ठाभ्या
ह्यणुकद्वयं युगपदारभ्यते तत्र यः पार्थिवाप्यपरमाख्योरनारम्भक-
संयोग उत्पन्नस्तेनैकेनैव पार्थिवपरमाख्युनाप्यह्यणुकेनैक सयोगः आप्य-
परमाख्युना पार्थिवह्यणुकेनापरः सयोगो ह्यणुकवोरुपाद्युत्पत्तिसम-
कालमेव जायते, कारणाकारणसंयोगेन कार्याकार्यसयोगयोरवश्यं
जननात्, मूर्त्तेर्विभूनामन्यतरकर्मज एव, विभुनोस्तु न सयोगः कार-
णाभावात् कर्म तावत्तत्र नास्ति न च कारणं तेन कारणाकारणसयो-
गात् कार्याकार्यसयोगोऽपि नास्ति, नित्यस्तु संयोगो सम्भवति
अप्राप्तिपूर्विकायाः प्राप्तेः सयोगत्वात् नित्यत्वे तद्विधातात् एवञ्च सति
विभागपञ्चस्तत्र स्यात् न चेष्टापत्तिः संयोगविभागयोर्विरोधिनोर-
विनश्यद्दवस्थयोरेकत्वानुपपत्तेः, किञ्च संयोगं प्रति प्रयोजिका युत-
सिद्धिः न च विभुनोस्तत्सम्भवः सा हि द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गति-
मात्रं युतान्त्रयान्नयित्व वा, विनाशस्तु संयोगस्य समानाधिकरणा-
द्विभागादान्त्रयनाशादपि क्वचित् यथा तन्तुद्वयसंयोगानन्तरमेकस्य तन्तो-
रवयवोऽंशौ कर्म जायते तेनाशन्तराद्विभागः क्रियते विभागादारम्भक-
सयोगनाशस्तत्तन्तुविनाशस्तन्तुविनाशात् संयोगनाशो यत्र तन्तुद्वयं
चिरं संयुक्तं सदनुत्पन्नक्रियं भवति, क्वचित्तु तन्त्ववयवकर्मणा यदा
तन्त्वारम्भकसंयोगनाशः क्रियते तदा तन्त्वन्तरे कर्मचिन्तनात् आश्रय-

नाशविभागःभ्यां युगपदुत्पन्नाभ्यां संयोगो नश्यतीत्याहुः । तत्रानुपपन्नं
समवायिकारणनाशक्षये विभागानुत्पत्तेः समवायिकारणस्य कार्यसम-
काशस्यावित्त्वानवभात् स चायं संयोगो द्रव्यारम्भे निरपेक्षो शुष्ककर्मा-
रम्भे सापेक्षः स्वसमानाधिकरणत्वात्तन्नाभावप्रतियोगी तथैवाहुर्भवात्
शास्त्राभावाच्चक्रेदेनापि सञ्जति न्यस्योपधतरो वर्तमानः कपिसंयोगः,
न्यस्योपधतरो कपिसंयोग इत्यनुभवात् अचक्रेदेनाप्यन्यथाविज्ञौ
परमाणुत्तिरापद्येत तथाच नोपब्रभ्येत विभूनामप्युपाधिभेद एव
प्रदेशस्तदवच्छेदेन वर्तमानस्य संयोगस्याव्याप्युत्तित्वं परमाणुनिष्ठस्यापि
संयोगस्य टिमादयोऽवच्छेदकश्चिन्नर्नायाः ॥ ९ ॥

* एतेन विभागो व्याख्यातः ॥ १० ॥ *

विभागे संयोगोत्पत्तिप्रकारमतिदिग्गच्छ ।

संयोगरहिभागोऽप्यन्यतरकर्तृज उभयकर्मजो विभागजश्च, श्येन-
कर्मणा स्थाणुश्येनविभागः, संयुक्तयोर्मत्वप्रोर्भेप्रयोगो कर्मभ्यां तदुभय-
विभागः, स चायं कर्मोपत्यव्यवहितक्षणोत्पत्तिकः अप्प्रेक्षणीयान्तरा-
भावात् तदुक्तं "संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म" इति, विभागे
जननीये व्याख्ययः, संयोगे च जननीये पूर्वसंयोगनाशश्चापेक्षणीय इति
चेन्न स्रोत्युत्पन्नतरोत्पत्तिकभावभूतानपेक्षत्वस्य कर्मणो निरपेक्षत्वात्,
विभागजस्तु विभागो द्विविधः कारणात्विभागजकारणाकारण-
विभागभेदात् कारणाकारणविभागजकार्यकार्यविभागभेदाच्च, तत्र
कारणात्विभागात् कारणाकारणविभागो यथा कनाखद्वयविभागात्
कपालाकाशविभाग, कारणाकारणविभागाच्च कार्यकार्यविभागो
यथाऽङ्गुलीतद्विभागोऽङ्गुलीतद्विभागस्ततः शरीरतद्विभाग इति ।
ननु विभाग एव न प्रमाणं संयोगाभाव एव विभागव्यवहारादिति
चेन्न संयोगाभावोऽत्यन्ताभावेत् शुष्ककर्मणोरपि विभागव्यवहार-
प्रसङ्गात्, द्रव्यवोर्दत्तमानः संयोगात्तन्नाभावो विभक्तप्रत्ययहेतुरिति
चेन्नावयवायवविनोरपि प्रसङ्गात्, अकार्यकारणभूतयोर्द्रव्यवोरिति
चेत् विव्यवहितवतोरपि स्यात्, भवत्येव तत्रेति चेन्न भ्रान्तस्य शुष्क-

कर्मणोरपि भावात् अभ्रान्तमधिकृत्य व्यवहारस्य चिन्त्यमानत्वात्, संयोगविनाशो विभाग इति चेत् एकतरसंयोगिनाशेन नष्टे संयोगे तद्व्यवहारप्रसङ्गात्, संयोगिनोर्विद्यमानयोरिति चेत् एकसंयोग-नाशानन्तरं पुनः संयुक्तयोः कुवलात्मकयोः संयोगदशायामपि विभक्तप्रत्ययप्रसङ्गात्, यावत्संयोगनाशस्तथेति चेदेकसंयोगनाशे तद-भावप्रसङ्गात् तत्र यग्वदर्थान्भावात्, तस्मादस्ति विभागोऽर्थान्तरम्, स च गुणः विरोधिगुणान्तरनाशः, विरोधिनं समानाधिकरणं गुण-मन्तरेण सत्याश्रये गुणनाशानुपपत्तेः, कर्मैव संयोगनाशक स्यादिति चेन्न विरोधिनो गुणस्य गुणनाशकत्वात्, किञ्च यत्काङ्क्षणीहस्तभुजशरी-राणां स्वस्वकर्मणा तरुसंयोगस्तत्काङ्क्षणीभावे समुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्क्षणी-तरुसंयोगनाशसम्भवेऽपि हस्ततरुभुजतरुशरीरतरुसंयोगानामनाशप्र-सङ्गात् हस्तादीनामक्रियत्वात् अङ्क्षणीकर्मणश्च व्यधिकरणत्वात् व्यधि-करणस्यापि कर्मणः संयोगनाशकत्वे क्वचिदप्युत्पन्नेन कर्मणा युगपदेव सर्वसंयोगनाशापत्तेः, त्वन्मते तत्र का गतिरिति चेत् अङ्क्षणीतरु-विभागेन हस्ततरुविभागो जनितो हस्ततरुसंयोगनाशक इत्यभ्युपगमात्, व्यधिकरणेनाङ्क्षणीकर्मण्यैव हस्ततरुसंयोगनाशोऽस्तु न चातिप्रसङ्गः आश्रयाश्रितपरस्परसंयोगस्यैव व्यधिकरणकर्मनाशत्वाभ्युपगमादिति क्वचिन्नेन यदुक्तं तदपि न युक्तं विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव सर्वत्र नाशकत्वानुभवात् वाधकमन्तरेण तत्परित्वामानुपपत्तेः । शब्दविभागौ च विभागकार्यौ तत्र विभागस्य शब्दासमवाधिकारणत्वं स्पष्टामहे न हि वशे पाद्यमाने दले च चरणयन्त्रणावष्टब्धे दलान्तरे चोपरि-कृष्यमाणे यः शब्दो जायते तत्र दलाकाशविभागादन्यदसमवाधिकारणं पश्यामः न च दवदहनदह्यमानस्फुटद्वेषुचोत्कारे विभागतिरिक्तस-मवाधिकारणं पश्यामः, कारणाकारणविभागाच्च कार्यकार्यवि-भागमनुमन्यामहे कथमन्यथा स्वस्वकर्मजनितान्क्षणीतरुसंयोगहस्ततरु-संयोगभुजतरुसंयोगशरीरतरुसंयोगानामङ्क्षणीभावेत्युत्पन्नकर्मणाऽङ्क्षणी-तरुविभागे सति अङ्क्षणीतरुसंयोगनाशे सत्यापि हस्ततरुसंयोगादीना-नाशः, तत्र हि विभागजविभागपरम्परैव तत्तत्संयोगनाशिकेत्युक्तत्वात्,

कारणद्वयविभागपूर्वके तु कारणाकारणविभागे न संप्रत्ययः यतो
 वंशदले यदुत्पन्नं कर्म तेन दलान्तरविभागगटाकाशादिप्रभागस्यापि
 जननसम्भवात् यावद्भिः समं तद्वत् संयुक्तमासीत् तावद्भिस्तत्कर्मणा
 विभागस्य दंशनात् न ह्यङ्गस्यासुत्पन्नेन कर्मणाऽङ्गुल्यन्तरविभागगटा-
 काशादिदेशेभ्योऽपि विभागो न जनन्ते कर्मदले चोत्पन्नेन कर्मणा
 दलान्तरविभागगटाकाशादिदेशेभ्यो वा न विभागो आरभ्यन्ते, द्रव्या-
 रम्भकसंयोगाविरोधिनः प्रथमपि प्रभागानेकं कर्माभता यत् कर्म
 द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं विभागमारभते न तत् द्रव्यारम्भकसंयोगा-
 विरोधिनमपि यच्च द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं तद् द्रव्यारम्भक-
 संयोगविरोधिनमिति ऋषः, कुत एतदिति चेत् कार्यवैचित्येण
 कारणवैचित्यस्यावगच्छत्वात्, ननु कर्मण्यैचित्यमावश्यकं तथाचैकं
 कर्म द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनं विभागं जनयति यथा विकसत्कमल-
 कुम्भवादावपरञ्च द्रव्यारम्भकसंयोगाविरोधिनमविरोधिनञ्चोभयमिति
 मैव कार्यविरोधो हि कारणवैचित्यकृत्यनामूलं स च विरोधः एकस्य
 द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्वित्वेन, अपरस्य तु तदप्रतिद्वन्द्वित्वेनेति तथैव
 वैचित्यस्यापि कल्पनौचित्यात् तच्चेदं वंशदले वर्तमानं कर्म दलद्वयवि-
 भागमात्रं जनयति, स च विभागोऽप्ये आकाशादिदेशाद्विभागं द्रव्या-
 रम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विनं विभागमारभते, तस्य च निरपेक्षस्य विभाग-
 जनने कर्मत्वापत्तिरिति द्रव्यनाशविधिष्टं कालसपेक्षते, ननु तदानी-
 मपि कर्मैव तज्जनयति, अतोतकालत्वात् विभागजनने कर्मणः स्वोत्प-
 न्त्यन्तर एव काण्डः, नन्वेव विभागेन जनिते विभागान्तरे कर्म प्रदे-
 शान्तरसंयोगमपि न जनयेत्, न संयोगजननं प्रति कर्मणोऽनतीत-
 काण्डत्वात् अन्यथा कर्म न नश्येदेव तरोत्तरसंयोगमात्रनाश्यात्वात्,
 सोऽयं विभाग उत्तरसंयोगनाशः क्षणत्रयस्यायी, क्वचिदाश्रयनाश-
 नाशः तद् यथा तन्नेरवयवोऽयौ कर्म तदनन्तरसंशुद्धविभागस्तदैव
 तन्वन्तरे कर्म नताऽंशुद्धविभागेन तन्वारम्भकसंयोगनाशस्तन्तु कर्मणा
 च विभागस्ततो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्तन्तुनाशस्तत्राशाच्च तन्वन्तर-
 कर्मजन्यविभागनाशः । नन्वेवं तन्वन्तरोत्पन्नस्य कर्मणो न नाशः स्याद्वि-

नाशकाभावात् उत्तरसंयोगेन हि तद्भाश्येत, विभागे च नष्टे नोत्तर-
संयोग इति चेन्न तन्नौ यत् कर्मोत्पन्नं तेन यथा विनश्यदवस्थतन्नो-
र्विभागो जन्तस्तथा तदंशोरपि विभागे जननीयः सोऽप्यारम्भक-
संयोगविरोध्येव तेनाशुनन्तुविभागेन तन्वाकाशविभागस्तेन चोत्तर-
संयोगस्तेन ततः कर्मनाशः यद्वा यत्र तन्नौ यदा कर्म तदंशावपि
तदैव कर्म तच्च कर्म विनश्यदवस्थतन्तु तदवयवाकाशादिदेशाद्युपपदेव
विभागानारभते सर्वेषां विभागानामारम्भकसंयोगाविरोधित्वात् तथाच
कारणमशुरकारणञ्चाकाशादि तद्विभागान् कार्यस्य तन्नोरकार्येषा-
काशादिना यो विभाग उत्पन्नस्तदनन्तरोत्पत्तिकेन संयोगेन तन्तुसम-
वेतस्य कर्मणो विनाश इति । क्वचिद्वाभ्यां तद् यथा तन्तुवीरणयोः
संयोगे सति तन्वयववेऽप्यौ कर्म वीरणे च कर्मोत्पेकः कालः अशु-
कर्मणाऽश्वन्तरविभागस्तेन च संयोगस्य तन्वारम्भकस्य विनाशः
वीरणकर्मणा च तन्तुवीरणविभागस्तन्तुवीरणसंयोगनाशश्च तन्वारम्भ-
कसंयोगनाशश्च तन्वारम्भकसंयोगनाशानन्तरं तन्तुनाशस्तन्तुवीरण-
संयोगनाशानन्तरं वीरणस्य प्रदेशान्तरसंयोगस्ताभ्यामाश्रयनाशसंयो-
गाभ्यां विभाजननाशः ॥ १० ॥

* संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्वमह-
त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ११ ॥ *

ननु संयोगेऽपि संयोगोऽस्तु विभागेऽपि विभाग इति प्रसङ्गनि-
वारणार्थमाह ।

यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्वयो न तथा संयोगविभागौ न
संयोगविभागावन्नौ ॥ ११ ॥

* कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वाभ्या-
मिति ॥ १२ ॥ *

द्वितीयञ्च सूत्रं व्याख्यातमेव ॥ १२ ॥

* युतसिद्धभावात् कार्यकारणयोः संयोगविभागो न विद्येते ॥ १३ ॥ -

ननु इव्ययोरवयववयविनोः संयोगः कथं नेत्वत आह ।

असम्बन्धयोर्विद्यमानत्वं युतसिद्धिः पृथगाभ्याश्चित्तत्वं वा तदभावात्त्वयवयववयविनोरित्यर्थः ॥ १३ ॥

* गुणत्वात् ॥ १४ ॥ -

इदानीं प्रसङ्गाच्छब्दार्थयोः साङ्केतिकं सम्बन्ध साधयितुं प्रकरणांतरम्, तत्र पूर्वपक्षमाह :

संयोगस्येति शेषः, तथाच गुणस्य शब्दस्य गुणः संयोगः कथं स्यात् अर्थेन षटादिनेत्वर्थः ॥ १४ ॥

* गुणोऽपि विभाव्यते ॥ १५ ॥

किञ्च निषयोऽपि कश्चिद् परसाटिस्त्रज्ज्जत्तेन संयोगो न सम्भवति गुणे गुणानङ्गीकारादित्वाह ।

गुणोऽपि विषय इति शेषः गुणोऽपि रूपादिः शब्दस्य विषयो न तु तेन सम संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः यद्वा गुणोऽपि शब्देन विभाव्यते प्रतिपाद्यते तेन च शब्दस्य न संयोगः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

* निष्क्रियत्वात् ॥ १६ ॥ *

किञ्च कस्याचिदाकाशादेर्द्रव्यस्य नान्यतरकर्मजः संयोगो नोभ्य-
कर्मजः शब्दस्यापि निष्क्रियत्वादित्वाह ।

शब्दस्य कस्याचिदर्थस्य वेति शेषः ॥ १६ ॥

* असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥ *

सम्बन्धे बाधकान्तरमाह ।

असत्त्वापि षटपटादौ, नास्ति गेहे षटः, नास्ति पटः, श्रुतपूर्वो

गकारो नास्ति, अभूत् घटः, घटो भविष्यतीत्यादिप्रयोगदर्शनादित्यर्थः ।
तथाचासता घटादिना शब्दस्य न संयोगो न वा समवाय इति
भावः ॥ १७ ॥

* शब्दार्थावसम्बन्धी ॥ १८ ॥ *

किञ्चात इत्यत आह ।

शब्दार्थयोः संयोगश्चेन्नास्ति तदेतदायातं शब्दार्थावसम्बन्धादे-
वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

* संयोगिनो दण्डात् समवायिनो विशेषाच्च ॥ १९ ॥ *

ननु संयोगसमवाययोरन्यतरसम्बन्धः कथं न स्यादित्यत आह ।
दण्डी पुरुषः हस्तो कुञ्जर इति प्रत्ययौ स्तः, तत्र प्रथमः
संयोगात्, द्वितीयः समवायात् हस्तेऽवयवविशेषे कुञ्जरस्य समवाया-
धीनः प्रत्ययः, हस्तः समवायितया यस्यास्ति स हस्तीति विशेषादिति
विशेष एव हस्तादौ समवायसम्बन्धाद्विशेषणत्वं न तु तन्वादीनामपि
तन्तुमान् घट इत्यादिरन्यवविशेषणभावेन प्रत्ययो भवति, एवं घट-
शब्दान् घटोऽर्थ इति प्रत्ययो न भवति, तथाच शब्दार्थयोर्न
संयोगो नापि समवाय इति भावः ॥ १९ ॥

* सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २० ॥ *

ननु यदि न संयोगो न वा समवायः शब्दार्थबोद्धिं कौन
सम्बन्धेन शब्दो नियतमर्थं प्रतिपादयतीत्यत आह ।

सामयिक इति समय ईद्वरनङ्कितः व्यञ्जाच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य
इत्याकारः, यः शब्दो यस्मिन्नर्थे भगवता सङ्कोतितः स तमर्थं प्रति-
पादयति तथाच शब्दार्थयोरीश्वरेच्छेव सम्बन्धः स एव समयस्तदधीन
इत्यर्थः, यथा नकुलदृष्टाप्रसूटा या काचिदोषधिः सा सर्वाऽपि
सर्पविषं हन्ति, स च समयः क्वचिद्व्यवहाराद् गृह्यते यथा प्रयोजकेन
घटमानयेत्युक्ते प्रयोज्यस्य कम्बुपीवावन्नमर्थमानयतो ज्ञानं तावदनु-
मिनोति तटस्थो बाहः, इयमस्य प्रवृत्तिर्ज्ञानजन्या प्रवृत्तित्वात् मत्प्र-

दृष्टिर्वत्, तच्च ज्ञानमेतद्वाक्यजन्यमेतदनन्तरभावितात्, एतज्ज्ञान-
विषयोऽयं कम्बुपीवावानर्थो घटपदवाच्य इत्यावापोद्वापप्रक्रियया
बालस्य घटपटादावर्थे व्युत्पत्तिः, क्वचित्च साक्षादाप्तवाक्यादेव यथाऽयं
कम्बुपीवावानर्थो घटपदवाच्य इति, क्वचिदुपमानात् यथा, गोस-
दृशो गवय, यथा सुहस्रयथा सुहस्रपर्णी, यथा मापस्तथा मापर्णीत्यादि
साधस्योपमानात्, क्वचिन्नन्दाकारादपि वाक्यात् यथा धिक् करम-
भतिबन्धौष्ठं दीर्घपीव कठोरकण्टकाशिनमपसदं पशूनामिति निन्दा-
वाक्यश्रवणानन्तरं तादृशपिण्डसुपलभ्यायमसौ करम इति व्युत्पत्तिः,
क्वचित् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यात् यथा प्रभिन्नकमलोदरे सधून
सधुकरः पिबतीति वाक्यश्रवणानन्तरं भवत्ययमसौ सधुकरपदवाच्यः
प्रभिन्नकमलोदरे सधुपानकर्तृत्वात्, यथा वा सञ्चकारतरौ सधुरं
पिको रौतीति । तदेतदनुमानं वा शब्द एव वा प्रसिद्धपदसामानाधि-
करण्यसामर्थ्याद्भ्रुत्यादकः, उपमानविशेष एव वा, सधुपानकर्तृत्वस्य
स्मरणाद्व्यक्तान्तरसाधस्यस्योपनवात् । समयश्च जातिनात्, व्यक्ते-
राक्षेपत एवोपस्थितेरिति तौतातिका । जातौ व्यक्तौ चोभ-
यशक्तिः किन्तु जात्यंशे ज्ञाता व्यक्त्यांशे स्वरूपसती प्रयोजिकेति
प्राभाकराः । समयः शक्तिरेव व्यक्ताकृतिजातयः पदार्था इति
शङ्काः । गवादिपदानामित्यं गतिः, शुष्ककर्मादिवाचकपदानान्तु
जातिव्यक्ती एवार्थ इति मयूखे विपश्चितम् ॥ २० ॥

* एकदिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां
परमपरञ्च ॥ २१ ॥ *

इदानीसुहृशक्रमप्राप्ते परत्वापरत्वे परस्परानुबद्धव्यवहारकार-
णतया शिष्यबुद्धिवैषम्यार्थं संक्षेपार्थञ्चैकमन्येनाह ।

परमपरञ्चेति भावप्रधानो निर्देशः, उत्पद्यत इति शेषः, यद्वा
परमपरञ्चेति व्यवहार इति शेषः, इति शब्दाहार्यम्, एका
दिग् ययोस्तावेकदिक्कौ ताभ्यामेकदिक्काभ्यां पिण्डाभ्यामित्यर्थः
तल्लक्ष्मणावधेकदिक्कौ भवतः न तु ताभ्यां पदवापरत्वे उत्पद्यते

व्यवह्रियेते वेत्यत उक्तं सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति, सन्निकर्षः संयुक्त-
 संयोगाल्पत्वम्, विप्रकर्षस्तद्भूयस्त्वम्, तद्दृष्ट्यामित्यर्थः एतेन समवा-
 यिकारणसुक्तम्, द्विकृष्टिण्युक्तसंयोगस्त्वसमवायिकारणम्, तथाहि प्राङ्-
 मुखस्य पुरुषस्य प्राच्यवस्थितयोः पिण्डयोरैकान्त्वं संयुक्तसंयोगभूय-
 स्त्वमपरिच्छिन्नं संयुक्तसंयोगाल्पतरत्वच्चापेक्ष्य परत्वमपरत्वञ्चोत्पद्यते,
 असमवायिकारणसुक्तम्, सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यामिति तत्राप्येव विषयविषयं
 प्रत्यक्षसुपलक्षयति तथाचापेक्षाबुद्धिर्निमित्तकारणलक्षणम्, एकदिग-
 वस्थितयोरेव परत्वापरत्वे उत्पद्यते इति न सर्वत्रापत्तिः, एकस्यैव
 दृष्टुरपेक्षाबुद्धिः सद्यत्पद्यते इति न सर्वत्रोत्पत्तिः, अपेक्षाबुद्धिनिय-
 मान्न सर्वदोत्पत्तिः, कारणशक्तेरुत्पन्नयोः प्रत्यक्षासिद्धत्वाच्च परस्परान्-
 यत्वम्. अन्यथा हि नोत्पद्येद्याता न वा प्रतीयेद्यातां परस्परापेक्षाया
 हि द्वयोरनुत्पत्तिरप्रतीतिश्च स्यात् प्रतीयेते च परत्वापरत्वे, प्रतीतिश्च
 तयोर्नैत्यत्तिमन्तरेण्येति, एककालाभ्यामिति कालिकप्रत्वापरत्वे अमि-
 प्रोत्थ, तत्रैककालाभ्यामिति एको वर्तमानः कालो यद्योर्बुद्धयविर-
 पिण्डयोः तावेककालौ ताभ्यामेककालाभ्यामित्यर्थः, सन्निकर्षोऽत्य-
 तरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मत्वं, विप्रकर्षश्च बहुतरतपनपरिस्सन्दा-
 न्तरितजन्मत्वम्, अत्रापि विषयेषु विषयविषयीं बुद्धिसुपलक्षयति तेन
 युवस्थविरपिण्डौ समवायिकारणे, कालपिण्डसंयोगस्यासमवायि-
 कारणम्, अत्यतरतपनपरिस्सन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिरपरत्वे बहुतरतपन-
 परिस्सन्दान्तरितजन्मत्वबुद्धिः परत्वे निमित्तकारणम्, एते च परत्वा-
 परत्वे अनियतदृग्देशयोरपि पिण्डयोरुत्पद्येते, तत्र दैशिकपरत्वापर-
 त्वयोः सप्रधा विनाशः, उत्पादस्तु युगपदेव द्वयोरन्यथाऽन्योन्याश्रयः
 स्यात्, अपेक्षाबुद्धिनाशात्, संयोगस्यासमवायिकारणस्य नाशात्, द्रव्यस्य
 च समवायिकारणस्य नाशात्, निमित्तासमवायिकारणयोर्नाशात्,
 निमित्तसमवायिकारणयोर्नाशात्, निमित्तनाशासमवायिकारणनाश-
 समवायिकारणनाशेभ्यः । तत्रापेक्षाबुद्धिनाशात् तावत्, परत्वोत्पत्तिः
 परत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षाबुद्धिविनशस्तद्विनाशात् परत्वविशि-
 ष्टद्वयज्ञानकाले परत्यनाशः, द्वित्वनाशवदेव सर्वसूहनोयम् । असम-

वायिकारणनाशादपि तद् यथा यद्देवापेक्षाबुद्धिस्तदैव परत्वाधारे
 पिण्डे कर्म ततो यद्देव परत्वोत्पत्तिस्तदैव दिक्पिण्डविभागस्ततो यदा
 परत्वसामान्यज्ञानं तदा दिक्पिण्डसंयोगनाशः ततः सामान्यज्ञानाद-
 पेक्षाबुद्धिनाशस्तदैव दिक्पिण्डसंयोगनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाशः तत्र
 चापेक्षाबुद्धिनाशस्य परत्वनाशसमकालत्वात् तन्नाशकत्वम्, नन्वसमवा-
 यिकारणनाशादपि गुणनाशे व्यात्मनःसंयोगनाशादपि संस्कारादृष्टा-
 दीनां विनाशे बहु व्याकुलं स्यादिति चेन्न विप्रकृतत्वेन परत्वस्य व्याप-
 नात् परत्वाधारस्यान्यत्र गमने विप्रकर्षाभावात् परत्वनिवृत्तिरावश्यकी
 न च तदा नाशकान्तरमस्तीत्यन्वयाऽनुपपत्त्या संयोगनाश एव नाशकः
 कल्प्यते, संस्कारादृष्टादेः कार्यस्य सृष्टिसृष्टादेश्विरेषापि दर्शनात्
 तन्नाशकत्वना, उपपत्त्यञ्चैतत् अवधेर्द्रष्टुश्च तद्देशसंयोगनाशादपि
 परत्वापरत्वे विनश्यत युक्ते सुल्ल्यात्, समवायिकारणनाशादपि
 क्वचित् परत्वनाशः तच्चाह यदा पिण्डावयवे समुत्पन्नेन कर्मणाऽव-
 यवान्तराद्विभागस्तदैवापेक्षाबुद्धिः, विभागात् पिण्डारम्भकसंयोगनाशः
 परत्वोत्पत्तिः, अपिसत्तये संयोगनाशाद् द्रव्यनाशः परत्वसामान्य-
 ज्ञानं, द्रव्यनाशात् परत्वनाशोऽपेक्षाबुद्धिनाशश्च सामान्यज्ञानात्,
 तथाच योगपदान्नापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वनाश इति, क्वचिद् द्रव्य-
 नाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा पिण्डावयवे कर्मापेक्षा-
 बुद्धेरुत्पादस्ततोऽवयवान्तरविभागः परत्वोत्पत्तिः तत आरम्भकसंयोग-
 नाशसामान्यज्ञाने ततो द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ततश्च परत्वनाशः,
 क्वचिद् द्रव्यस्य संयोगस्य च नाशाभ्यां परत्वनाशः तद् यथा यदा
 द्रव्यावयवविभागस्तदैव पिण्डकर्मापेक्षाबुद्धोरुत्पादस्तदनन्तरमवयव-
 संयोगनाशदिक्पिण्डविभागपरत्वोत्पत्तयः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्ड-
 संयोगनाशपरत्वसामान्यबुद्धयः ततो द्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगना-
 शाभ्यां परत्वनाशः सामान्यबुद्धेरपेक्षाबुद्धिनाश इति, क्वचित् संयोग-
 नाशापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां परत्वनाशः तद्यथा परत्वोत्पत्तिपिण्डकर्मणी
 सामान्यज्ञानविभागे अपेक्षाबुद्धिनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशौ ततः
 परत्वनाशः, क्वचित् समवाय्यसमवायिनिमित्तनाशेभ्यः तद्यथा परत्वो-

त्पत्तिपिण्डावयवविभागपिण्डकर्माणि युगपत्, तदनन्तरं परत्वसामान्यज्ञानावयवसंयोगनाशदिक्पिण्डविभागाः तदनन्तरमपेक्षाबुद्धिनाशद्रव्यनाशदिक्पिण्डसंयोगनाशेभ्यो युगपदुत्पन्नेभ्यः परत्वस्यापरत्वस्य वा दैशिकस्य नाशः, कालकृतयोस्तु परत्वापरत्वयोरसमवायिकारणनाशाधीनो नाशो नास्ति दैशिकयोर्दिक्पिण्डसंयोगनाशे सन्निकर्षविपकर्षनाशो यथा न तथा कालिकयोरिति तयोः समवायिकारणनाशादपेक्षाबुद्धिनाशात् द्वाभ्याञ्चेति त्रयः पक्षाः पूर्ववद्ब्रूहनीयाः ॥ २१ ॥

* कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥ २२ ॥ *

कालिकपरत्वापरत्वे प्रति विशेषमाह ।

परत्वापरत्वयोः कारणं कालस्तस्य परत्वापरत्वे परत्वासमवायिकारणकालसंयोगोऽपरत्वासमवायिकारणकालसंयोगश्च लक्षणयोक्तः, अन्यथाऽनन्वयापत्तेः, न हि परत्वापरत्वाभ्यामेव परत्वापरत्वे उत्पाद्यते तस्मात् परत्वापरत्वप्रत्ययोस्तदुत्पादककालसंयोगावर्थो लक्षणया ॥ २२ ॥

* परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ २३ ॥ *

* कर्मभिः कर्माणि ॥ २४ ॥ *

* गुणैर्गुणाः ॥ २५ ॥ *

ननु परत्वेऽपि परत्वमपरत्वेऽप्यपरत्वं किं न स्यादित्यत आह ।

एतानि सूत्राणि पूर्वमेव व्याकृतकल्पानि नेह व्याक्रियन्ते ॥२३॥

॥ २४ ॥ २५ ॥

* इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥ २६ ॥ *

परत्वापरत्वादीनां मूर्त्तमात्रसमवेतत्वस्य ज्ञानसुखादीनाञ्चात्मसमवेतत्वं तत्र समवाय एव क इति शिष्यजिज्ञासासमुद्ध्य बुद्धेरहेतुकप्रामाण्या अपि लङ्घनात् समवायपरीक्षामाह ।

कार्यं कारणयोरित्युपलक्षणम्, अकार्यं कारणयोरित्यपि द्रव्यं तदुक्तं पदार्थप्रदेशाख्ये प्रकरणे “अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः सम्बन्ध इहेतिप्रत्ययहेतुः स समवायः” इति, असम्बन्धयोरविद्यमानत्वमयुतसिद्धिः, इह कुण्डे दधि इह कुण्डे बदराणीतवत् इह तन्तुषु पट इह वोरणेपु कट इह द्रव्ये द्रव्यगुणकर्माणि इह गवि गोत्वम् इहात्मनि ज्ञानम् इहाकाशे शब्द इतीहबुद्धिरूपद्रव्यमानानां विना सम्बन्धसत्त्वमर्हति तेनास्तुभोयत्रेऽस्ति कश्चित् सम्बन्धः, न चासौ संयोग एव, अन्यतरकर्मादीनां तदुत्पादकानामभावात् विभागपर्यवसानाभावाच्च सम्बन्धिनानयुतसिद्धत्वाच्च नियताधिकरणतयैवोद्भवेयत्वात् अप्रत्यक्षत्वादेकत्वान्नित्यत्वाच्च । नन्वेकश्चेत् समवायस्तदा द्रव्यत्वादीनां सङ्करप्रसङ्गः कर्मत्वादिष्वसमवायस्य द्रव्ये सम्भवात्, भैवम्, आधाराधेयनियमादेवासङ्करात् यद्यपि स एव द्रव्यत्वसमवायः स एव गुणत्वकर्मत्वादीनामपि तथापि तेषां न द्रव्यमाधारस्तत्र तेषामप्रतीतेः द्रव्येष्वेव द्रव्यत्वं प्रतीयते गुणेष्वेव गुणत्वं कर्मस्येव कर्मत्वं नत्वन्वयत्वं न्ययम्भित्तिरेकदर्शनादेव नियमः, यथा कुण्डद्भोः संयोगविशेषेऽपि कुण्डमेवाधारो न दधीत्याश्रयाश्रयिभावनियमस्तथा व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदादेवात्रापि नियम उपपत्स्यते न हि द्रव्येण द्रव्यत्ववत् कर्मत्वाद्यप्यभिव्यञ्जते तदुक्तम्,

“संविदेव हि भगवतो वस्तूपगमे नः शरणम्” ॥

इति, नञ्जाधारत्वं प्रति विपरीता संविदस्ति, न हि भवति द्रव्यं कर्मेति, न वा भवति पटे तन्त्रव इति, एतेन वायौ रूपसमवायेऽपि वायौ रूपमित्याधारता न वायोः प्रतीयते तस्मात् स्वभावशक्तिरेव सर्वत्र नियामिका, स चार्थं नित्य अकारणकत्वात् भावानां हि समवायिकारणादुत्पत्तिनियमः, तदनुच्छेदे च निमित्तासमवायिनी, तथाच समवायस्य समवायिकारणं यत् स्यात् तत् समवायान्तरेण तेनैव समवायेन वा, न तावदाद्यः, अनवस्थाप्राप्तात्, न द्वितीयः, न हि स एव समवायः स्वैवैव समवायः सम्भवतीत्यात्माश्रयात्, तन्तुषु पटसमवायः पटे रूपसमवाय इति प्रतीतिः कथमिति चेत् स्वरूपसम्बन्धे,

समवायान्नरोक्तीकारेऽभवस्यापातात्, तर्हीह पटरूपमित्यपीहप्रत्ययः
स्वरूपसम्बन्धेनैव स्यात् किं समवायेनेति चेन्न तत्रातिरिक्तसम्बन्धे
बन्धकाभावात्, तर्हीह भूतले घटाभाव इत्यत्रापि समवायः सम्ब-
न्धान्तरं वा स्यादिति चेन्न स्वरूपसम्बन्धेनैव तदुपपत्तेः अन्यथा घटा-
त्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्नित्ययोरनेकसमवेतयोः सामान्यत्वापत्तेः
प्रध्वंसस्य च समवेतकार्यत्वेन विनाशित्वापत्तेः प्रागभावस्य च सम-
वेतानुत्पन्नत्वेनाविनाशित्वापत्तेश्च न च भावत्वं तत्र तन्त्रम्, भावत्वस्या-
प्राप्तत्वात्, अभावेऽस्यैव वैशिष्ट्याख्यं सम्बन्धान्तरमिति भाट्टाः,
तत्र यदि सर्वाभावव्यक्तीनामेकमेव वैशिष्ट्यं तदा घटवत्यापि घटाभाव-
प्रत्ययप्रसङ्गः घटाभाववैशिष्ट्येनैव घटाभाववैशिष्ट्यसत्त्वात्, घट एव
तत्र घटाभावधीप्रतिबन्धक इति चेत् वैशिष्ट्यसम्बन्धेन प्रतिबन्धका-
भावस्यैव तत्र सत्त्वात्, न चाश्रयस्वभाव एव तादृशो येन न तत्र घटा-
भावाभिव्यक्तिः, घटापसारणान्तरं तत्रैव घटाभावप्रतीतिः । तत्रापि
रूपनाशान्तरं कथं न रूपवत्ताप्रत्ययः समवायस्य नित्यत्वादेकत्वा-
च्चेति चेत्, रूपनाशादेव तदप्रतीतेरुपपत्तेः, समवायप्रतिबन्धिः
प्रत्यक्षमयूखे नोचित एवेत्यास्ताम् ॥ २६ ॥

* द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो भावेन व्याख्यातः ॥ २७ ॥ *

द्रव्यादिभ्यः पञ्चभ्यो भेदं साधयन्नाह ।

भावः सत्ता, यथा सत्ता न द्रव्याद्यात्मिका दिक्षुक्षणबुद्धवेद्यात्
तथा समवायोऽपि तत एव द्रव्यादिभ्यो भिन्नः द्रव्यत्वगुणत्वेणु प्रलक्ष्यं
कर्मत्वाद्यापि दृष्टव्यम् ॥ २७ ॥

* तत्त्वभावेन ॥ २८ ॥ *

एकत्वं साधयति ।

व्याख्यातमिति शेषः तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया व्याख्यातम्,
यत्रैका सत्ता सर्वत्र सद्बुद्धिप्रवर्त्तिका तथैक एव समवायः सर्वत्र
समवेतबुद्धिप्रवर्त्तकः स्वात्मिकाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च न हि सम-

वायस्य विशेषच्छिन्नं भेदकं खिन्नमाकलयामो येन नानात्वमभ्युपग-
च्छामः; अतएव नित्यः देशकालादिभेदेऽप्यभिन्नस्य सत्तावदेवानित्य-
त्वायोगात्, ननु समवायो यद्ययं सम्बन्ध एव तदा तन्मुपटयोः पटरू-
पयोर्वा विश्लेषः स्यादिति चेन्न युतसिद्धभावाद्द्विषोषानुपपत्तेः न हि
रूपरूपवतोरवयवावयविमोर्वाऽसम्बन्धयोर्विद्यमानत्वमस्ति तेन विश्लेषः
स्यात्, युतसिद्धिरेवापाद्यात् इति चेन्न कदाचिदपि तथाऽननुभवेना-
पाद्यावाधात् । समवायो कानाऽनित्यश्चेति प्राभाकरास्तच्चानुपपन्नं
रूपं नष्टनिति हि प्रत्ययो न तु रूपसमवायो नष्ट इति कस्यापि
प्रत्ययः । प्रत्यक्षः समवाय इति नैयायिकास्तदप्यनुपपन्नं समवायोः
ऽतीन्द्रियः आत्मान्यत्वे सत्यसमवेतभावत्वात् मनोवत् कालादि-
वद्वा ॥ २८ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रलोपकारे सप्तमाध्यायस्य
द्वितीयमार्हाह्निकम् ।
समाप्तञ्चायं सप्तमाध्यायः ।

अष्टमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

* द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥ *

शिष्यजिज्ञासाहुरोधात् क्रमलङ्घनमिदानीं सुहृत्शक्रममाकलयते
तत्र बुद्धिपरोक्षा अष्टमाध्यायायः, आत्मसाधनाय पूर्वं बुद्धिरुक्ता
ता सारवद्वाह ।

द्रव्येष्विति विषयेषु विषयिण हतोयाध्यायवहुपञ्चयति ।
“इन्द्रियार्थप्रसिद्धिस्त्रिन्द्रियार्थेभ्योऽर्षान्तरस्य हेतुः” “आत्मेन्द्रिया-
र्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत्” इत्येताभ्यां सूत्राभ्यां ज्ञानं व्याख्या-

तमित्यर्थः । तत्र “बुद्धिरपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः” इति समानतन्त्रे बुद्धिलक्षणे साङ्ख्यमतनिरासार्थं पर्यायाभिधानम् । साङ्ख्ये हि बुद्ध्यादिशब्दानामर्थभेदमाचक्षते तथाहि सत्त्वरजस्तमसा सास्यावस्था प्रकृतिः, सा चैकैव, पुरुषास्तु परं भिद्यन्ते, ते च कूटस्थानित्या अपरिणामिनो नित्यचैतन्यस्वभावाः, ते च पद्मवोऽपरिणामित्वात्, प्रकृतिस्वल्भा जडत्वात्, यदा विषयभोगेच्छा प्रकृतिपुरुषभेददिदृक्षा च प्रकृतेर्भवति तदा सा पुरुषोपरागवशात् परिणमते, तस्याश्चाद्यः परिणामो बुद्धिरन्तःकरणविशेषः, बुद्धिरेव महत्तत्त्वं तदुक्तम् “प्रकृतेर्भेदान्” इति, सा च बुद्धिर्दृश्यवन्निर्भक्ता, तस्याच्च वच्चिरिन्द्रियप्रणाडिकया विषयाकारो यः परिणतिभेदो घट इति पट इत्याद्याकारस्तज्ज्ञानं वृत्तिरिति चाख्यायते, स्रच्छायां बुद्धौ वर्त्तमानेन ज्ञानेन चैतन्यस्य पुरुषस्य भेदाप्रहादहं जानामासि योऽभिमानविशेषः सैवोपलब्धिः, स्रक्चन्दनादिविषयसन्निकर्षादिन्द्रियप्रणाडिकयैव सुखदुःखाद्याकारो बुद्धेरेव यः परिणामविशेषः स प्रत्ययः, अतएव ज्ञानसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नसंस्कारधर्माधर्माः सर्वे एव बुद्धेः परिणामविशेषाः सूक्ष्मनात्रया प्रकृतावेव वर्त्तमाना अवस्थाभेदादाविर्भवन्ति तिरोभवन्ति च, पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः प्रतिविम्बते परं बुद्धाविति यन्नन्यन्ते तदनेन पर्यायाभिधानसूचितप्रमाणेन निराक्रियते तथाहि बुद्धिशब्दो यदि बुध्यतेऽनयेति कारणव्युत्पन्नस्तदा मन एव तत्पर्यवस्यति, न च मनः प्रत्यजम्, बुद्धिस्त्वहं बुध्ये इति प्रत्यक्षवेद्यैव, न चान्तःकरणस्य ज्ञानादयो धर्माः, कर्तृधर्मत्वेनैव तेषां सिद्धेः, भवति हि अहं जाने अहं प्रत्येजि अहं पुरुषभेदत्त्वहन्वसामानाधिकरण्येन प्रतिभासः, अभिमानोऽवाविति चेत् तात्त्विकत्वे बाधकाभावात्, पुरुषस्यागन्तुकधर्माधारत्वं कूटस्थत्वं तदेव बाधकमिति चेद्भाग्यन्तुकधर्माधारत्वेऽपि नित्यत्वसम्भवात् न हि धर्मी धर्मश्चेत्येकं तत्त्वं येन धर्मात्मादग्निनाशावेव धर्म्युत्पादविनाशौ स्मार्तां, तथाच य एव चेतयते स एव बुध्यते जानात्युपलभते प्रत्येति चेति नार्थान्तरकल्पना युक्तेति दिक् । १ ॥

* तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥ २ ॥ *

तच्च ज्ञानं द्विविधं विद्या चाधिद्या च, विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्ष-
लैङ्गिकसूक्ष्माधीक्षणया, अविद्याऽपि चतुर्विधा संशयविपर्ययस्वप्नान-
ध्यवसायलक्षणा, तत्र वक्ष्ये द्विकं तर्दातन्द्रियजम्, कुत एतदित्याह ।

आत्माऽत्र परात्मा स्वात्मा वा आत्मनि मानसश्च क्वाचित्काह-
स्यत्ययस्याहं गोरः कशो महाबाहुरित्यादिप्रत्ययतिरस्कृतत्वात् स्वात्म-
नोऽभ्यप्रत्ययतोक्ता, चकारादाकाशकाब्रिशां वायोः परमाणूनाञ्च द्रव्या-
णासुपग्रहः । इन्द्रियजमपि द्विविधं सर्वज्ञीयमसर्वज्ञीञ्च, सर्वज्ञीयं योग-
जधर्मलक्षणया प्रत्यासक्त्या तत्तत्प्रदार्थसार्थज्ञानं, तथाहि परमाणवः
प्रसक्ताः प्रमेवत्वादिभिधेयत्वात् सत्त्वात् । सामग्रीपिरहात् कथमेवं
सहत्त्वस्यापि प्रत्यक्षं प्रति कारणत्वात् न च परमाणवो महान्तः,
रूपवत्त्वस्यापि चाक्षुषप्रत्यक्षकारणत्वात् न च दिगादयो रूपवन्त इति
चेन्न योगजधर्मसहकारिण्या मनसैव तत्त्वन्भवात् तदुपग्रहाञ्चक्षुरा-
दिना वा, अचिन्त्यप्रभावो हि योगजो धर्मो न सहकार्यन्तरसपेक्षते ।
विवाटाध्यासितः पुरुषो न सर्वज्ञः पुरुषत्वाद्दृष्टिभिवेत्यादि तु प्राभाकरो
न श्रीमार्साभिज्ञः पुरुषत्वाद्दृष्टिभिवेत्यादिवद्विपक्षबाधकतर्कमून्यत्वाद्प्रयो-
जकम्, असर्वज्ञीयञ्च प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकञ्च, सविकल्पकं
ज्ञानं न प्रमाणमिति कीर्त्तिदिङ्गागादयः तथाहि अमिबापसंसर्ग-
योग्यप्रतिभासं हि तत्, नह्यमिबापेन नान्ना सम्भवत्वर्थस्य सम्बन्धो
येन घट इति पट इति वा नामानुरञ्जितः प्रत्ययः स्यात्, न च जात्यादि
परमार्थसत्, येन तद्वैशिष्ट्यं विषयेषु इन्द्रियेण गृह्येत, न च सतः
स्वच्छणस्यासता सम्बन्धः सम्भवति, न चासत् इन्द्रियगोचरः, तस्मा-
दिन्द्रियेणालोचनं जन्यते आलोचनमहिम्ना च सविकल्पकसत्पद्यमानं
तत्रार्थं प्रवर्त्तयत् प्रत्यक्षमिति प्रमाणमिति चोच्यते इति, तच्चैतद्-
नुपपन्नममिबापसंसर्गयोग्यप्रतिभासञ्च भवेत् प्रमाणञ्चेन्द्रियार्थसञ्चि-
कर्षजन्य स्यादिति सन्दिग्धव्यतिरेकित्वं, नामवैशिष्ट्यञ्च चाक्षुषज्ञाने
सम्भवत्येव, सुरभिचन्दनमितिवदुपनीतमानसम्भवात् बद्धा संज्ञावैशिष्ट्यं

प्रत्यक्षज्ञानेन भासते सञ्ज्ञावाः स्वरूपमात्मम्, सृष्टैव सा अर्थव्यावृत्तिं का,
अभास्यज्ञाने प्रतियोगिस्वरूपवत्, जात्यादिकञ्च वस्तुभूतं साधितमेवातः
सविकल्पकमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् प्रत्यक्षम् । ननु निर्विकल्पकं
न व्यवहारप्रवर्त्तकं न वा व्यवहारविषय इति किन्त्वत्र प्रमाथमिति
चेत् सविकल्पकमेव, तद्धि विशिष्टज्ञानम्, न च विशेषणज्ञानसन्वरेण
तदुत्पद्यते विशिष्टज्ञाने हि विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभ-
वाससर्गाग्रहस्य कारणत्वावधारणात् ॥ २ ॥

* ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥ ३ ॥ *

यत्र यथा ज्ञान यत्कारणकञ्च तद्विषयव्यतिराह ।

ज्ञानान्तराद्निर्देष्टव्यं यत्प्रकारकं यद्विषयकं यद्धर्मकं तत्र ज्ञान-
निर्देशे कर्त्तव्ये ज्ञानस्य निष्पत्तिविधिरुत्पत्तिप्रकार उक्तः उच्यते
इत्यर्थः आदिकर्मणि क्तविधानात् ॥ ३ ॥

* गुणकर्मसु सन्निकर्षेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥*

कीदृशो निष्पत्तिर्वाधिरुक्ताह ।

गुणेषु रूपादिषु कर्मसु चोत्त्रेपणादिषु यज्ज्ञानं निष्पद्यते तत्र
द्रव्यं कारणं योग्यद्रव्यनिष्ठमेव तदुभयं सृष्टत इति द्रव्ययोग्यतैव
तत्र तन्त्रम्, सन्निकर्षञ्च तेषां द्रव्यघटित एव, सयुक्तसमवायेन तेषां
ग्रहणात्, यद्यपि विषक्तचम्पकावयवकर्पूरभागानामयोग्यानां गन्धो
सृष्टते तथापि सन्निकर्षघटकं तत्रायोग्यमपि द्रव्यमेव, यद्यपि शब्दग्रहे
द्रव्ययोग्यता न तन्त्रं तत्रापि तत्रैव समन्तः शब्दो सृष्टत इति तदेव
तन्त्रम्, नन्वदृष्टसन्निकर्षकल्पना कुतः क्रियते इति चेन्न ज्ञाननिष्पत्तेः
कार्येण हि कारणसवश्यं कल्पनीयमिति भावः ॥ ४ ॥

* सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्त एव
ज्ञानम् ॥ ५ ॥ *

ऊपरं ज्ञाननिष्पत्तिर्वाधिरुक्ताह ।

सामान्यं सप्ता तस्य विशेषा द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वानि एवमेतेषामपि

सामान्यानां विशेषाः पृथिवीस्वादिहूपत्वाद्युत्क्षेपत्वादीनि, तत्र द्रव्यमतानां सामान्यानां तत एव व्योम्नाश्च विशेषादेव तन्निबन्धनाच्च संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् समवेतसमवायाच्च सार्वैन्द्रियं ज्ञानं गुणत्वे च संयुक्तसमवेतसमवायात् शब्दत्वकत्वादौ समवेतसमवायात् सत्तायाः संयुक्तसमवायात् संयुक्तसमवेतसमवायात् समवेतसमवायाच्च सार्वैन्द्रियं ज्ञानम्, गुणत्वे च संयुक्तसमवायः समवायश्च न प्रत्यासत्तिरिति, ननु तत एव स्वाश्रयसन्निकर्षादेवेत्यन्वयधारणानुपपत्तिः यतः सामान्ये विशेषेषु च पृथिवीत्वादिषु सामान्यविशेषान्तरमस्यैव तत्सन्निकर्षोऽपि कारणमेव तत्र च सामान्यविशेषाभावादिति न हि सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषा वर्तन्ते, अन्वयस्थाप्रसङ्गात् तेषां परस्परं भेदप्रतीतिः स्वहृत्पत एव, गवेतरादृष्टित्वे सति सकलगोदृष्टित्वलक्षणोपाधिसम्बन्धाद्वा, एवं घटत्वादावपीति ॥ ५ ॥

* सामान्यविशेषापेक्ष द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ६ ॥ *

ननु सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावाद्यथा तन्निरपेक्षमेव ज्ञानं तथा द्रव्यगुणकर्मस्वपि किं तन्निरपेक्षमेव, नेत्याह ।

ज्ञानसत्त्वद्यते इति प्रकृतम्, द्रव्यगुणकर्मसु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वविशिष्टबुद्धिस्तावदास्ति विशिष्टज्ञानञ्च विशेष्यविशेषणान्द्रियसन्निकर्षादुत्पद्यते इति सामान्यविशेषापेक्षा तत्रावश्यकै, भवति हि द्रव्यनिर्दिष्टगुणोऽयं कर्मेदसिति विशिष्टज्ञानमिति भावः ॥ ६ ॥

द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मपेक्षम् ॥ ७ ॥

तत् किं द्रव्येऽपि सामान्यविशेषमात्रापेक्षमेव ज्ञानमत व्याह ।

ज्ञानसत्त्वद्यते इति प्रकृतं घण्टावान् शुद्धो गौर्गच्छतीति ज्ञानम्, तत्र द्रव्यं घण्टा विशेषणम्, शुद्ध इति गुणः, गच्छतीति कर्म, तथाच नादृष्टीतविशेषणा विशिष्टप्रतीतिर्न वा विशेषणसम्बन्धमन्तरेण्येति भवति द्रव्यज्ञाने द्रव्यगुणकर्मपेक्षेति भावः ॥ ७ ॥

* गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद्गुणकर्मापेक्षं न विद्यते ॥ ८ ॥ *

तत् किं गुणकर्मणोरपि गुणकर्मापेक्षा नेत्याह ।

ज्ञानमिति शेषः । गुणे गुणविशिष्टबुद्धेः कर्मसु कर्मविशिष्टबुद्धे-
रभावात् गुणकर्मापेक्षा न तद्गतबुद्धिः, न हि गुणे गुणो, न वा कर्मसु
कर्म, येन तत्र विशेषणत्वेन भासेतेति भावः ॥ ८ ॥

* समवायिनः श्वैत्याच्छैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते एते
कार्यकारणभूते ॥ ९ ॥ *

ननु गुणकर्मणोः स्मरणाद्गुणबुद्धौ कर्मबुद्धौ च कथं न गुणकर्मा-
पेक्षेत्याशङ्क्य प्रकरणान्तरमारभते ।

समवायिन इत्यभिधानात् सम्बन्धस्य कारणतामाह तथाच गुणे
गुणसमवायाभावात् कर्मसु कर्मसमवायाभावाच्च न तत्तज्ज्ञाने गुण-
कर्मापेक्षा विशेषणत्वेन, विशेष्यत्वेन त्वस्येव, एवञ्च श्वेतः शङ्ख इत्या-
दिप्रतीतौ श्वैत्वसमवायस्य श्वैत्वगुणस्य श्वैत्वविशेषणज्ञानस्य च कारणत्व-
मित्युक्तं तथाच विशेषणसम्बन्धविशेषणतज्ज्ञानानां विशिष्टप्रत्यक्षप्रमां
प्रति कारणत्वमिति तेन पूर्वोक्तं सर्वं सिध्यति ॥ ९ ॥

* द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥ १० ॥ *

ननु यथा घटावानित्यत्र द्रव्यापेक्षं द्रव्यज्ञानम्, तथाऽयं स्तम्भो,
अयं कुम्भ इत्यादावपि द्रव्याविशेषणकबुद्धौ द्रव्यबुद्धिः कारणं तथाच
कापि प्रथमतो द्रव्यबुद्धिर्न स्यादित्यत आह ।

बुद्ध्य इति शेषः । स्तम्भज्ञानान्तरकाञ्चीनमपि कुम्भज्ञानं न
स्तम्भज्ञानकार्यं स्तम्भस्य कुम्भं प्रति विशेषणत्वायोगात् ॥ १० ॥

* कारणायोगपथात् कारणक्रमाच्च घटपटादिबुद्धीनां
क्रमो न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥ *

ननु घटपटादिबुद्धीनां क्रमो दृश्यते क्रमश्च कार्यकारणभावघटित
एवेत्यत आह ।

कारणक्रमाधीनो घटपटादिवुद्धीनां क्रमो, न हेतुफलभावाधीनः, कारणक्रम एव कथमत आह कारणाद्यौगपद्यादिति बुद्धीना यौगपद्य प्रतिबिम्बमतो ननावुद्धिकारणानामपि न यौगपद्यम्, यदि तु कारणयौगपद्यं भवेत्तदा कार्ययौगपद्यसम्यापद्येत, तथाच युगपज-ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति बल्लभज्येतेति भावः ॥ ११ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्तारेऽष्टमाध्यायस्य
प्रथमसाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

* अथमेष त्वया कृतं भोजयेनमिति बुद्धप्रेक्षम् ॥ १ ॥ *

प्रात्यक्षिकस्य सविकल्पकस्य निर्विकल्पकस्य च ज्ञानस्य निष्पत्ति-विधिसमिभावेदानीं विशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षसमिधात्मिकदेशमाह ।

सन्निलक्षणे वस्तुनि तावदवमिति बुद्धिरुत्पद्यते, विप्रकृष्टे च वस्तु-न्येष इति, क्रियायां स्वतन्त्रोऽयमिति बुद्धिमपेक्ष्य त्वयेति कर्तृत्वोप-रक्ता बुद्धिः, कारणव्यापारविषयत्वबुद्धिमपेक्ष्य कृतमिति कर्मबुद्धिः, स्वयं मुक्तिक्रियायां कर्त्ता प्रयोजकस्यायमिति बुद्धिमपेक्ष्य भोजयेति, निवोच्यनिवोक्तव्यापारस्य विषयोऽयमिति बुद्धापेक्षमेनमिति एवमन्यदपि बुद्धापेक्षमूहनीयम् ॥ १ ॥

* दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥ *

अन्यन्नव्यतिरेकपरिच्छेद्यमेवैतदित्याह ।

यदाऽयमितिबुद्धेः सन्निलक्षणे विषयः, एष इति बुद्धेर्विप्रकृष्टोऽपि बुद्धारूढो विषयः, त्वयेतिबुद्धेः सन्निलक्षणे कर्त्ता त्रिषयः, कृतमितिबुद्धेः

कर्म विषयः, भोजयेतिबुद्धेर्निबोज्यनियोक्तारो विषयौ, एतन्निबिबुद्धे-
स्तदुभयव्यापारो विषयः, सन्निकटो भवति तदैतादृशी बुद्धिरुत्पद्यते,
अदृष्टेषु तु विषयेषु नैता बुद्ध्यः प्रादुर्भवन्तीत्यन्वयव्यतिरेकगम्यमेवैत-
दित्यर्थः ॥ २ ॥

* अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ३ ॥ *

इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

एतेषां द्रव्यगुणकर्मणामर्थमानत्वं तेन तेन विधिभोक्तुं तेन तेषु
त्रिषु वैशेषिकाणामर्थं इति परिभाषा, अर्थपदेन त्रयाणां पस्थितेः,
तदुक्तं प्रशस्तदेवाचार्यैः “त्रयाणामर्थशब्दाभिधेयत्वञ्च” इति ॥ ३ ॥

* द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥ *

प्रकरणान्तरमवतारयति ।

द्रव्येऽस्ति द्रव्यपदार्थनिरूपणप्रकरणसुपलक्षयति प्रत्यक्षाप्रत्यक्षा-
थामित्वादिस्त्रयोः शरीरादीनां पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतात्मकत्वं प्रतिषिद्धं
निराकृतम् । यथा शरीरस्य न नानाप्रकृतिकत्वं तथा वक्ष्यमाणानां
प्राणादीनामिन्द्रियाणामपि, तेन तेषां प्रतिनियतगुणप्राप्तकत्वं
सिध्यतीति भावः ॥ ४ ॥

* भूयस्त्वादृ गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥ ५ ॥ *

यदर्थमिदमारब्धं तदाह ।

गन्धो ज्ञायतेऽनेनेति गन्धज्ञानं प्राण्यं तत्र पृथिवी पृथिवीभानं
प्रकृतिः उपोदानकारणम्, कुत एतदित्यत्र आह गन्धवत्त्वात् न हि-
गन्धवत् निर्गन्धेनारभ्यते इत्युक्तम्, गन्धवत्त्वञ्च वहिरिन्द्रियाणां
प्राज्ञजातीयगुणवत्त्वनियमात् सिद्धम्, तर्हि पार्थिवत्वाविशेषेऽपि
शरीरावयवान्तराणां न गन्धव्यञ्जकत्वं किन्तु प्राणस्यैवेति कृतो नियम
इत्यत्र आह भूयस्त्वादिति इतरद्रव्यानभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्ध-
त्वमेव भूयस्त्वं पारिभाषिकञ्चैतद्भूयस्त्वं समानतन्त्रेऽपि ॥ ५ ॥

* तथापस्ते जीवायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥ ६ ॥ *

इन्द्रियान्तरेऽथेतदतिदिशति ।

रसनचक्षुर्दृग्निद्रवाश्चा प्रकृतिरिति शेषः, तेन यथासंख्यं रस-
नादीनामसादयः प्रकृतयः, तत्प्रकृतिनियतार्थप्राप्तकत्वात्, अत्रापि
नियमे भूयस्त्वमेव तन्त्रम्, रसादिमत्त्वे च रसनादीनां साहजजातीय-
विशेषगुणवत्त्वनियम एव प्रमाणमित्युक्तम्, एवञ्च विशिष्टाष्टोप-
बृह्णीतकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नो नभोदेश एव श्रोत्रम् ॥ ६ ॥

इति त्रींशद्भूरे वैशेषिकसूत्रोपकारेऽष्टमाध्यायस्य

द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ।

नवमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥

सयोगसमवायान्यतरसन्निकर्षजलौकिकप्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तदि-
तरप्रत्यासत्तिजन्यलौकिकालौकिकप्रत्यक्षव्युत्पादनफलकं नवमाध्याय-
माह ।

कार्यमिति शेषः, प्रागिति कार्योत्पत्तेः प्राक्, कार्यं घटपटादि,
असत् तत्कालीनस्वजनकाभावप्रतियोगोत्पत्तः, अत्र हेतुः क्रियागुण-
व्यपदेशाभावात्, यदि तदानीनपि कार्यं घटादि सदेव स्यात् तदा
क्रियावत्त्वेन गुणवत्त्वेन च व्यपदिश्येत, यद्यत्तन्ने घटे घटस्तिष्ठति
घटस्रजति रूपवानय दृश्यते घट इत्यादिप्रकारेण व्यपदिश्यते
न तद्योत्पत्तेः प्रागपि व्यपदेशोऽस्ति तेन गम्यते तदानीमसन्निति,
स च व्युद्गमानेषु वीर्येषु योज्यमानेषु बन्धुषु चक्राहृदाया वृद्धि

कुलाद्यादिव्यापारेषु अतुल्यमानेषु भविष्यत्यत्र कटः षटो षटो वेति
 सार्वलौकिकी प्रत्यक्षप्रतीतिः, चक्षुर्विस्फारणानन्तरं जायमानत्वात्,
 न च संयोगसमयाद्यान्यतरघटिता प्रत्यासत्तिरत्र प्रभवति, तस्मादि-
 न्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रत्यासत्तिरत्र तन्वस्म, ननु चान्योन्याश्रयः सत्या
 विशेषणतायां तद्व्यतीतिः प्रतीतौ च विशेषणतेति चेन्न विशेषणता हि
 तदुभयस्वरूपमेव उपल्लिष्टप्रत्ययजननयोर्गम्यं तच्च प्रतीतेः पूर्वमपि
 सदेव तदुक्तं न्यायवार्तिके “समवायेऽभावे च विशेषणविशेष्यभावः”
 इति, स चायं प्रागभावः प्रतियोगिजनकः, न हि षटे जाते स एव
 षटस्तदानीमेवोत्पद्यते तत्र कारणान्तरसत्त्वेऽपि कारणवैकल्यमनुस्रि-
 यमाणं स्वप्रागभाववैकल्यमेवानुसर्तुमर्हति, तद्व्यतीत्यतौ स एव षटः
 प्रतिबन्धक इति चेत्तर्हि प्रतिबन्धकाभावत्वेन तस्य कारणत्वमवर्जनीयम्,
 ननु यदि षट एव तस्याभावस्तदा षटे नष्टे तदुत्पन्ननापत्तिरिति चेन्न
 षटनाशस्यापि तद्विरोधित्वात् न हि विरोधिसत्त्वकालेऽपि विरोध्य-
 न्तरप्रादुर्भावं इति, नञ्जनयोर्द्वैक्यतो विरोधो येन गोत्वान्मत्ववत् समा-
 नकाबीनत्वं स्यात् किं तर्हि कालव्रतस्तथाच कथमेककालावस्थानि-
 त्वन्भावेत् ॥ १ ॥

* सदसत् ॥ २ ॥ *

अभावान्तरं प्रतीतिबलसिद्धमाह ।

यथा कारणव्यापारात् पूर्वं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां कार्यं स्यासत्त्वं
 प्रतीयते, तथा विनाशकस्य सुहृदादेर्व्यापत्तानन्तरं सदेव कार्यं षटादि
 इदानीमसदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामेव प्रतीयते, स चायमभावो ध्वंस
 इति गीयते, भवति हि षटो नष्टो ध्वस्त इदानीं श्रुतपूर्वो गकारो
 नास्तीत्यादिधौरिति भावः ॥ २ ॥

* असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ ३ ॥ *

ननु षट एवावस्थाविशेषे ध्वंसव्यापहारं करोति न तु षटादन्य-
 सस्य ध्वंस इत्यत आह ।

सदिति सूत्रशेषः, असतः सत् अर्थान्तरं, कुत इत्यत आह

क्रियाशुष्यपदेशाभावाद्दिति न हि प्रध्वंसकालेऽपि वर्तते घटः,
अस्ति घटः, इदानीं रूपवान् घटः, घटमानवेत्यादिव्यपदेशस्तदितो
वैधर्म्यादसतः सदर्थान्तरमिति ॥ ३ ॥

* सञ्चासत् ॥ ४ ॥ *

प्रागभावप्रध्वंसौ साधयित्वाऽन्योन्याभावं साधयितुमाह ।

यत्र सदेव घटादि असदिति व्यवहियते तत्र तादात्म्याभावः
प्रतीयते भवति हि असन्नश्चो गवात्मना, असन् गौरश्चात्मना, असन्
पटो घटात्मना, असदः पटः, अन्नश्चो गौः, अगौरश्च इत्यादिप्रतीतिः,
तदस्यानन्योन्याभाववान् गौः पटान्योन्याभाववान् घट इत्यन्यो-
न्याभाव एव तादात्म्याभावापरनामा भासते तदत्र तादात्म्यं प्रतियो-
नितावच्छेदकम्, प्रतियोगिसमानाधिकरणस्यैवभावः, भवति हि
घटो न भूतत्वमिति प्रतीतिः, निश्चयः, कदाचिदपि घटपटत्रोक्तादा-
त्म्यासम्भवात् ॥ ४ ॥

* यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥ *

इदानीं चतुर्थमभावमत्यन्ताभावाख्यमाह ।

अतः पूर्वोक्तादभावत्वयात्, बदन्वदसत् तदसत्, तदत्यन्तासत्त्वम्,
असदित्युभयत्र भावप्रधानो निर्देशः, तत्रैकमसदुद्देश्यमपरमसद्विधेयम्,
तथाचोक्ताभावत्वयभिन्नो योऽभावः सोऽत्यन्ताभाव इति पर्यवसन्नो-
ऽर्थः, तत्र प्रागभावस्य उत्तरावधिकत्वम्, प्रध्वंसस्य पूर्वावधिकत्वम्,
अन्योन्याभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वमत्यन्ताभावस्य तु त्रितय-
वैधर्म्यमतश्चतुर्थोऽयमभावः ॥ ५ ॥

* असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्य-
क्षवत् ॥ ६ ॥ *

इदानीं प्रकरणान्तरभारभते तत्र प्रध्वंसे तावत् प्रत्यक्षसामयो-
माह ।

असदितितीकारेण प्रत्यक्षाकारं ज्ञानमाह, तेनासन् घट', नष्टो घटः, अस्त इदानीं घट इति प्रत्यक्षप्रतीतिरस्ति तत्र दृष्टान्तो विरोधिप्रत्यक्षवदिति विरोधिनो घटादेर्यथा स्रष्टं प्रत्यक्षं तथा तत्प्र-
 ध्वंसस्यापि, तत्र कारणमाह भूतप्रत्यक्षाभावादिति भूतस्य उत्पद्य
 विनष्टस्य घटादेः प्रत्यक्षाभावात् एतेन योग्यानुपलब्धिमाह, तत्र
 चाय तर्कः सञ्चकारी, यद्यत्र घटोऽभविष्यत् भूतलक्षिवादृच्छत न च
 दृश्यते तस्मात्तास्तीति, सञ्चकार्यन्तरमाह भूतस्रुतेरिति भूतञ्च
 प्रतियोगिनो घटादेः स्रुतेरिति प्रतियोगिसंस्मरणसुक्तम् ॥ ६ ॥

* तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥ *

प्रागभावे प्रध्वंसप्रत्यक्षताप्रकारमतिदिशन्नाह ।

सामान्यवाच्यप्यवसभावशब्दः प्रकरणात् प्रागभावपर', यथा
 प्रध्वंसे प्रत्यक्षज्ञानं तथा प्रागभावेऽपि, कुतः भावप्रत्यक्षत्वात् भावस्य
 व्युत्पन्नानवीरणादेः प्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षेण विषयीक्रियमाद्यत्वात्, यद्वा
 भावस्याधिकरणस्य प्रतियोगिनश्च प्रत्यक्षत्वात् योग्यत्वादित्यर्थः, रस-
 गीर्भावग्रहेऽधिकरणयोग्यतायाः प्रतियोगियोग्यतायाश्च तन्त्रत्वात्,
 चकारात् प्रतियोगिसंस्मरणसुक्तञ्च तर्कं समुच्चिनोति, अनादेरपि प्राग-
 भावस्यानन्तस्यापि प्रध्वंसस्याप्यवशेषमात्रे प्रत्यक्षत्वम् ॥ ७ ॥

* एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥ *

अन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षतामाह ।

एतेनेति प्रतियोगिसंस्मरणाधिकरणग्रहणप्राशुक्तकर्तृनतिदिशति,
 योग्यानुपलम्भः सर्वत्र समानः, चकार उत्कृष्टसङ्घट्टयार्थः, अधर्म इत्य-
 तीन्द्रियस्यापि धर्मस्य सुखज्ञानादावधिकरणेऽन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षत्व-
 वदन् अन्योन्याभावग्रहे प्रतियोगियोग्यता न तन्त्रं किन्त्वधिकरण-
 योग्यतामात्रं तन्त्रमित्यपदर्शयति, कथमन्वया स्तम्भः पिशाचो न
 भवतीति पिशाचान्योन्याभावः स्तम्भे गृह्येत, स्तम्भात्पतया पिशाचा-
 नुपलम्भस्य तदन्योन्याभावप्राप्तकत्वात्, तस्याप्यनुपलम्भस्य प्रतियोगि-
 सत्त्वविरोधित्वात् स्तम्भे पिशाचतादात्म्ये सत्यनुपलम्भानुपपत्तेः ।

ननु पिशाचवादात्प्रमिह न प्रतियोगि, किन्तुहि पिशाचः, स च स्वर्गो वर्तमानोऽपि गुरुत्ववन्नोपलभ्यते इति तदनुपलम्भः प्रतियोगि-सत्त्वविरोधी न भवतीति चेन्न प्रतियोग्यनुपलम्भवत् प्रतियोगिता-वच्छेदकासुपलम्भस्वाध्यभावस्य हकारणत्वात्, ननु प्रतियोगित्वप्रहाधी-नोऽन्योन्याभावस्य हः प्रतियोगित्वञ्चान्योन्याभावविरहात्मत्वं ततश्चान्यो-न्याभावस्य प्रहाधीन एवान्योन्याभावस्य ह इति चेन्नाधिकरणादृत्तित्वेन ज्ञायमानो धर्म एव प्रतियोगितावच्छेदको न तु प्रतियोगितावच्छे-दकत्वेनापि तदुपलम्भस्तन्मिह क्तत्वात् ॥ ८ ॥

* अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ९ ॥ *

अथेदानीमन्वन्ताभावप्रत्यक्षतामाह ।

भूतमिदानीं नास्तीतिप्रतीतिश्चेत्समाख्यते भूतत्वं नोऽस्ति इति किन्त्विदं नास्तीतिमात्रोच्छेदिनी प्रत्यक्षप्रतीतिरन्वन्ताभावमाख्यते, अभूतमित्युत्पादविनाशनालम्बनत्व द्योतयति, अनर्थान्तरत्वमपि तदभिप्रायकमेव, यथा जले पृथिवीत्वं नास्ति पृथिव्यां न जलत्वमिति, यदि हि जलायवविनि पृथिवीत्वं स्यात् उपलभ्येत न चोपलभ्येत तस्मान्नास्तोतितर्कपुरस्कारोऽत्रापि द्रष्टव्यः । एवञ्च बहस्तु यत्र न कदाऽपि भविष्यति न च कदाचिद्भूतं तस्य वस्तुनस्तत्वात्त्वन्ताभावो भवन्त्यः । भूतभविष्यतोश्च तत्र प्रध्वंसप्रामभावात्त्वन् एव तत्राधि-करणे नास्तोतिप्रत्ययः । अतएवायमात्मन्तिकस्त्रैकालिक इत्याभि-धीयते ॥ ९ ॥

* नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसंसर्गप्रति-षेधः ॥ १० ॥ *

ननु गेहे घटाभावो नात्त्वन्ताभावः कदाचित्तत्र घटसत्त्वात्, नापि प्रामभावप्रध्वंसौ, तयोः समवायिकारणमात्रदृत्तित्वात्, नायु-त्पादविनश्यशीलोऽत्त्वन्ताभाव एव, आत्मन्तिकसोत्पादविनाशशीलश्चेति विरोधात्, नापि चतुर्थ एवायं संसर्गभावः, तस्य त्वैविध्यविभक्त-व्याघातादित्यत आह ।

गेहे घटस्य यः संसर्गः संयोगस्तस्य प्रतिषेधः, स च यदि कदाचिदपि न घटस्तदात्यन्ताभाव एव, भविष्यतः प्रागभावो भूतस्य प्रध्वंसाभावः । तर्हि घटसंसर्गो गेहे नास्तीति प्रतीत्या भवितव्यमिति चेत् प्रतीत्या भवितव्यमिति कोऽर्थः, यदि तद्विषयया प्रतीत्या भवितव्यमित्यापादनार्थस्तदेष्टापत्तिः, अथ तदुल्लेखिन्येति, तदा गेहे इत्यधिकरणोल्लेखस्यैव संसर्गोल्लेखपर्य्ययमानसाधारत्वस्यैव धर्मसम्बन्धाकारत्वात्, तत् किं घटस्तत्वास्त्यैव, कस्यैवेति कोऽर्थस्तत्र समवेतः संयुक्तो वा नाद्यः समवेतघटस्य तत्त्वाभावात्, न द्वितीयः संयोगस्य निषेधात्, नन्वेवं घटादीनां केवलान्वयित्वप्रसङ्गः, तत्संयोगसमवादान्यतरस्यैव सर्वत्र निषेधादिति चेन्न तदुभयनिषेधस्यैव घटनिषेधात्मकत्वात्, तत् किं घटस्तत्संयोगश्चेत्केकं तत्त्वं, येन घटसंयोगनिषेधो घटनिषेधः स्यात्, तत् किं घटस्तत्संयोगसमवायावेकं तत्त्वं, येन तद्विधरेव घटविधिः स्यात्, न हि तौ यत्र निषेध्येते तत्र घटान्वयो येन केवलान्वयित्वं तस्य स्यात्, तथाच यस्य यो विधिस्तद्विषेध एव तद्विषेध इति यद्वा घटस्य समवायितया गेहेऽत्यन्ताभाव एव, स एव गेहे घटो नास्तीति प्रतीतिविषयः, कपाले संयोगितयेव, एवं सति केवलान्वयत्यन्ताभावप्रतियोगितया घटोऽस्तन् स्यादिति चेत् भवेदेवं यदि संयोगित्वसमवायित्वाभ्यां सर्वतासन् स्यादिति ॥ १० ॥

* आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥११॥ *

तदेवं भावाभावविषयकं लौकिकप्रत्यक्षं निरूप्य योगिप्रत्यक्षं निरूपयितुं प्रकरणांतरस्मारभते ।

ज्ञानसुत्पद्यते इति शेषः, द्विविधालावद्योगिनः समाहितान्तःकरण्या ये युक्ता इत्यभिधीयन्ते, असमाहितान्तःकरण्याश्च ये विद्युक्ता इत्यभिधीयन्ते, तत्र युक्ताः साक्षात्कर्तव्ये वस्तुन्यादरेण मनो निधाय निदिध्यासनवन्तः, तेषामात्मनि स्वात्मनि परात्मनि च ज्ञानसुत्पद्यते आत्मप्रत्यक्षमिति आत्मा प्रत्यक्षः साक्षात्कारविषयो यत्र ज्ञाने तत्तया दृश्यस्मदादीनामपि कदाचिदतत्त्वज्ञानमस्ति तथाप्यविद्यातिरस्कृतत्वात्

तदसत्कल्पमित्युक्तमात्मनसोः सन्निकर्षविशेषादिना योगजधर्मानुपह
 व्यात्मनसोः सन्निकर्ष विशेषस्तस्यादित्यर्थः ॥ ११ ॥

* तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥ १२ ॥ *

तत् किमात्मन्येव युक्तानां ज्ञानं तत् कुतः सार्धज्ञप्रमित्यत आह ।
 ज्ञानसुखद्वय इति प्रकरणायातम्, तथेति योगजधर्मानुपहृती-
 तेनैव मनसा, द्रव्यान्तरेषु चतुर्ष्वक्षुषु मनसि वायुदिक्काबाकाशेषु,
 द्रव्यपदेन तद्वतगुणकर्मसामान्यानां विशेषपदार्थस्य समनायस्य प्रत्यक्ष-
 गतस्यापि गुरुत्वस्थितिस्थापकादेरात्मगतस्यापि जीवनयोनिबलनिर्वि-
 कल्पकभावनाधर्माधर्मादेः स्पष्टः, सामपरा योगजधर्मोपपहस्य
 तस्यत्वात् अन्यथा सार्धज्ञप्रसक्तं न भवेत् ॥ १२ ॥

१ असमाहितान्त.करणा उपसंहृतसमाधयस्तेषाञ्च ॥ १३ ॥ *

युक्तानां प्रत्यक्ष ज्ञानमभिधायेदानीं त्रियुक्तानामाह ।

असमाहितान्त.करणा इत्यस्यैव व्याख्यानरूपसङ्गतसमाधय इति,
 यद्वा कथमसमाहितान्त.करणा इत्यत आह उपसंहृतसमाधय इति
 उपसंहृतो दूरीकृतः समाधिनिर्दिध्यासनात्मको यैस्ते तथा. ते हि
 समाधिप्रभावाद्दिकरणधर्माः अणिसाद्याः शरीरनिक्षीर्णरश्मिवाद्या-
 शेन्द्रियसिद्धीराप्तवन्तः समाधायकप्रत्ययमासादयन्तः “तामद्देवास्तु
 चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये” इत्यादिश्रुतिसमधिगतकत्वान्तरा-
 भावाः भोगमात्रस्य कर्तव्यतामाकलयन् तेषु तेषु प्रदेशेषु द्वीपोपद्वीपा-
 दिषु तेन तेन जन्मना तरङ्गमातङ्गविडङ्गभुजङ्गादिना यावद्देव चिरं
 यावद्देव धर्मानुपभावेन च पूर्वोपात्तान् कर्माश्वानुपभुञ्जन्ते तावत्
 प्राप्नैव निरपाया भूमिरित्याकलयन्तः सकलमर्थजात योगजधर्मबलोप-
 श्रुतिहेतुिन्द्रियशक्तयो व्यर्वाहृतं विप्रकृष्टञ्च प्रत्यक्षीकुर्वन्ति ॥ १३ ॥

* तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ १४ ॥

ननु न तावत्तेषु मानसं ज्ञानं मनसो वह्निरस्तातन्व्यात्, नापि
 वह्निरिन्द्रियजन्यम्, तेषां सम्बद्धवर्तमानार्थग्राहत्वात् यथायोगं

रूपोद्भवादिप्रापेक्षत्वात् आलोकादिसव्यपेक्षत्वाच्चेत्याशङ्क्य केषुचित्
पदार्थेषु प्रत्यासत्तिरुपपादयन्नाह ।

प्रत्यक्षज्ञानं जायते इति शेषः । सौतिकानीन्द्रियाणि यदि
सन्निकर्षमपेक्षन्ते तदा परमास्वाकाशटिक्कात्मसमवेतेषु गुणसामान्येषु
स्वमनःसंयोगिसमवायात् इतरद्रव्येषु च कायव्यूहोपभोगार्योपगृहीत-
नानापण्डमनःसंयोगात् तत्संयुक्तसमवायात् तत्तद्द्रव्यगुणादिषु
ज्ञानसत्पद्यते, एतच्चोपपत्तिमौक्यमनुबध्योक्तम्, वस्तुतो वाञ्छेन्द्रियेषु
मनसि च योगज एव धर्मः प्रत्यासत्तिस्तत एव सर्वानुपपत्तिशान्तेः,
अगस्त्यसमुद्रपानं दण्डकारण्यनिर्माणञ्चाल दृष्टान्तः ॥ १४ ॥

* आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥ *

तत् किं स्वकीयबुद्ध्यादिष्वपि मनसो द्रव्यान्तरसंयुक्तसमवाय एव
प्रत्यासत्तिः, नेत्याह ।

योगिना प्रत्यक्षं ज्ञानसत्पद्यते इति प्रकृतम्, आत्मसमवेतानान्तु
बुद्ध्यादीनां संयुक्तसमवायादेव प्रत्यक्षं ज्ञानसत्पद्यतेऽस्मदादीनामिवेति
न तत्र सन्निकर्षान्तरापेक्षेत्यर्थः, तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यभिचारि-
ज्ञानं लौकिकप्रत्यक्षम्, अर्थज्ञं वा, साक्षात्त्वयोगिज्ञानं प्रत्यक्षमिति
लौकिकालौकिकसाधारणम् ॥ १५ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे नवमाध्यायस्या-

दशमोऽङ्कः ।

—

द्वितीयाह्निकम् ।

* अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवर्तयि
चेति लौकिकम् ॥ १ ॥ *

तदेवं पूर्वाह्निके योगिप्रत्यक्षनयोगिप्रत्यक्षञ्च कारणतः स्वरूपतो
लक्ष्यतश्च निरूपितम्, प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षं हैहिकञ्चेति यद्विभक्तं
तत्र हैहिकमिदानीं निरूपयितुमुपक्रमते ।

ज्ञानमिति प्रकृतम्, लिङ्गाज्जातं लौकिकं व्याप्तिविशिष्टः प्रक्ष-
धर्मी लिङ्गम्, तत्र व्याप्तिरुक्ता, यत्प्रिषाधविषाविरोधिप्रमाणाभावो
यत्र स त प्रति पक्षः, तादृशं प्रमाणा साधक बाधकञ्च, तदुभयाभाव-
वतः पक्षत्वात्, न हि साधके बाधके वा प्रमाणा सति कस्याचित्
सशयः सिषाधावषा वा, अतएव सन्दिग्धसाध्यधर्मा धर्मी सिषाधायि-
धितसाध्यधर्मा धर्मी वा पक्ष इति प्राञ्चः, इत्याद्युसाध्यवत्तानिर्णय-
निवर्त्तिसशयोत्पत्तिप्रतिबन्धकमानत्वावच्छिन्नाभावो यत्र स पक्ष इति
जीवनाद्यमित्या, निषाधविषागिरिहसहकृतसाधकमानाभावो वत्र स
पक्ष इति केचित्, एतन्मते बाधस्थलेऽपि पक्षतः, तदेतदनुमानस्यूते
दृष्टव्यम्, तदेतस्य पक्षस्य धर्मी लिङ्गमित्युक्तं भवति, लिङ्गञ्च दृष्टमनु-
मितं स्यु न वा यदनुभवरूपं ज्ञानं जनयति तल्लौकिकं तदुक्तम्,

“अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्वते ।

तदभावे तु नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम्” । इति ॥

एतेन लिङ्गमेवानुमितिकरणं न तु बस्य परामर्शः तस्य विव्यीपारत्वे-
नाकरणत्वात्, लिङ्गस्य तु स एव व्यपारः । यत्र धूमादेरबीतत्व-
सनागतत्वं वा तत्र कथमनुमितिरिति चेन्न साध्यस्याप्यतीतानागतत्व-
योस्तत्त्वानुमानात्, तत्रैव प्रतिबन्धात् अतीतत्वसनागतत्व वृत्तमान-
त्वञ्च धूमादेर्यत् न निश्चिन तत्र कथमनुमितिरिति चेत्, न कश्चित्,

तत्र साध्यस्यापि सन्देहात्, पूर्वापरदिनयोः सत्त्वनिश्चये मध्यदिने तु सन्देहे कथमनुमितिरिति चेत् तद्दिनावच्छिन्नधूमादिना तद्दिनावच्छिन्नवज्रादेरनुमानात् तथैव व्याप्तेः कारणत्वावधारणात्, धूमोपटलात् कथं धूसधमादनुमितिरिति चेत् व्याप्तत्वेन ज्ञातस्यैव लिङ्गत्वात् ज्ञानस्य च याथार्थ्यायाथार्थ्याभ्यामनुमितेस्ताद्रूप्यात्, अन्यथा तवापि कथं तत्र परामर्शः करणं स्यात्, अतीन्द्रियलिङ्गस्थले परामर्शस्य तदजन्यतया कथं तद्व्यापारत्वमिति चेत् तस्य ताविर्वाहकत्वरूपक्षैमिकसाधनतायास्तत्र व्यापारत्वघटकत्वात् अन्यथा समवायस्य अत्रणादेर्व्यापारत्वानुपपत्तेरिति, कार्यालिङ्गात् धूमात्कोटिर्गन्यादानुमानं, कारणादपि यथा बधिरस्य भेरीदण्डस्य योगविशेषात् शब्दानुमानम्, यथा वा धार्मिकस्य यथाविधियागस्नानाद्यानुष्ठानाङ्गमस्त्रगाद्यानुमानम्, यथाविधिकारीत्याद्यानुष्ठानाद्वा वर्षानुमानम्, पयःपूर्णनद्यादौ खन्यमानप्रवाहाद्वा जलनिःसरणानुमानम्, उपरिदृष्टिदर्शनाद्वा नदीदृष्टानुमानम्, स चायं कार्यकारणभावबलक्षय एकसम्बन्धप्रकारद्वयेनोक्तः, संयोगिनः शरीरस्य दर्शनात्त्वगिन्द्रियानुमानम्, विरोधिनो विस्फूर्जतोऽहेर्दर्शनाज्झाटाद्यन्तरितनकुलानुमानम्, समवायिना जलौष्णान्न तत्सम्बद्धतेजोऽनुमानम् ॥ १ ॥

* अख्येदं कार्यकारणसम्बन्धश्चावयवाङ्गवति ॥ २ ॥ *

नन्वव्यापकमिदं परिसङ्ख्यानम्, न हि चन्द्रोदयेन समुद्रजलदृष्टेः जलप्रसादेनागस्त्योदयस्य कुसुदप्रकाशेन चन्द्रोदयस्य चतुर्दशनजलोदधेनापरचतुर्दशनक्षत्रास्तमवस्य रसेन रूपस्य रूपविशेषेण वा रसविशेषस्यानुमानमनेन स गृह्यते इत्यत आह ।

अस्येदमित्येतावदेव प्रयोजकं भवतीति, अस्य साधनस्य धूमादेरिदं साध्यं वज्रादि यद्वाऽस्य व्यापकस्य वज्रादेरिदं व्याप्यं धूमादि, तथाच व्याप्यत्वप्रहमात्रं तन्न न तु कार्यकारणभावादिरपि, ननु पूर्वस्त्वत्वे तर्हि परिसङ्ख्यानमतन्त्रमत आहं कार्यकारणसम्बन्ध इति, अनेन चोक्तं सम्बन्धान्तरमप्युपलक्षयति सम्बन्धपदे च

विषयिबलक्षणा तेन सम्बन्ध इति सम्बन्धोपन्यास इत्यर्थः । कुतस्तद-
 पन्यास इत्यत आह अवयवात् एकदेशात् उदाहरणभावात् ल्यबो-
 धे पञ्चमी, तेनोदाहरणमन्तुर्ध्य कार्यकारणभावादेः सम्बन्धस्योप-
 न्यास इह दर्शने साङ्ख्यादिदर्शने च भवतीत्यर्थः । एवञ्च स्वाभा-
 विकसम्बन्धशास्त्रित्वं व्याप्यत्वम्, स्वाभाविकत्वज्ञातौपाधिकत्वम्, नञ्
 प्रत्यक्षाणां केषाञ्चित् साध्याव्यापकत्वनिश्चयात्, केषाञ्चित् साधन-
 व्यापकत्वनिश्चयादेवानुपाधित्वं ज्ञेयम्, अतीन्द्रियाणाञ्च प्रमाण-
 सिद्धानां केषाञ्चिदुभयव्यापकत्वम् उभयाव्यापकत्वं साधनमात्रव्याप-
 कत्वसाध्यमात्राव्यापकत्वं वा, तत्राद्ये साधनव्यापकत्वात् द्वितीये
 साध्याव्यापकत्वात्, चतुर्थेऽपि साधनव्यापकत्वादेवानुपाधित्वं निश्चे-
 यम्, तृतीयेऽपि व्यापकज्ञेयत्वात् तन्मात्रव्यापकत्वात्तु प्रसक्तिरितरस्य तु कथं
 तन्मात्रव्यापकत्वमित्यत्र तर्कोऽनुसन्धेय इति तद्व्ययोगक्षेपत्वादिना-
 ऽनुपाधित्वमध्यवसेयम् । भविष्यति कश्चिदतोपाधिरिति शङ्कापिशाची
 सकलविधिनिषेधव्यवहारानास्तन्मन्दीत्सनादेयेत्यनौपाधिकत्वनिश्चयसम्भ-
 वात्, उपाधिबलक्षणां व्याप्तिबलक्षणाञ्चोक्तम् । तच्चानुमानं द्विविधं
 स्वार्थं परार्थञ्च, तत्र स्वार्थं स्वयमेव व्याप्तिप्रकर्षमंतयोरनुसन्धानात्,
 परार्थञ्च परोदीरितन्यायजन्यव्याप्तिप्रकर्षमंतज्ञानात्, न्यायश्च तृती-
 यलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यम्, तदवयवाश्च पञ्च, तत्रा-
 वयवत्वं तृतीयलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनक-
 वाक्यत्वम्, तानि च वाक्यानि प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनानि,
 तत्र प्रतिज्ञा हेतुश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं
 न्यायावयववाक्यम्, हेतुश्च प्रकृतसाधनगतपञ्चस्यन्तो न्यायावयवः, उदा-
 हरणन्तु प्रकृतसाध्यसाधनाविनाभावप्रतिपादको न्यायावयवः, उप-
 नयश्चाविनाभावविशिष्टस्य हेतोः पञ्चवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्यायावयवः,
 निगमनन्तु पक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यप्रतिपादको न्यायावयवः । एवञ्च
 प्रवर्तते न्यायः, शब्दोऽनित्यः, कृतकत्वात्, यद् यत् कृतकं तदनित्यम्,
 अनित्यत्वव्याप्यकृतकत्ववांश्यायम्, तस्मादनित्यः । एतेषामेव प्रसिद्धा-
 पदेशनिर्द्धानानुसन्धानप्रत्याम्नाया इत्यन्वयां वैशेषिकाणां संज्ञाः,

अत्र च वाटजल्पवितखडानां प्रष्टत्तप्रकारम्बलजातिनिप्रहस्यानबल-
स्थानि च वादिविनोदेऽन्वेष्टव्यानि ॥ २ ॥

✽ एतेन शब्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ ✽

प्रमाखान्तराखि लैङ्गिकेऽन्तर्भावितं प्रकरखान्तरमारभते ।

शब्दं शब्दकरणकं खाननिदमिति यच्चैयायिकादीनमभिमतं
तदप्येतेन लैङ्गिकत्वेन लिङ्गप्रभवत्वेनैव व्याख्यातं यथा व्याप्तिप्रच-
धर्मताप्रतिसम्मानापेक्षं लैङ्गिकं तथा शब्दमपि, तथाहि एते पदार्थाः
मिथः स सर्गवन्तः आकाङ्क्षादिर्नाङ्गः स्मारितत्वात् गामभ्याजोति
पदार्थसार्थवत्, तत्र हि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बस्मारितत्वं पदार्थानां
मिथःसंसर्गवत्त्वव्याप्यं गृहीत्वैव संसर्गवत्त्वमनुमिनोति किं कल्प-
नीयप्रमाखभावेन शब्देन, ननु नदीतीरे पञ्च फलानि सन्नीत्यनाप्त-
वाक्ये व्यभिचारान्नेटमनुमानमिति चेन्न आप्तोक्तत्वेनापि विशेषणात्,
आप्तत्वं हि प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थवाक्यार्थखानवत्त्वं नत्वप्रतारक-
त्वमात्रं तत्र वाक्यार्थप्रतीतेः पूर्वं दुष्परिमिति चेन्न शब्दप्रमाख्यवादि-
भिरपि व्यभिचारिशब्दव्यापत्तं कस्याप्तोक्तत्वस्य प्राप्तत्वेनाभिमतत्वात्,
तेषां प्रमाख्यप्रहणार्थं तदपेक्षा शब्दन्तु खानं तदुप्रहमन्तरेणाम्यु-
पपद्यते तत्र तु यादृशं लिङ्गं तादृशप्रहणमावश्यकं व्याप्यन्वाप्तोक्तत्व-
विशिष्टमिति चेन्न अयमत्राभ्वान् इति सामान्यतो प्रहणसम्भवात्,
नन्वेति प्रकृतसं सर्गे इत्येव पर्ययस्थिति तथाच पूर्वमशक्यमेव तदु-
प्रहणमिति चेन्न प्रकरणसमाभिव्याहारादिमाहात्म्यात् सामान्यत
आप्तत्वनिश्चयसम्भवेन लिङ्गनिश्चयसम्भवात्, कदाचित्तत्र विसंवादेऽपि
वाप्यादौ धूमधर्मेणैवानुमानप्रवृत्तेः । नन्वेते पदार्थाः संसृष्टा एवेति
वा साध्यसु, सम्भावितसंसर्गा इति वा, नाद्यः अनाप्तोक्ते व्यभिचा-
रात्, न द्वितीयः योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गनिश्चयान्निष्कम्पप्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेः, योग्यतायाश्च पूर्वमेव हेतुविशेषणत्वेन खानत्वात् किमनु-
मानेनेति चेन्न नियमस्यैव साध्यत्वात् आप्तोक्तत्वेन विशेषणाच्च न
व्यभिचार इत्युक्तत्वात्, नन्वाकाङ्क्षा श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गागम-

प्रागभावः स च स्वरूपसङ्गो हेतुस्तज्ज्ञाने च संसर्गज्ञानस्य पूर्वमेव
 भावादनुमानवैयर्थ्यमिति चेन्न न हि संसर्गावगमप्रागभावभावभावमा-
 काङ्क्षां ब्रूमः, किं तर्हि स्मारिततटाक्षिप्ताविनाभावविशिष्टम्, तथाच
 विशेषणश्रानादेवाकाङ्क्षाया ज्ञानात्, तर्हि तावदेवाकाङ्क्षाऽस्त्विति
 चेन्न विमलं जलं नद्याः कच्छे सहिषश्चरतीत्यत्रापि नदीकच्छयोरवि-
 नाभावसत्त्वेनान्वयबोधापत्तेः नीलसुत्पलमित्यत्र नीलोत्पलयोरविनाभावे-
 ऽपि तटाक्षिप्रयोर्द्रव्यगुणयोरविनाभावसम्भवात्, यद्वा पदस्मारि-
 तगोचरा जिज्ञासैवाकाङ्क्षा अभिधानापर्थ्यवसानं वा तथापि तज्-
 ज्ञानमावश्यकं ज्ञायमानकारणे ज्ञानोपयुक्तव्यभिचारिवैलक्षण्यात्
 व्याप्तिवत्, अत एवानन्वयनिश्चयविरहो वा, बाधकप्रमाणाभावो वा,
 सजातीये दर्शनं वा, इतरपदार्थसंसर्गऽपरपदार्थनिष्ठात्वान्नाभावाप्रति-
 योग्यत्वप्रसादिविशेष्यत्वं वा योग्यताऽस्तु, तज्ज्ञानमावश्यकम्, आस-
 न्तोरप्यवधानेन स्वरूपरूपाया ज्ञानं तन्त्रम्, संसर्गे च संखल्यमान-
 विशेषादेव विशेष इति नानभिमतविशेषसिद्धिः । यद्वा एतानि पदानि
 स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकारिण आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्पदकदम्बत्वात्
 गामभ्याजेतिपदकदम्बवदित्यनुमानात् ज्ञानावच्छेदकतयाऽभिमतविशेष-
 सिद्धिः । यत्तु एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गवन्तीति साध्यम्, तत्
 पदानां पदार्थसंसर्गवत्त्वं बाधितमित्युपेक्षणीयम्, न च लिङ्गतया
 संसर्गज्ञापकत्वमेव पदानां संसर्गवत्त्वम्, तस्यानुमानात् पूर्वसिद्धत्वेन
 व्याप्तेरप्यहात् । केचिच्चेष्टाप्रमाणान्तरमिति वदन्ति, तत्रोच्यते चेष्टा
 द्विविधा कृतसमयाऽकृतसमया च, तत्र कृतसमया अभिप्रायस्यं शब्दं
 स्मारयति न तु संसर्गप्रसामपि जनयति लिपिवत्, सृष्ट्यारूढः शब्द
 एव तत्र प्रमाणं शब्दस्य च लिङ्गत्वसुक्तं न च शब्दस्वरूप चेष्टाया
 अवान्तरव्यापारः, चेष्टासन्तरेणापि शब्दादर्थप्रत्ययात् व्यापारत्वे तु
 चेष्टानैयत्यापत्तेः । नन्वेवं कथमेडमूकस्य चेष्टाधीनो व्यवहारस्तस्य
 तत्र समयप्रज्ञाभावादिति चेन्न तस्य चेष्टातः कथमर्थेऽपि संप्रत्यय
 इति चिन्तनीयत्वात् तस्यार्थेऽपि सङ्गतिप्रज्ञाभावात्, व्यवहारस्तु
 तस्याविनाभावप्रहात् करित्तरगयोरिव कथाङ्कुशाभिघातात्तत्तद्व्यव-

हारपाटवोपपत्तेः । अकृतसमया तु या कृत्यान्वयिनी, सा प्रयो-
जकाभिप्रायं स्मारयन्ती प्रयोज्यं प्रवर्त्तयति, न तु कुत्रचित्प्रमां जन-
यति, यथा शङ्खध्वनौ त्वयागन्तव्यमिति श्रुतशङ्खध्वनिः प्रतिष्ठते,
तथा यदा मया तर्जन्तूर्ध्वीक्रियते तदा त्वयाऽसौ ताडनीय इति तदा
ताडयति, न तु किञ्चित् प्रमिष्यति । चक्ष्यन्वयिनी त्वकृतसमया यथा
दशानामङ्गुलीनामूर्ध्वं करणेन दश सङ्गा सुद्राणां पुराणानां वा त्वया
ज्ञातव्येति कारकप्रधाना, हस्ताकुञ्चनदर्शनात्त्वया समागन्तव्यमिति
क्रियाप्रधाना, तथाचानया चेष्टया पदार्था एव स्वतन्त्राः परं स्मा-
र्यन्ते न तु रोषा परस्परमन्वयोऽपि बोध्यते, तद्बोधककर्तृकर्मादिवि-
भक्तिवत् प्रकृत चेष्टैकदेशानां नियतानामभावात्, तर्हि संसर्गबोध-
पन्तरेण चेष्टातः कथं प्रवृत्तिनिवृत्तौ इति चेत् संशयप्रतिभयोरन्वतर-
क्षादिति स्पष्टाय, तस्माच्च चेष्टाऽपि प्रमाण्यामिति ॥ ३ ॥

हेतुपददेशो लिङ्गं प्रमाणं कारणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥*

ननु शब्दः कथं लिङ्गं शब्दस्वापदेशस्वभावत्वेन लिङ्गमित्यन्वय-
त्वात्तद्व्याह ।

अपदिश्रुते कथ्यतेऽनेनार्थ इत्यपदेशः शब्दः, स च हेतुलिङ्ग-
पर्याय एव, प्रमाण्यामिति लिङ्गविधया प्रमाकरणात्पर्ययः, एवं कारण-
शब्दोऽपि लैङ्गिकज्ञानकरणे लिङ्ग एव वर्त्तते, द्वयोः च कारणगतः,
किञ्चित् सन्निकर्षाधीनप्रवृत्तिः, किञ्चिच्चाविनाभावबलप्रवृत्तिः, शब्दस्य तु
अर्थेन सन्निकर्षो नाप्यविनाभाव इति कथमर्थं गमयेत्, सङ्केताङ्गमय-
तीति चेत् सङ्केतो हि पदार्थे न तु तत्संसर्गे, तत्रापि सङ्केत इति
चेन्न तद्ज्ञानेकविधत्वेन सङ्केतविषयभादास्तुप्रपत्तेः, पदार्थेसङ्केतबलादेव
वाक्यापीऽपि भारते इति चेन्न अन्यसङ्केतेनान्योपस्थितावतिप्रसङ्गात्,
शब्दकारितसंसर्गत्वेन नियम इति चेत् तथाचैतद्विद्यमबलेनास्तुमान-
स्यैव लब्धावसरत्वात्, सङ्केतस्यापि इच्छासात्वत्वेनातिप्रसङ्गत्वात्,
ईश्वरेच्छा नातिप्रसङ्गेति चेन्न तद्विच्छामन्तरेणापि गङ्गादिपदात्तीरा-
द्युपस्थितेरित्यलं नैयायिकेषु पृष्टतयेति ॥ ४ ॥

* अख्येदमिति-बुद्धरपेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥ *

उपमानादीनामपि पराभिमतानाम् अविनीभावबलप्रवृत्तिकानां
लैङ्गिक एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयितुमाह ।

उपमानार्थापत्तिसम्भवाभावानामिति शेषः । अथ व्यापकस्य
इदं व्याप्यमित्याकारा या बुद्धिः सा जनकत्वेनापेक्षिता येषां ते तद-
पेक्षितास्यैव भावस्तदपेक्षितत्वं तस्मादित्यर्थः आहिताग्निपाठात्
ज्ञानेन बद्धव्रीहिः, तारकादिपाठादितो वा, तत्रोपमानं तावद्बु-
भानमेव शब्दद्वारा, तथाहि गोसदृशो गवय इति वाक्यत्वात् आर-
ख्यत्वेन कीदृक् गवय इति नागरिकजिज्ञासायामभिधीयते तत्र यो
गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यावच्छात् अतिदेश-
वाक्यश्रवणानन्तरमेव परिच्छिनत्ति, वनं गतस्तु तादृशं पिण्डसुपलभ्या-
यमसौ गवयशब्दवाच्य इति, प्रतिबन्धत्ते, अतिदेशवाक्यश्रवणसमवे
गवयत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं न ज्ञातमतः कथं सञ्ज्ञापरिच्छेद इति चेत्
लक्षणाया तत्प्रतीतिसम्भवात्, गोसदृशो गवय इति वाक्येऽन्वयानुप-
पत्तिविरहात् कथं लक्षणेति चेत् तात्पर्यानुपपत्तेः सत्त्वात्, न हि
व्युत्पित्तुं प्रति गोसादृश्यस्य सखण्डस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपदर्शनमुचितं
तस्मादखण्डजातिविशेषे तात्पर्यमस्येति लक्षणासम्भवात्, यद्वा
गवयशब्दो गवयवाचकः असति दृश्यन्तरे शिष्टैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्
असति दृश्यन्तरे यः शब्दो यत्र शिष्टैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको
यथा गोशब्दो गोरित्यनुमानादेव गवयसञ्ज्ञां परिच्छिनत्ति, तर्कश्च
यस्त्वयोपमानसङ्गकारी वाच्यः स वरमनुमाने क्लृप्तप्रमाणभावेऽस्तु किं
कल्पनीयप्रमाणभावेनोपमानेनेति, अनुमानमयूखे विस्तरोऽत्वान्नेष्टव्यः ।
अर्थापत्तिरप्यनुमानमेव तथाहि दृष्टार्थापत्तिस्त्वावज्जीवतश्चैतस्य
गृह्यासत्त्वेन दृढतरप्रमाणावष्टेन वह्निः सत्त्वं कल्पयति, तत्रोपमा-
द्योपपादकयोर्व्याप्यव्यापकभावधारणाधीनेव वह्निःसत्त्वप्रतीतिः,
भवति हि जीवतो गृह्यासत्त्वं वह्निःसत्त्वेन सहचरितं, वह्निःसत्त्वं
विना जीवतो गृह्यासत्त्वमनुपपन्नमिति वा ज्ञानम्, तत्राद्येऽन्वय-

व्याप्तिरेवान्त्ये तु व्यतिरेकव्याप्तेरेव यद् इति, व्याप्तिरस्ति न तस्य
 यद्दृष्टमिहोपयुज्यत इति चेत् व्याप्तिपक्षमन्तरेणार्थापत्त्य भासान-
 वकाशात्, स्वरूपसत्त्वा व्याख्या वस्तुतो यदुपपादकं तस्यैव कल्पना
 स्यादिति दिक् । संशयकरण्याया विरोधकरण्यायाश्चानुमाना-
 न्तर्भाव ऊचनीयः । विरोधस्यापि सञ्ज्ञानवस्थाननियमलक्षणस्य
 व्याप्तिघटितत्वात् । श्रुतार्थापत्तिरप्यनुमितानुमानं पीनो देवदत्तो
 दिवा न भुङ्क्ते इत्यनेन वाक्येन पीनत्वमनुमितं तेन च पीनत्वेन रात्रि-
 भोजनानुमानम्, देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभोजित्वे सति पीनत्वा-
 सम्भवोऽप्यनुमानमेव, तदुदाहरणं हि सम्भवति
 खार्थं द्रोणः सम्भवति द्रोणे आटकम् सम्भवति सङ्घे शतमित्यादि,
 तत्रैवं खारी द्रोणकती तद्वदितत्वात् यद्येन घटितं तत्तेन तद्वत्
 यथाऽवयववान् घटः, एवमन्यदप्युल्लम् । यत्तु सम्भवति ब्राह्मणे
 विद्या, सम्भवति क्षत्रिये शौर्यमित्यादि, तत्प्रमाणमेव न भवति अग्नि-
 श्चायकत्वात् । अभावोऽपि न मानान्तरं कार्येण कारणात्मानवत्
 कार्याभावेन कारणाभावात्तुज्ञानस्य व्याप्तिमूलकत्वेनानुमान एवान्त-
 र्भावात् । भट्टमतन्तु भूतलादावभावप्राहकं प्रमाणमनुपलम्भाख्यं,
 तत् क्वचित् प्रत्यक्षे क्वचिज्ञानुमानेऽन्तर्भूतं चक्षुरादिनैवाभावपञ्चात्,
 न चेन्द्रियमधिकरणग्रह एवोपलक्ष्यम्, अभावपक्षपर्यन्तं तद्व्यापार-
 सत्त्वात् । ऐतिह्यमविज्ञातप्रवक्तृक प्रवादपारम्पर्यम्, इति हेतिनिपा-
 तसमुदायः पुराष्टत्ते वर्त्तते, तस्य भाव ऐतिह्यं, तद् यदि बाधितार्थं
 न भवति तदा शब्दान्निवेशादनुमानम्, यदिह वटे यत्तौमधुकरौ
 गौरीत्यादि तद् यद्याप्नोक्तं तदा पूर्ववत्, नाप्नोक्तञ्चेत्तदा न प्रमाणम्,
 तदेवं प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति सिद्धं द्वयमेव प्रमाणमिति ॥ ५ ॥

* प्राक्समनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ६ ॥ *

लैङ्गिकं व्याख्याय इदानीं प्रकरणान्तरमारभते ।

उत्पद्यत इति शेषः, संयोगविशेषः प्रणिधानादिसिद्धिधानम्,
 एतस्मादसमवायिकारणादात्मनि समवायिनि स्मृतिर्विद्याविशेष

उत्पद्यते, निमित्तकारणमाह संस्कारादिति चकारेण व्यापारी पूर्वानु-
भवः समुच्चयते, अनुभवयाथार्थ्यायाथार्थ्यनिवमसुविषत्ते, रज्जुं
भुजङ्गतयोपलम्ब्य पलायितस्य तथैव सृतेः, न च सततं सृतिप्रसङ्गः,
संस्कारोद्बोधधीनत्वात्, तदुक्तं प्रशस्तदेवपादैः “लिङ्गदर्शनेच्छासु-
खरणाद्यपेक्षादात्मसनसोः संयोगविशेषात् पद्व्यासादरप्रत्ययजनितान्त्र
संस्काराद्दृष्टश्रुतानुभूतेषु शेषानुव्यवसायस्वरणेच्छाद्वेषहेतरतीतविष-
या सृतिः” इति । आर्षं ज्ञानं सूत्रकृता पृथङ् लक्षितं, योगिप्रत्य-
क्षान्तर्भावितं, पदार्थप्रदेशस्थे तु प्रकरणे तदुक्तं तद्यथा “व्याम्नाय-
विधान्दृष्ट्यान्वेषामतीतानागतवर्त्तमानेष्वतोन्द्रियेष्वर्थेषु धर्मादिषु
ग्रन्थोपनिबन्धेषु लिङ्गाद्यनपेक्षादात्मसनसोः संयोगाद्दर्शनविशेषाच्च
प्रातिभं ज्ञानं यदुत्पद्यते तदार्पम्” इति तच्च कदाचिन्मौक्तिकाना-
मपि भवति यथा कन्यका वदति शो मे भ्राता गन्तेति हृदयं
मे कथयतीति ॥ ६ ॥

* तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥ *

तदेवं चतुर्विधं विद्यां व्युत्पाद्य इदानीमविद्यां व्युत्पादयित्-
मर्हति, तत्र सशयविपर्ययौ प्रसङ्गात् पूर्वमेव निरूपितौ, स्वप्न
निरूपयित्तमाह ।

यथात्मसनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च सृतिस्तथा स्वप्नज्ञान-
मपीत्यर्थः । उपरतेन्द्रियग्रामस्य प्रलीनमनस्कस्य इन्द्रियद्वारेण यद-
नुभवनं मानसम्, तत् स्वप्नज्ञानम्, तच्च त्रिविधं किञ्चित् संस्कारपाट-
वात् कामी क्रुद्धो वा यमर्थमादृतश्चिन्तयन् स्वपिति तस्य तस्यामश-
स्यायां प्रत्यक्षाकारं ज्ञानं पुराणादिश्रवणजनितसंस्कारवशाज्जायते
कषार्जुनीयं युद्धमिदमित्याकारम्, किञ्चिद्वातनां वातप्रतप्तोष्ण-
दोषात्, तत्र वातदोषादाकाशमन-वसुधरापर्यटन-व्याघ्रादिमश-
पलायनादीनि पश्यति, पित्तोपचयदोषमहिम्ना वङ्गिप्रवेश-वङ्गिज्वा-
लाबिङ्गन-कनकपर्वत-विद्युक्लताविस्फुरणदिग्दाहादिकं पश्यति, श्लेष्म-
दोषप्राबल्याच्च समुद्रसन्तरणनदीमज्जन-धारासारवर्षण-रजतमर्वतादि

पश्यति, अदृष्टवशादपि तज्जन्मानुभूतेषु जन्मान्तरानुभूते वा विज्ञोपप्लुता-
न्तःकरणस्य यज्ज्ञानसुप्तद्यते तत्र शुभावेदकं धर्मात् गजारोहण-पर्व-
तारोहण-कनकाम-पायसभक्षण-राजसन्दर्शनादिविषयकम्, अधर्मात्
तैलाभ्यङ्गनाम्बूपपतनोद्धारो हण-पङ्कमज्जन-स्त्रिवाहदर्थनादिविषयक
स्वप्नज्ञानसुप्तद्यते त्वयाणां मिळितानामेवात्र कारणत्व गुणप्रधान-
भावमाश्रित्वायं विभागो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

* स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥ *

नहृ यज्ज्ञानं स्वप्नमध्ये स्वप्नज्ञानानुभूतस्वैवार्थस्य सृतिरूपं
जायते तत्र स्वप्नं न वर्त्तते स्वप्नस्थानुभवरूपत्वात् तथाच कस्मात्
कारणारदुत्पत्तिरित्यत आह ।

तथेति पूर्वोक्तादनुवर्त्तते तेनात्मनसोः संयोगविशेषात् संस्कारा-
राज्ञ यथा स्वप्नस्तथा स्वप्नान्तिकमपीत्यर्थः । एतावानेव विशेषो यत्
स्वप्नज्ञानं पूर्वानुभवजनितत्वात् संस्कारात्, स्वप्नान्तिकानु तत्कालोत्प-
न्नानुभवजनितसंस्कारादेव, तदुक्तं प्रश्नदेवाचार्यैः “अतीतज्ञान-
प्रत्यवेक्षणात् सृतिरेव” इति । उक्तञ्च वृत्तिकारैः “अनुभूतवस्तु-
स्मरणार्थतया न स्मरणार्थान्तरं स्वप्नज्ञानम्” इति । स्वप्नमध्ये
प्रज्ञाभूतं यज्ज्ञानं तत् स्वप्नान्तिकमिति केचित् यथा शय्यायां यथा-
गोऽस्त्रीत्यादि ॥ ८ ॥

* धर्माच्च ॥ ९ ॥ *

स्वप्नस्वप्नान्तिकयोः कारणं ससृज्जिनोति ।

अधर्मासहस्रवार्थस्वकारः, कतव्याख्यानमेतत् ॥ ९ ॥

* इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ १० ॥ *

इदानीं पर्यायसधिकृत्याह ।

अविद्येति सामान्यमात्र्यपि पदं विपर्यये वर्त्तते प्रकरणात्
संशयस्वप्नान्धवसायानासक्तत्वात्, तत्रेन्द्रियदोषो वातापिप्ताद्यभिभक्त-

कतमपाठवम्, संस्कारदोषो विशेषादर्शनसाहित्यं तदधीनं हि मित्या-
ज्ञानं जायते ॥ १० ॥

* तद्दृष्टज्ञानम् ॥ ११ ॥ *

अविद्यासामान्यलक्षणमाह ।

तद्विलम्बयपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्या परावृथति, साऽविद्या,
दुष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानमतीक्ष्णंस्तदिति ज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नं
विशेष्याष्टलिप्रदानकमिति यावत्, दोषश्च ज्ञानस्वानिच्छयदृष्टपरमपि,
तेनैककोटिस्त्वोऽपि सशयो दुष्ट एवानवधारणात्मकत्वात्, तदनेन
संशयविपर्ययस्त्वज्ञानध्यवसायानाञ्चलुर्णामिष्युपग्रहः ॥ ११ ॥

* अदृष्टं विद्या ॥ १२ ॥ *

ज्ञानमित्यनुवर्तते अदृष्टमदृष्टेन्द्रियजन्यं यत्र यदस्ति तत्र तद-
नुभवो वा समानाधिकरणप्रकारानुभवो वा विशेष्याष्टल्यप्रकारकानु-
भवो वा विद्येत्यर्थः, तच्चाध्यक्ष लैङ्गिकश्च द्वयमेव ॥ १२ ॥

* आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्मैर्भ्यः । १३ ॥ *

नन्वापेक्षामि ज्ञानं समानाधिकरणप्रकारकमेव तच्च नेन्द्रियजन्य-
मसद्विकल्पार्थगोचरत्वात्, न लैङ्गिकं सिद्धान्तस्त्वानमन्तरेण जाय-
मानत्वात्, तथा चैतत्करणं तृतीयं प्रमाणमायातमत आह ।

ऋषीणां गालवप्रभृतीनां यदतीतानागतविषयकं ज्ञानं तदार्षम्,
यच्च सिद्धानां मन्त्रौषधिगुटिकाङ्गनादिना व्यरहितप्रकल्पार्थगोचर-
ज्ञानं प्रतिनिद्धिगताया यद्दर्शनं तदुभयं धर्मैर्भ्यो यद्यार्थसाक्षात्कारि-
ज्ञानं जायते, तद्योगिप्रत्यक्षेऽन्तर्भावाच्च विद्यान्तरमिति दृष्टिकृतः,
आर्षं ज्ञानं चतुर्थो विद्येव सा च ऋषीणां लौकिकानाञ्च भवति,
तच्च मानसं प्रत्यक्षमेव एतन्नेत्यासङ्कतेन मनसा जनितं नियम-
सन्दर्शनादि-लिङ्गजनितं वा, प्राग्भवीयस्काराधीनैवात्र व्याप्तिधीः,
रूपपानेष्टसाधनताव्याप्तिश्चवत् । प्रशस्ताचाव्यास्तु सिद्धदर्शनं न
ज्ञानान्तरमित्याहुः तदाह यदि सिद्धानां गुटिकाङ्गनादिसिद्धनिनि-

त्तप्रभवं व्यवहितविप्रकृष्टविषयं तदुच्यते तदा प्रत्यक्षमेव, यदि तु
दिव्यान्तरीक्षभौमाना सहनक्षत्रसञ्चारादिनिमित्ताधीनं तदा तत्त्वैङ्गि-
कमेव तथा सहचारदर्शनेन व्याप्तिपरिच्छेदादिति ॥ १३ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्तारे नवमाध्यायस्य

द्वितीयमाङ्गिकम् ।

समाप्तञ्चायं नवमोऽध्यायः ।

दशमाध्याये प्रथमाङ्गिकम् ।

* इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःख-
योरर्थान्तरभावः ॥ १ ॥ *

आत्मगुणानां कारणतो भेदेव्युत्पादनं दशमाध्यायार्थः, तत्र
“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तितोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्र-
मेयम्” इति गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्थानभिधानात् दुःखा-
भिज्ञमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह ।

सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्थान्तरभावो भेदो वैजात्यमिति यावत्
कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्टं इष्यमाणं स्वक्वन्दन-
वनितादि, अनिष्टमनिष्यमाणमहिंसाकष्टकादि, तद्रूपं यत् कारणं
तस्य विशेषाद्भेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्यवैजात्यभावश्यकं यतः,
भेदकान्तरमाह विरोधात् सहानस्थानलक्षणात् न ह्येकस्मिन्नात्म-
न्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः । चकारादनयोः कार्यभेद भेदकं
समुच्चिनोति, तथाहि अनुग्रहामिष्वङ्गनयनप्रसादादि सुखस्य, दैन्य-
सुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्यमिति ततोऽभ्यनयोर्भेदः । तदुक्तं
प्रशस्ताचार्यैः “अनुग्रहलक्षणं सुखं स्वगाद्यभिप्रेतविषयसाम्निध्ये
यति इष्टोत्पन्नधीन्द्रियार्थसन्निकर्षाङ्गमाद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्

यदनुपहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकसुत्पद्यते तत् सुखम्” इति, तद्विद्वन्तीतेषु सुक्चन्दनादिषु सृष्टिजमनागतेषु सङ्कल्पजम्, गौतमीये सूत्रे सुखापरिगच्छनं वैराग्याय सुखमपि दुःखत्वेन भावयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थमिति ॥ १ ॥

* संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥२॥ *

नन्वास्ता सुखदुःखे परस्परं भिन्ने ज्ञानादभिन्ने स्यातां सृष्ट्यनु-
भववर्दात्त्वत आह ।

सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभिन्नत्वे संशयनिर्णयाभ्यन्तरत्वाभा-
वो हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः, तदयमर्थः. सुखं दुःखं वा ज्ञानं भवत् संशयरूपं
वा स्यात् निर्णयरूपं वा, नाद्यः कोटिद्वयासुक्ते खित्वात्, न द्वितीयः
एककोशसुक्ते खित्वात्, तथाच यावद्दिशेषबाधात् सामान्यबाधे,
हावेव हि ज्ञानस्य विशेषौ संशयत्वं निर्णयत्वञ्च, तदुभयञ्च सुखे
दुःखे च बाधितमिति ज्ञानत्वमपि तत्र बाधितम्, चकारादनुभवबाधं
समुच्चिनोति सुखदुःखयोरहं सुखी दुःखीति मानसोऽनुभवो न त्वहं
ज्ञाने सन्देहि निश्चिनोमीत्याकारोऽनुभव इति ॥ २ ॥

* तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥ ३ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

तयोः संशयनिर्णययोर्निष्पत्तिरुत्पत्तिः प्रत्यक्षाह्निकान्तरं सुखं दुःखं
वा न प्रत्यक्षसामप्रीजन्यं न वा लिङ्गजन्यम्, चतुर्विधं हि सुखं
वैषयिक मानोरथिकम् आभिमानिकमाभ्यासिकञ्च, तत्र त्रयाणा-
मिन्द्रियसन्निकर्षप्रभवंत्वं नास्त्येव प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् ज्ञानं
स्यादिति चेन्न सामप्रेकदेशस्य कार्यस्य साजात्यानापादकत्वात्
अन्यथा टिककालसाधारण्येन सकलकार्यैकजात्यापत्तेः, किञ्च इन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षानुत्पद्यमानं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् सविकल्पकं वा,
नाद्यः अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः विशेष्यविशेषणभावेन द्वयो-
रनाकलनरूपत्वात्, किञ्च सुखदुःखयोरवश्यसंवेद्यत्वात् ज्ञानस्यावश्य-
संवेद्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, लैङ्गिकमिति लिङ्गमेव वैषयिकवत् । उत्ति-

कृतस्तु तयोर्ज्ञानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिकज्ञान-
व्याख्यानाभ्यां व्याख्याता, प्रत्यक्ष ज्ञानमिन्द्रियजम्, लैङ्गिकान्तु लिङ्ग-
जम्, सुखादिकान्तु नैतादृशमिति व्याचक्रुः ॥ ३ ॥

* अभूदित्यदि ॥ ४ ॥ *

लैङ्गिकज्ञानात् सुखादेः प्रकारभेदाधीनं भेदमाह ।

इतिशब्दः प्रकारे, अपिशब्दो भविष्यतीत्याकारान्तरसमुच्चये,
तथाच पर्वते वङ्गिरभूङ्गविद्यति वेति लैङ्गिके ज्ञानेऽतीतादिः प्रकारो
दृश्यते न चैवंप्रकारं सुखं दुःखं वा उत्पद्यमानसुपलब्धम् ॥ ४ ॥

* सति च कार्यादर्शनात् ॥ ५ ॥ *

भेदकान्तरं समुच्चिनोति ।

सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति च व्याप्तिप्रक्षधर्मतादिप्रतिसम्बन्धे
कार्यस्य सुखस्य दुःखस्य वाऽदर्शनात् न प्रत्यक्षमात्रं सुखं दुःखं वा न
लैङ्गिकमात्रं वा, तदयमर्थः ज्ञानसामान्यं तावत् सुखदुःखे न भवत
इत्युक्तं ज्ञानविशेषः प्रत्यक्षज्ञानं वा भवेदनुमितिरूपं वा इन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षे सक्चन्दनादिप्रत्यक्षे सुखत्वानुभवाभावात्, न द्वितीयः चन्द-
नाद्यनुमितौ वङ्गनाद्यनुमितौ वा सुखत्वदुःखत्वान्यतरानुभवात् एवं
प्रत्यक्षविशेषेऽनुमितिविशेषे वा सुखदुःखयोरनुभवान्न तद्विशेषो-
ऽपीति ॥ ५ ॥

* एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ *

भेदकान्तरमाह ।

सुखदुःखयोरिति शेषः, सुखं प्रति एकार्थसमवेतानि असाधारण-
कारणानि, धर्मः, सुखे रागः, सुखकारणेच्छा, तदुपादानयत्नः, सक्-
चन्दनादिज्ञानम्, दुःखं प्रति तु अधर्मः, अनिष्टकण्टकादिज्ञानम्, एषु
एकार्थसमवायिषु कारणेषु दृष्टत्वादित्यर्थः, ज्ञानान्तु निर्विकल्पकमेकार्थ-
समवेतमसाधारणकारणं नापेक्षत एव, सविकल्पकत्वपेक्षते विशेषण-
ज्ञानं तन्न कारणान्तरं स्वविजातीयं कारणं न भवति, मनःसयोगस्तु

साधारणत्वादवचितः । यद्यपि स्थितिः संस्कारमसाधारणमपेक्षते तथापि तद्भेदः स्फुटसिद्ध एवेत्यनुभवमादाय भेदाच्चिन्नात् । लैङ्गिके यद्यपि व्याप्तिस्थितिपक्षधर्मतादिज्ञानापेक्षा तथाप्यन्तरभेदे नैव तद्यु-
दासः । तदयं प्रमाणाथः सुखदुःखे व्युत्पन्नभिन्ने स्वसमानाधिकरण-
स्वजातीयासाधारणकारणजन्यत्वात् स्थितिवदाद्यथ. ३३ ॥ ६ ॥

* एकदेशे इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि तद्वि-
शेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥ ७ ॥ *

ननु यदि कारणभेदाधीनो ज्ञानात् सुखदुःखयोः सुखाच्च दुःखस्य
स्तम्भकुम्भादिवदेव परस्परं भेदः तदा शरीरस्य तदवयवानाम्नाञ्च शिरः-
पादपृष्ठोदरःदोनां न परस्परं भेदः स्यात् तत्र हि परमाणुदण्डाणां
दोनां लोहितरेतसोर्वा कारणानामविशेषादित्यत आह ।

एकदेश इति व्यवयवं इत्यर्थः, एकस्मिन्निति शरीरे इत्यर्थः, शिर
इत्येकदेशः उदरं पृष्ठं मर्माणि च स्नायुप्रभृतीनि, तेषां विशेषो वै-
जात्यम्, तद्विशेषेभ्यस्तत्कारणविशेषेभ्यः, तत्रापि कारणवैजात्यादेव
वैजात्यं न हि यज्जातीयं शिरःसमवायिकारणं तज्जातीयपेशोदरपृष्ठा-
देरपि, तन्तुकपालाद्युपादानवैजात्यात्, पटवटादौ वैजात्यवत्, तत्रापि
वैजात्यसम्भवात् तन्तुकपालादेरपि अंशुंशंकरादिवैजात्यात् एव तत्र
तत्राथत्वेष्टव्यं परमाणूनां साधारण्येऽपि हस्तोपादानवैजात्यस्य
सर्वत्र वैजात्यप्रयोजकत्वात् द्रव्यत्वेन त्रुपादानसाजात्यं न वैजात्यप्रयो-
जकमिति दिक् ॥ ७ ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकसूत्रोपस्कारे दशमाध्यायस्य

प्रथममाह्निकम् ।

द्वितीयाह्निकम् ।

—००—

* कारणमिति द्रव्ये कार्यसमवायात् ॥ १ ॥ *

इदानीं प्रसङ्गतस्त्रयाणां कारणानां विशेषविवेचनकारभते ।

कारणं समवायिकारणमिदमिति प्रतीतिप्रयोगौ द्रव्ये द्रष्टव्यौ,
कुत एवमत आह कार्यसमवायात् कार्याणि द्रव्यगुणकर्माणि तत्रैव
अभवयन्ति यतः ॥ १ ॥

* संयोगाद्वा ॥ २ ॥ *

तत् किं समवायिकारणत्वमात्रं द्रव्याणामत आह ।

पटोत्पत्तौ तन्नूनां समवायिकारणत्ववत् निमित्तकारणत्वमपि,
तुरीतन्तुसंयोगस्यापि पटकारणत्वात् तत्संयोगद्वारा त्र्यास्तनोश्च
पटनिमित्तकारणत्वमपि, वाकारः ससृज्ये तुरीतन्तुसंयोगं प्रति तन्तोः
समवायिकारणत्वेऽपि पटं प्रति तद्द्वारा निमित्तकारणत्वात् । २ ॥

* कारणे समवायात् कर्माणि ॥ ३ ॥ *

कर्माणि योऽदृशकारणत्वं तदाह ।

असमवायिकारणानीति शेषः असमवायिकारणत्वञ्च कार्यका-
रणभावसम्बन्धे कार्यसमयेतकारणत्वं तच्च कार्यैकार्यसमवायात् कारणे-
कार्यसमवायाद्वा तत्राद्या लब्धी द्वितीया मञ्जोति वैशेषिकपरिभाषा,
तत्र कथा प्रत्यासत्त्या संयोगविभागसंस्कारान् प्रति कर्मणामसमवायि-
कारणत्वमित्यत आह कारणे समवायात् कारणे संयोगादिसमवायि-
कारणे समवायात् तथाच कार्यैकार्यसमवायलक्षणया लब्ध्या प्रत्या-
सत्त्या संयोगादौ कर्मणोऽसमवायिकारणत्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥

* तथा रूपे कारणैकार्यसमवायाच्च ॥ ४ ॥ *

रूपादीनां गुणानामवयववर्तिनामवयवविगुणादिषु कीदृशी कारण-
तेष्वपेक्षावाभाह ।

रूप इति रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्त्वगुरुत्वद्रवत्व-
स्नेहाद्युपलक्षयति, तथेत्यसमवायिकारणत्वमतिदिशति, कारणैकार्थ-
समवायादिति अवयविरूपादीनां समवायिकारणं यदवयववि तेन सहै-
कार्थसमवायेन सहत्या प्रत्यासत्त्याऽवयविरूपादिक्रमरभते, तद् यथा
कपालरूपादि षटे रूपादिक्रमरभते इति सर्वत्र द्रष्टव्यम्, चकाराद-
मीषां क्वचिन्निमित्तत्वमपि सहाञ्चनोति ॥ ४ ॥

* कारणसमवायात् संयोगः पटस्य ॥ ५ ॥ *

द्रव्यारम्भे संयोगस्यासमवायिकारणस्य लक्ष्णीं प्रत्यासत्तिमाह ।

कारणे समवायिकारणे समवायात् संयोगोऽपि पटादौ कार्ये
कार्यैकार्थसमवायलक्षणवा प्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणमित्यर्थः, पट-
पदेन कार्यद्रव्यमात्रमुपलक्षयति यदि त्ववयवावयवसंयोगोऽपि पटादे-
रसमवायिकारणं तदा कारणैकार्थसमवायोऽपीति कश्चित् ॥ ५ ॥

* कारणकारणसमवायाच्च ॥ ६ ॥ *

संयोगस्य कश्चित् सहत्या प्रत्यासत्त्या कारणत्वमित्वाह ।

तूलपिण्डावयवे वर्त्तमानः प्रचयाख्यः संयोगस्तूलकपिण्डे सह-
त्वमारभते तत्र कारणैकार्थसमवायः प्रत्यासत्तिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

* संयुक्तसमवायाद्गने वैशेषिकम् ॥ ७ ॥ *

एवं समवायिनिरूपितां कारणतां निरूप्य निमित्तकारणतां
निरूपयितुं प्रकरणान्तरमारभते ।

अग्ने वैशेषिकं विशेषगुणसौष्ण्यं संयुक्तसमवायात् पाकजेषु
निमित्तकारणम् । उपलक्ष्यञ्चैतत् ज्ञानं प्रति सर्षपा निमित्तकार-
णत्वं बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनानां निमित्तकारणत्वमेव
सुखादीनां भेदप्रतिपादनाय प्रपञ्चोऽयं द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

* दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युद-
याय ॥ ८ ॥ *

इदानीमान्नायप्रामाण्यं दृढयितुमुक्तमेवार्थमाह ।

दृष्टानां प्रमाणात् उपलब्धानां कर्मणां यागदानस्नानादीनां
दृष्टप्रयोजनानां दृष्टरूपदिष्ट प्रयोजन येषां तथाहि “स्वर्गकामो यजेत”
“अग्निहोतं जुहुयात् स्वर्गकामः” इत्यादौ विधिसमभिव्याहृतमेव
फलम्, क्वचिदार्थवादिकं यथा “य एता रात्रोरधीयीत तस्य पितरः,
इतकुल्या मधुकुल्याः चरन्ति” इत्यादौ, क्वचिच्चौपादानिकम्, यथा
“विश्वजिता यजेत” इत्यादौ, अत्र हि न विधिसमभिव्याहृतं नार्थ-
वादोपस्थितमित्यौपादानिकं काल्पनिकं स्वर्गस्यैव स्वतः . सुन्दरस्य
फलस्य कल्पनीयत्वात्, तथाचाशुतरविनाशिनामेतेषां कर्मणा चिर-
भाविने फलाय कारणत्वमहुपपद्यमानमत एतेषां प्रयोगोऽनुष्ठान-
मभ्युदयायापूर्वायेत्यर्थः । ननु श्रुतिप्रामाण्ये सति स्यादेवं तदेव तु
दुर्लभं न हि सीमांसकानामिव नित्यनिर्दोषत्वेन श्रुतिप्रामाण्यं त्वये-
ष्यते पौरुषेयत्वेनाभ्युपगमात्, पुरुषस्य च भ्रमप्रमादविप्रलिप्सादिसम्भ-
वादत आह दृष्टाभाव इति दृष्टं पुरुषान्तरेऽस्मदादौ भ्रमप्रमाद-
लिप्सादिकं एरुषद्रूपं तदभावे सतीत्यर्थः । क्षितिकर्तृत्वेन वेदवक्तृ-
त्वेन वाऽनुमितस्य पुरुषधौरेयस्य निर्दोषत्वेनैवोपस्थितेः, तथाच
तद्वचसां न निरभिधेयता न विपरीताभिधेयता न निष्प्रयोजना-
भिधेयता, भूतेन्द्रियमनसा दोषात् भ्रमप्रमादकरणापाटवादिप्रयुक्ता
एव वचसामविशुद्धयः सम्भाव्यन्ते, न चेश्वरवचसि तासां सम्भवः,
तदुक्तम् “रागाज्ञानादिभिर्वक्त्रा यस्तत्वादन्तं वदेत् । ते चेश्वरे न
विद्यन्ते स ब्रूयात् कथमन्यथेति ॥ ८ ॥

* तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यमिति ॥ ९ ॥ *

ननु तेनेश्वरेण वेदः प्रणीत इत्यत्रैव विप्रतिपत्तिरत आह ।

इति शास्त्रपरिसमाप्तौ तद्वचनात्तेनेश्वरेण वचनात् प्रणयनादा-

क्वायस्व वेदस्य प्रामाण्यं तथाहि वेदास्तावत् पौरुषेया वाक्यत्वादिति
साधितं न चास्मदाद्यस्तेषां सङ्घस्यशाखावच्छिन्नानां वक्तारः सम्भाव्यन्ते
अतीन्द्रियार्थत्वात्, न चातीन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः, किञ्चाप्नोक्ता
वेदा महाजनपरिच्छीतत्वात्, यज्ञाप्नोक्तं न तन्महाजनपरिच्छीत
महाजनपरिच्छीतञ्चेदं तस्मादाप्नोक्तम्, स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वज्ञाप्नोक्त-
त्वञ्च, महाजनपरिच्छीतत्वञ्च सर्वदर्शनान्तःपातिपुरुषाद्युद्यमानार्थ-
त्वञ्च, क्वचित् फलभासः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यादित्युक्तम्, कर्तृस्वरथा-
भावाच्चैवमिति चेन्न कर्तृस्वरणस्य पूर्वमेव साधितत्वात्, तत्प्रणीतत्वञ्च
स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वादेव सिद्धम्, न त्वस्मदादीनां सङ्घस्यशाखवेदप्रणयने
स्वातन्त्र्यं सम्भवतीत्युक्तत्वात् । किञ्च प्रमाया गुणजन्यत्वेन वैदिक-
प्रमाया अपि गुणजन्यत्वमावश्यकं ब्रह्म च गुणो वक्तृव्यार्थवाक्यार्थ
ज्ञानमेव वाच्यन्तयाच तादृश एव वेदे वक्ता, यः स्वर्गापूर्वादिष्विषयक-
साक्षात्कारवान्, तादृशश्च नैश्वरादन्य इति सुष्ठु ॥ ८ ॥

अकृत भवानीतनयो भवनायसुतो भवार्चने निरतः ।

एतं कथादस्त्वोपस्कारं शंङ्करः श्रोमान् ॥

स्त्रायास्वद् वद्यपि नेतरेषामिदं कतिः स्वादुपहासयोग्या ।

तथापि शिष्यैर्गुरुगौरवेण परः सङ्घस्यैः सनुपासनीया ॥

इति श्रीशाङ्करे वैशेषिकस्त्वोपस्कारे दशमाध्यायस्य

द्वितीयमार्हाह्निकम् ।

सनाप्तचार्यं दशमाध्यायः ।

सनाप्तञ्चेदं शास्त्रम् ।

—

